ТВОРИ
ВАЛЕНТИНА
МОРОЗА

БУМЕРАНҐ

ПЕРЕКЛАВ
ЮРІЯ СТЕФАНИКА

СМОЛОСКИП

БУМЕРАНҐ

Твори Валентина Мороза

БУМЕРАНҐ

ТВОРИ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Передмова Юрія Стефаника

Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка

Перша Українська Друкарня у Франції

Париж Балтимор — 1974 Торонто

BOOMERANG

THE WORKS OF VALENTYN MOROZ

(In Ukrainian)

Introduction by Yury Stefanyk

Reprint of Samvydav ("Samizdat") Works
of Valentyn Moroz from Soviet Ukraine

Published by Smoloskyp and P.I.U.F.

Paris Baltimore — 1974 Toronto

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 17

Мистецьке оформлення О. Поліщука

Net royalties will be used in the interest of
Ukrainian political prisoners in the USSR.

P.I.U.F.
3, rue du Sabot
Paris (6-e)
France

Smoloskyp
P. O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md. 21231
USA

Printed and bound in USA.

Валентин Мороз

Ви хотіли сховати людей у мордовські ліси — а замість цього виставили на широчезну арену і їх побачив цілий світ... Кожен раз, як тільки на українському горизонті з'явилось щось живе, ви кидали в нього камінцем. І кожний раз виявлялось, що то не камінець, а бумеранг. Він обов'язково повертався і бив... по вас!.. Суспільний організм, в якому ви живете, вступив у таку фазу розвитку, коли репресії вже дають зворотній ефект. І кожна нова репресія буде тепер новим бумерангом.

Валентин Мороз

Від Видавництва

Даємо українському читачеві твори Валентина Мороза в українській мові під такою самою назвою, як і наше англомовне видання — "Бумеранґ". Долучуємо до них матеріяли й документи, які кидають світло на його життя від 1965 року — арешти, допити, суди, ув'язнення, протести в його обороні в Україні і СССР.

Книжку починаємо словом письменника Юрія В. Стефаника про Валентина Мороза, людину, яка за життя стала символом для цілого українського й інших народів світу, які боряться за свободу й своє визволення з поневолення.

Вірш Марти Чиж "На грані", який публікуємо в цій книжці і який був написаний в часі студентської голодівки солідарности з В. Морозом в Оттаві, відображує ті почуття молоді й студентства, які породили у них писання В. Мороза, його героїчний приклад і одержимість.

Твори В. Мороза, документи й матеріяли, які передруковуємо у цій книжці, були вперше друковані в таких виданнях:

Розділ Перший: "Замість останнього слова" ("Український вісник", випуск VI, В-во "Смолоскип" і Першої Української Друкарні у Франції, 1972), "Репортаж із заповідника ім. Берії" ("Сучасність", чч. 3-6, Мюнхен, 1968), "Серед снігів" ("Сучасність", ч. 3, 1971),

"Хроніка опору" ("Широке море України", В-во "Смолоскип" і ПУДФ, Париж-Балтимор, 1972), вірші зі збірки "Прелюд" і "Перший день" ("Український вісник", випуск IV, В-во "Смолоскип" і ПУДФ, Париж-Балтимор, 1971), вірш "Так жовто світяться купави" ("Сучасність", ч. 6, 1974).

Розділ Другий: документи 1-3 ("Лихо з розуму", ПУДФ, Париж, 1967), документи 4-7, 9, 32, 34-36, 43, 44 ("Український вісник", випуск VI, В-во "Смолоскип" і ПУДФ, 1971), документи 8, 10-14 ("Український вісник", випуск I-II, В-во "Смолоскип" і ПУДФ, 1971), документи 15-23 ("Український вісник", випуск III, В-во "Смолоскип" і "Нового шляху", 1971), документи 24-31, 33, 37-40 ("Український вісник", випуск IV, В-во "Смолоскип" і ПУДФ, 1971), 42 ("Радянська освіта", Київ, 14 серпня 1971).

Розділ Третій: вірші І. Калинця і Г. Чубая ("Український вісник", випуск IV, В-во "Смолоскип" і ПУДФ, 1971), вірш М. Сагайдака ("Український вісник", випуск 7-8), А. Радигін — "Зустріч з В. Морозом" (уривок зі споминів "Епізоди з мордовських концтаборів", "Визвольний шлях", ч. 11-12, Лондон, 1973).

Уривок з есею В. Мороза "Мойсей і Датан", а також документи 41 та 45-48 дісталися в оригіналі до В-ва "Смолоскип" різними шляхами.

і дорівнюють трактатам Івана Вишенського. У своїх есеях він — жорстокий реаліст-аналітик, що глядить безстрашно в не надто ясне майбутнє своєї батьківщини, проте завжди з великою вірою. Проникливість Мороза, його почуття міри в оцінці подій і людей, широка історична база його міркувань, — він же історик по професії, — жива, частенько блискуча метафорика його есеїв, а над усе беззастережна любов до своєї країни, що незгасним вогнем освітлює полум'яні рядки його творів. Тут можна ще додати відважний розгляд подій, відважну критику всемогутніх органів радянської влади, зокрема КҐБ. Правда, такою ж відвагою відзначаються й інші письменники, поети, мистці й діячі самвидавної України.

Коли в 1973 році Іван Дзюба, автор ґрунтовної праці п. з. "Інтернаціоналізм чи русифікація", який силою свого інтелекту і таланту вважався провідником українського руху спротиву, заломився і під натиском написав покаянну заяву, Валентин Мороз усвідомив собі, що його година вибила, що йому припала доля стати символом цього руху. У слові до суду, що виніс йому драконський присуд у листопаді 1973 року, Валентин Мороз, передбачаючи майбутнє, а може й знаючи, що Дзюба не матиме сили встояти, заявив:

> Що ж, будемо битися. Саме тепер, коли один написав покаянну заяву, другий перекваліфікувався на перекладача — саме тепер потрібно, щоб хтось показав *приклад твердости* і одним махом змив це гнітюче враження, яке створилося після відходу деяких людей від активної громадянської діяльности. Випало мені... Тяжка це місія. Сидіти за ґратами нікому не легко. Але ж не поважати себе — ще важче. І тому будемо битись!

Здається, вже тоді, в день присуду, в уяві Валентина Мороза в цілій своїй величі народилася візія без-

межно нерівного двобою з ворогом, що посмів піднести руку на найвищий маєстат, на його народ, на культуру того народу і його все ще живе слово. Здається, вже тоді назріло невідоме в анналах історії рішення умерти за свою батьківщину. Але не вмерти так, як умирали інші герої, впродовж однієї хвилини, години чи одного дня, залежно від волі небес, а вмирати безприкладно довго, місяць, два, навіть піврік, аж доки не дійде до свідомости жорстокого й байдужого світу, що його народ не збирається вмирати і не вмре.

Можна б, очевидно, сперечатися, хто із самвидавних авторів більший талантом у тій чи іншій ділянках нашої підземної літератури, хто з них має більші заслуги у відродженні сучасної України. Проте немає сумніву в одному. Ніхто з українського руху опору не зумів збудувати найбільший український хрест у цьому сторіччі і бути розп'ятим на ньому на очах усього світу. Саме Валентинові Морозові вдалося стати героєм найбільшої трагедії в новітній українській історії, вдалося вирости в могутній прапор, незаперечне свідчення банкрутства національної політики кремлівських володарів.

А тепер Валентин Мороз лежить на своїй смертній постелі у Володимирі, горезвісній московській тюрмі. Як фізична людина, він програв двобій із чорною імперією. Над його постіллю бентежно схилені не тільки його старий батько, і вірна дружина, і любий син, але й усі українці, і ті з численних сибірських концтаборів, його товариші по боротьбі, і ті, в Україні живучі, серця яких не покрилися цвіллю, і ті, розкинуті по всіх континентах земної кулі. Всі вони супроводять його в українське безсмертя, куди він, самотній, але не покинутий, маршує твердою ходою, упевнено і безстрашно.

Юрій Стефаник

НА УКРАЇНСЬКОМУ ХРЕСТІ

Хоч Валентин Мороз немічною рукою записує, здається, останню сторінку свого життя, готувати йому некролог ще передчасно, як і передчасно давати оцінку його незвичайній постаті. Проте, хай і невдалу спробу ми таки зробимо.

Валентин Мороз — уродженець Волині, його батьки — українські селяни, йому тепер 38 років. Свою національну свідомість він одержав у ще живій атмосфері боротьби України за свободу в другій світовій війні. Вже на початку 60-их років він став на оборону української культури, що й довело його до першого арешту в кінці 1965 року та до засуду на п'ять років таборів суворого режиму. Звільнений 1 вересня 1969 року, він прожив на волі в Івано-Франківську ледве дев'ять місяців. У листопаді 1970 року його засудили знову за "антирадянську пропаганду й агітацію" на дев'ять років ув'язнення і п'ять років заслання.

Валентин Мороз є автором багатьох творів, в яких він протестує проти русифікації України, нищення її культури і зведення її до ролі колоніяльної провінції російської імперії. Головні його твори це чотири есеї: "Репортаж із заповідника ім. Берії", "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" і "Серед снігів". Крім цих основних творів Мороз написав декілька протестних листів, адресованих радянській знаті, чимало статтей і збірку "Прелюд". Більшість цих творів, крім тих, які ще не дійшли до нас, читач найде в цьому українському виданні.

Коли про поетичні спроби Валентина Мороза не можна багато сказати, то його есеї, без сумніву, належать до вершин українського полемічного письменства

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Твори Валентина Мороза

ЗАМІСТЬ ОСТАННЬОГО СЛОВА

Я не буду цитувати кодексу і доводити свою невинність. Судять нас не за вину, і ви це добре знаєте. Нас судять залежно від тієї ролі, яку ми граємо в небажаних вам процесах. Є люди, для арешту яких ви маєте більше формально-юридичних підстав, ніж для мого арешту. Але вам вигідно, щоб люди ці були на волі, бо вони знижують тонус українського відродження, пригальмовують його швидкість, звичайно, не розуміючи цього. Цих людей ви ніколи не зачепите, навіть коли б вони випадково потрапили до вас, ви постаралися б негайно їх звільнити. Ви прийшли до висновку, що В. Мороз підвищує температуру небажаних вам процесів на Україні, отже — краще відділити його від середовища гратами. Що ж, це було б цілком логічно, якби не одно « але ».

Починаючи від 1965 року ви посадили за грати декілька десятків чоловік. Що це вам дало? Не буду говорити про тенденцію — зупинити її ще нікому не вдалось. Але чи вдалось вам ліквідувати хоча б її конкретно-матеріальні прояви? Чи ви зупинили, скажімо, потік неофіційної, позацензурної літератури, що має вже назву « Самвидав »? Ні! Це виявилось вам не під силу. « Самвидав » росте, збагачується новими авторами і читачами, а головне — він пустив коріння так широко і глибоко, що ніяке збільшення штатів доносчиків, ніякі японські магнетофони не допоможуть. Ваші потуги ні до чого не привели, і те, що ви робите, можна було б назвати по-російському « мартишкін труд ». Але справа в тім, що « мартишкін труд » — це робота, від якої нікому не холодно і не душно, робота без результату. Про вашу роботу цього не скажеш — вона вже дала відчутний ефект — тільки ж ефект зовсім протилежний тому, якого ви чекали.

Виявилось, що ви не залякали, а зацікавили. Ви хотіли загасити і замість того — підлили масла в вогонь. Ніщо так не сприяло пожвавленню громадського життя на Україні, як ваші репресії. Ніщо так не привернуло увагу людей до процесів українського відродження, як ваші суди. Правду кажучи, саме ці суди й показали широкій публіці, що на Україні знову ожило громадське життя. Ви хотіли сховати людей у мордовські ліси, а замість того виставили на величезну арену — і їх побачив цілий світ. Більшість активістів українського відродження стала активістами якраз в атмосфері збудження, викликаного вашими репресіями.

Словом, пройшло вже досить часу, щоб зрозуміти нарешті: репресії шкодять перш за все *вам*. А ви все судите... Для чого? Для виконання плану? Для заспокоєння службової совісти? Щоб зігнати злість? Скоріше всього по інерції. Ви внесли в сучасний, післясталінський етап українського відродження те, без чого він був би ще недозрілим і недопеченим: ви внесли елемент *жорстокости*. Віра виникає тоді, коли є мученики. Їх дали нам ви.

Кожен раз, як тільки на українському горизонті з'являється щось живе, ви кидаєте в нього камінцем. І кожен раз виявляється, що то не камінець, а бумеранг. Він обов'язково повертався і бив по... вас! Що сталося? Чому репресії не дають звичного ефекту? Чому випробувана зброя стала бумерангом? Змінився час — ось і відповідь. У Сталіна було досить води, щоб загасити вогонь. Вам довелося жити в епоху, коли резерви вичерпались. А як що води мало — краще не дразнити нею вогонь. Бо тоді ще краще горить — це знає кожна дитина. Ви взяли палку до рук, щоб розкидати вогнище, але замість того тільки підворушили його. На більше не вистачає сили. Це значить, що суспільний організм, в якому ми живемо, вступив в таку форму розвитку, коли репресії вже дають

зворотний ефект. І кожна нова репресія буде тепер *новим бумерангом*.

Посадивши мене за грати 1 червня, ви знову запустили бумеранг. Що буде далі — ви вже бачили. П'ять років тому мене посадили за колючий дріт у Мордовію — і звідти вилетіла бомба. Тепер ви знову, нічого не зрозумівши і нічого не навчившись, починаєте все спочатку. Тільки цього разу дія бумерангу буде набагато потужнішою. В 1965 році Мороз був ніким, невідомим викладачем історії... Тепер його знають...

І ось сьорбає Мороз тюремну капусту. Скажемо по-єврейському : « что же с этого будете иметь ? ». Єдиний Мороз, з якого ви мали б *велику* користь — це покірний Мороз, що написав покаянну заяву. Це був би дійсно приголомшливий удар для всього свідомого українства. Але такого Мороза ви не дочекаєтесь *ніколи*.

Якщо ж ви розраховуєте, посадивши мене за грати, створити якийсь вакуум в українському відродженні, то це не серйозно. Зрозумійте нарешті : *вакууму більше не буде*. Густота духовного потенціалу України вже достатня для того, тоб заповнити будь-який вакуум і дати нових громадських діячів, як замість тих, що сидять у в'язниці, так і замість тих, що відійшли від громадської діяльности.

60-ті роки принесли значне пожвавлення в українське життя. 70-ті роки теж не будуть вакуумом в українській історії. Ті золоті часи, коли все життя було втиснуто в офіціальні рамки, минули безповоротно. Вже існує культура поза межами Міністерства культури і філософія поза межами журнала « Вопросы философии ». Тепер вже постійно існують явища, що з'явились на світ без офіційного дозволу, і з кожним роком потік цей буде збільшуватись.

Мене судитиме тепер суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть, коли мене

ніхто не почує, навіть, коли я буду мовчати в ізольованій від світу камері Володимирської в'язниці. *Буває мовчання голосніше від крику.* І, навіть знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, — але чи задумувались ви над такою істиною : знищені часом важать більше, аніж живі. *Знищені стають прапором.* Знищені — це кремінь, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах.

Знаю добре, що ви скажете на це : Мороз забагато про себе думає. Але тут йдеться не про Мороза. Йдеться про кожну чесну людину на моєму місці. І, зрештою, там, де люди готові до повільної смерти у Володимирській в'язниці від якогонебудь хитрого хемікату — *там немає місця для дрібного честолюбства.*

Національне відродження — найглибинніший з усіх духовних процесів. Це явище багатопланове й багатошарове, воно може виявитись у тисячах форм. Ніхто не зможе всіх їх передбачити і сплести настільки широкий невід, щоб охопити процес в усій його ширині. Ваші греблі міцні і надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води просто оминули їх і знайшли нові русла. Ваші шлягбавми закриті, але вони нікого не спинять — бо траси давно пролягли збоку від них. Національне відродження є процесом, що має практично необмежені ресурси, бо національне почуття живе в душі кожної людини — навіть тієї, яка, здавалося б, давно умерла духовно. Це виявилося, скажімо, під час дебатів у Спілці *письменників, коли проти виключення* Івана Дзюби голосували люди, від яких цього ніхто не сподівався.

Ви вперто повторюєте, що люди, які сидять за гратами — це просто кримінальні злочинці. Ви заплющуєте очі і робите вигляд, що проблеми нема. Ну добре, на цій немудрій позиції вдасться протарабанити ще років з десять. А далі? Адже нові процеси на Україні (і в усьому Союзі) *тільки починаються.* Українське відродження ще не стало масовим. Але не тіште

себе, що так буде завжди. В епоху суцільної письменности, коли на Україні є 800 тисяч студентів, а радіо мають всі, в таку епоху кожне суспільно-вагоме явище стає *масовим*. Невже ви не розумієте, що скоро вам доведеться мати справу з масовими суспільними тенденціями?

Нові процеси лише починаються, а ваші репресійні заходи вже перестали бути ефективними. Що ж буде далі?

Є тільки один вихід: відмовитись від застарілої політики репресій і знайти нові *форми співжиття* з новими явищами, які вже утвердились в нашій дійсності безповоротньо. Така реальність. Вона з'явилася, не питаючи дозволу, і принесла нові речі, що вимагають нового підходу. Для людей, покликаних зайнятися державними справами, є над чим подумати. А ви все забавляєтесь, пускаючи бумеранг...

Буде суд. То ж будемо битись. Саме тепер, коли один написав покаянну заяву, другий перекваліфікувався на перекладача, — саме тепер потрібно, щоб хтось показав *приклад твердости* і одним махом змив те гнітюче враження, яке створилось після відходу деяких людей від активної громадської діяльности. Випало мені... Тяжка це місія. Сидіти за гратами нікому не легко. Алеж не поважати себе — ще важче. І тому будемо битись! Буде суд. І знову почнеться з початку, нові протести і нові підписи, новий матеріал для преси і радіо всього світу. Разів у десять зросте інтерес до того, що написав Мороз. Словом, буде підлита нова порція масла у вогонь, який ви хочете загасити.

Це і є підривна діяльність. Але моєї вини тут не шукайте: не я посадив Мороза за грати.

Не я запустив бумеранг.

РЕПОРТАЖ ІЗ ЗАПОВІДНИКА ІМЕНІ БЕРІЇ

ДЕПУТАТАМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

від політичного в'язня
МОРОЗА ВАЛЕНТИНА,
незаконно осудженого в Луцькому,
20 січня 1966 року.

Погоня закінчилась. Втікач вийшов з кущів. « Здаюсь, не стріляйте ! Зброї не маю ! » Переслідувач підійшов майже впритул, діловито відтягнув затвор автомата і одну за одною всадив три кулі в живу мішень. Пролунало ще дві черги : то два інші втікачі, які теж здались, були розстріляні. Тіла винесли на шосе. Вівчарки лизали кров. Як завжди, жертви привезли і кинули біля воріт табору, на пострах іншим. І раптом трупи заворушились : двоє були живі. А стріляти вже неможливо : кругом люди.

Це — не початок детективної повісті. Це — не історія про втікачів з Бухенвальду чи з Колими. Це сталось у вересні 1956 р., вже після того, як 20-й з'їзд осудив культ особи, а критика сталінських злочинів ішла повним ходом. Все написане тут може підтвердити Альгідас Петрусявічус, що знаходиться в таборі № 11

у Мордовії... Він залишився живим. Два інші — Лорентас і Юрша — загинули. Такі випадки були буденним явищем.

Неширокою смугою витягнулась з заходу на схід зелена Мордовія. Зелена на карті, зелена насправді. Серед слов'янського моря — острівець звучних мордовських назв: Віндрей, Явас, Потьма, Лямбір. У північно-західному куті — Мордовський державний заповідник. Тут царить закон, полювання суворо заборонене. Але є ще один, не позначений ні на яких картах, де полювати можна круглий рік. На людей. Коли б склали точну карту Мордовії, південно-західний кут її довелося б поділити на квадрати, розгороджені колючим дротом і всіяні сторожовими вишками. Це мордовські політичні табори — край колючого дроту, вівчарок і полювання на людей. Тут, між колючими дротами, виростають діти. Їхні батьки після служби косять сіно і копають картоплю. «Папа, был шмон? А что ты нашел?» Потім вони підростуть і засвоять першу житейську мудрість цих країв: «Лагерь — это хлеб». За зловленого втікача видають пуд муки. В алданських таборах було простіше: якут приносив голову і одержував порох, сіль, горілку. Як у даяків острова Борнео, тільки голову приносили не вождеві, обвішаному намистами з людських зубів, а майорові чи капітану, який вчився заочно в університеті і читав лекції про законність. У Мордовії від такої традиції довелось відмовитись: надто близько Москва. Потрапить чого доброго такий трофей до рук іноземного кореспондента — спробуй довести, що це фальшивка, вигадана жовтою пресою.

Трьох литовців розстріляли, хоч вони не були присуджені до розстрілу. Ст. 183 КК дозволяє карати за втечу трьома роками ув'язнення, а стаття 22 КК УРСР навіть забороняє «завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність» в'язнів.

Суд Литовської РСР (суверенної, згідно з конституцією держави) дав дозвіл кагебістам утримувати їх в ізоляції — не більше. Україна — теж суверенна, згідно з конституцією, держава, яка має навіть представництво в ООН. Її суди осуджують тисячі українських громадян і... висилають їх за кордон. Небувалий в історії прецедент : держава висилає в'язнів за кордон. Може, Україна не має місця для таборів, як князівство Монако? Проте знайшлося ж місце для семи мільйонів росіян, — а от для політв'язнів-українців немає місця на рідній землі. Тисячі українців везли на Схід — і їх поглинула сіра безвість. Поглинули льохи Соловків, піски Мангишлаку, потім сталінські « стройки » — піраміди 20-го століття, що пожерли мільйони рабів. Везли не тільки в арештантських вагонах — « добровільно » переселених теж пожирає русифікаторська м'ясорубка на безмежних просторах Сибіру та Казахстану, і вони назавжди втрачаються для української нації. Там, де заходить сонце, первісні народи розміщали Країну Мертвих, звідки не повертаються. В майбутніх українських легендах така країна буде розміщена на Сході.

Рівень цивілізованості суспільства визначається тим, наскільки воно турбується про долю своїх громадян. Катастрофа в бельгійській шахті засипала кількадесят італійців емігрантів. Італія вибухнула протестами, посипались урядові ноти, запити в парламенті. На Україні теж є парламент — Верховна Рада УРСР. Я не знаю, чи є там люди, які пам'ятають про своє право робити запити урядові. Я не знаю, чи пам'ятають ці люди про якінебудь права депутата, крім права підносити руку при голосуванні. Але я знаю, що Верховна Рада УРСР — найвища влада на Україні, згідно з конституцією. Вона доручила одній з підлеглих інстанцій — КДБ — заарештувати, судити і розпоряджатись дальшою долею людей, звинувачених в « антирадянській діяльності ». Давайте, шановні депутати Украї-

ського Парламенту, хоч раз проженемо дрімоту, відкладемо набік розмови про свиноматок, бетономішалки та народногосподарський ефект використання суперфосфату. Хай вирішують ці проблеми спеціалісти. Давайте хоч раз облишимо Країну Солодких Позіхів, перенесемось у Мордовію і розберемось : а) хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів; б) кому передоручили долю цих людей.

РОЗПРАВА НАД ДУМКОЮ

У 1958 р. викладач філософії Фрунзенського медінституту Махмед Кульмагамбетов (знаходиться в таборі № 11) приніс у ректорат заяву : прошу мене розрахувати. Причина ? — Незгідність з програмою викладання. Це сприйняли як сенсацію. Табун кар'єристів, які навипередки пхалися до корита, кидали під ноги совість, гідність, переконання, аби вище зіп'ястись і перехопити у сусіда здобич, ніяк не могли зрозуміти : як це людина може відмовитись від 120 крб. тільки тому, що у нёї змінились погляди ! Кульмагамбетов став робітником. І от в 1962 р. його заарештували. Суд в Кустанаї осудив його до 7 років ув'язнення і 3 роки висилки за « антирадянську *діяльність* ». В чому ж вона проявилась ? Головним свідком обвинувачення був нач. відділу кадрів тресту « Соколоврудстрой » Махмудов. Єдине, що він міг сказати в суді, були слова Кульмагамбетова : « Не хочу викладати те, у що не вірю ». Так відповів останній на питання : « Чому ви не працюєте за спеціальністю ? » Інші звинувачення були такими ж. Та й слідчий признався : « Вообще то тебя и судить не за что, но у тебя *опасный образ мыслей* ». Випадок

типовий, буденний в практиці КДБ. Але унікальний через відвертість свавілля. Як правило, кагебісти намагаються скомпонувати хоч видимість « антирадянської » *діяльності*. Але тут, в далекій провінції, навіть не вважали за необхідне це зробити і визнали, що Кульмагамбетов був *осуджений за погляди*. Тисячі й тисячі людей судять по цій системі, хоч « обігрують » справу тонше. Ст. 126 Конституції СРСР проголошує свободу слова, друку, маніфестацій та організацій. Ст. 19 Декларації прав людини ООН говорить про « свободу шукати, одержувати і розповсюджувати інформації та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних ***кордонів ». Отже, ст. 62 КК УРСР є нічим іншим, як*** порушенням вищенаведених документів, сталінським пережитком. Формулювання « агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади » при умові, коли кагебісти самі визначають ступінь « підривності » матеріалу, служить необмеженій сваволі.

Кожен рік в Москві видаються десятки книг закордонних авторів, нафаршированих різкою критикою радянського ладу та комуністичної ідеології. Коли ст. 62 КК є дійсно законом, то випуск цих книг є каригідною справою. Закон тільки тоді є законом, коли він обов'язковий для всіх. Де логіка : я можу вільно пропагувати погляди Гітлера, надруковані в журналі « Вопросы истории », але за власноручне видрукування спогадів Гітлера мене будуть судити ! Отже, ст. 62 є просто знаряддям сваволі в руках КДБ, яке дає можливість кинути за грати неугодну людину за збереження першої-ліпшої книги нерадянського видання.

Я і мої товариші осуджені за « пропаганду, спрямовану на відокремлення України від СРСР ». Але ст. 17 Конституції СРСР ясно говорить про право кожної республіки вийти з складу СРСР. Право кожного народу на відокремлення зафіксоване в Пакті про гро-

російськими істориками. Зробили все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався.

І коли б кагебісти були послідовними в сталінському тлумаченні націоналізму — вони оголосили б націоналістами всіх видатних українців, з Шевченком на чолі, не виключаючи також князя Воломидира, який ще в 10 стол. займався націоналістичною агітацією — « путьом изготовления » тризубів на своїх монетах. Зрештою, коли б хтось з кагебістів захотів одержати нову зірку на погони і продемонструвати « бдительность » в боротьбі з українським націоналізмом, йому можна запропонувати цікаве « дєло ». Виявляється, український націоналізм існував вже у 7 стол., як свідчать знахідки зображення тризуба під час розкопок на Старокиївській горі. Правда, є одна перешкода : невідоме прізвище « бандьори », який виготовив ці зображення, але для беріївських учнів, які вміли колись знайти люльку Сталіна в 10-и місцях відразу, це дурниця.

Історія з тризубом тягнеться ще глибше : він як символ дерева життя відомий у південних народів ще до н. е., а також відомий як символ влади морського бога Нептуна. Але це вже тема для Маланчука : викрити ніким ще не досліджені зв'язки українського націоналізму з міжнародним імперіалізмом до нашої ери з метою підриву морської могутності єдиної неділимої Росії. Правда, до н. е. не було назви « Україна », але для Маланчука це не проблема. Зумів же він зробити лідера УСДРП Льва Рибалка (Юркевича) діячем СВУ, хоч Юркевич і його газета « Боротьба » були опонентом СВУ. Старий член КПЗУ Адріан Гошовський (живе у Варшаві) писав про книгу Маланчука « Торжество ленінської національної політики » : « Можна тільки безмежно дивуватися, як відповідальна людина могла зробити з Юркевича члена СВУ в той час, коли Юркевич був лютим ворогом СВУ » (« Український

мадські та політичні права людини, прийнятому 21-ю сесією Ген. Асамблеї ООН.

КДБ дуже полюбляє фразу « націоналістична література ». Що означає ця фраза і де критерій визначення « націоналістичності » ? Ще недавно твори Олеся, Грінченка, Зерова вважались « націоналістичними » — тепер вони вже не націоналістичні. Миші ще не погризли брошур, в яких « теоретики » типу Маланчука називали Грушевського « лютим ворогом українського народу », а « Український історичний журнал » (№ 11, 1966) вважає, що це « вчений з світовим іменем » і цитує урядову постанову, де говориться про заслуги Грушевського перед Україною. Твори Грушевського і Винниченка готуються до друку. Де ж все таки критерій ? В тім-то й річ, що ніякого критерію, опертого на фундамент логіки, у кагебістів не було і нема. Вони користуються старою сталінською лінією у відношенні до української культури : « За що ж ми билися з ляхами, за що боролися з ордами, за що скородили списами *московські* ребра ? » Він був надто великий, щоб кинути його в небуття — тому « академікам » з Києва дали наказ вишкребти ці слова з « Кобзаря » брудними копитами. « Московські ребра » стали « татарськими, польськими, англійськими ». Шевченка доводиться терпіти. А от коли б щось подібне написав сучасний поет, йому дорого обійшлися б « московські ребра ».

В 30-і роки з української культури було викинуто більшість імен. Мету розгадати нетрудно. Йшлося про те, щоб знекровлена українська культура не могла бути греблею проти русифікаторського валу. Найвидатніший *український* історик Грушевський був захований від українців; натомість їм тикали жалюгідну « Історію УРСР » в 2 т., де головним українським героєм фігурував Петро I, кат української свободи. В той же час Соловйов і Ключевський, такі ж « буржуазні », такі ж « нерадянські », вільно стояли на полицях — вони були

Розберемось тепер, кому віддано монополію « перевиховувати » нестандартних.

НАЩАДКИ ЄЖОВА І БЕРІЇ

Характеристика людини чи середовища завжди може грішити суб'єктивізмом. Тому найкраще мати справу з автохарактеристикою. І дуже добре, що автор цих рядків має пишний букет автохарактеристик, даних кагебістами собі і своїй системі. Кагебісти не скупились на слова і взагалі не церемонились в розмовах з в'язнями, твердо впевнені, що їх слова не вилетять за глухо оббиті двері кабінетів, що крижаний жах мовчання, на якому вони спорудили свою Голгофу, ніколи не розмерзнеться. Але всякий лід колинебудь розтає, і слова, які гарчали нам в обличчя на слідстві і в таборі, ніби проголошені у велетенський мегафон, тисячоголосою луною відбились в усьому світі.

Де коріння КДБ? Коли пройдемось до кінця тими стежками, якими спустились в нашу дійсність кагебісти, то опинимось в кошмарній гущавині сталінських джунглів. По Харцизькому виборчому округу Донецької області депутатом в Український Парламент обраний генерал Шульженко, заступник голови КДБ при Раді Міністів УРСР. Де зробив цей парламентарій свою кар'єру? Щоб стати генералом КДБ в 1967 р., треба спочатку бути беріївським лейтенантом або капітаном у 1937. Чим займались капітани КДБ у 1937 р.? Вбивали людей за невиконання норми (або просто для розваги) на Колимі. Це вже ні для кого не секрет, про це пишуть московські журнали. На Україні вони розстрілювали невинних людей через *три дні* після арешту.

календар », Варшава, 1966, стор. 220). Дивуватись, власне, нічого. Для « істориків » типу Маланчука, вихованих на добрих сталінських традиціях, не має значення така дрібниця, як історичний факт, коли йдеться про захист позицій російського шовінізму на Україні.

Маланчук — не одинокий. Коли б Гошовський жив на Україні, він побачив би ще й не таке. Після війни ревні борці з українським націоналізмом у Львові зрізали тризубець навіть з статуї Нептуна на площі Ринок. Так і стояв обеззброєний націоналістичний Нептун до 1957 р. як пам'ятник невмирущому кретинізмові чорносотенців в новій одежі.

В усіх товстих і тонких брошюрах написано, що король Данило Галицький не прийняв королівської корони від папського посланця, хоч у Галицько-Волинському літописі стверджується протилежне, та й Данило після коронації звався королем, а Галичина — королівством. (Так значиться і на карті до підручника « Історія середніх віків »). Навряд чи дошкулили ці труди « буржуазному націоналізмові », борцями проти якого афішують себе Маланчуки. Кому взагалі може дошкулити така безпорадна і жалюгідна писанина? А от в боротьбі з *Істиною* ці вчені мужі досягли відчутних успіхів.

Мабуть, фактів вистачить. Можна робити висновок : люди осуджені за « антирадянську агітацію та пропаганду » — це *інакомислячі,* а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кагебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли *голос* проти ганебного засилля КДБ, проти порушень конституції. Це ті, що не хочуть засвоювати рабську мудрість з подвійним дном, яка велить слова конституції « право на вихід України з Союзу РСР » читати « мовчи, поки живий ».

Послухати їх — у всьому винен Берія, а вони просто виконували накази. Точнісінько такою ж аргументацією оперували адвокати на Нюрнберзькому процесі. Виходило, що винен тільки Гітлер. Але номер не пройшов. В німецькій мові з'явилось навіть нове поняття: « Вбивця за письмовим столом ». Не маю сумніву, що воно здобуде колинебудь права громадянства і в українській мові.

Може, кагебісти змінились, стали іншими? Ні, вони самі з гордістю вважають себе нащадками Сталіна. Уповноважений українського КДБ в Мордовських таборах капітан Круть заявив мені: « А що ви маєте до Сталіна? Ну, були окремі недоліки, але в цілому він заслуговує високої оцінки »; а в розмові з Михайлом Горинем Круть відверто шкодував: « Шкода, що ми в Мордовії, а не на Півночі ». Начальник слідчого відділу грузинського КДБ Надірадзе сказав у 1963 р. поетові Заутрі Кобалія (знаходиться в таборі № 11) під час слідства: « Ти знаєш, що я тут був у 1937 р.? Май на увазі! »

Тепер вони не носять сталінок і « вчаться » заочно у вузах. Навчання заочне у повному розумінні слова. Залікову книжку приносять в інститут, і « професура », з колиски загіпнотизована словом КДБ, ставить оцінку, не бачивши в очі студента. Представник Івано-Франківського КДБ Казаков признався мені: « Ось ви тут говорили про тоталітаризм. *Але ж я не тоталізатор* ». А уповноважений українського КДБ в таборі № 11 Гаращенко розправився одним махом з усіма доказами Масютка про невирішене національне питання на Україні: « Ви говорите, національне питання. Та коли вдова звернеться до голови колгоспу за соломою — хіба ж він відмовить? » І цим інтелектуалам доручили безапеляційно вирішувати питання, які навіть у спеціальних журналах вважаються дискусійними. Казаков, Круть і кагебіст з Києва, Литвин, « перевоспитували » мене

втрьох. « Ну чого тобі треба було ? Мав добру роботу, квартиру... » І кілька годин доводили, що у людини нема нічого, крім шлунка, скількись там метрів кишок. Ідея ? Захист України від загрози русифікації ? Тут для моїх співбесідників розмова явно відірвалась від реального грунту і перенеслась в сферу дитячих казок. Вони не приховували, що всерйоз її не сприймають.

Ідея... Звичайно, в книжках про це багато пишуть, і взагалі не прийнято відверто говорити, що ти безідейний. Але щоб ідея дійсно була мотивом людської діяльності — такого вони в своєму середовищі не зустрічали. Михайло Горинь чув у львівському КДБ : « Сегодня день чекиста. — Какой день чекиста ? — Зарплату дают ». Ну коли вже серйозно про неї говорити, то це — міф, яким хтось задурманив людям голову, і який відволікає людину від нормального існування, опертого на трьох китах : гроші, владолюбство, жінки. А ідея — це різновидність психічного розладу, не зовсім, правда, зрозумілого; але з ним треба рахуватись, як з фактором, поряд з трьома іншими, нормальними і зрозумілими. Капітан Козлов (Ів.-Франківське) виклав це мені так : « Одного покупают за деньги, другого женщинами, а некоторых ловят на идею ». Щоб ідея *самостійно* зародилась в людській голові — таке не припускається. Ось люди, яким доручили « регулювати » духовне життя суспільства.

Було б наївно вважати цей стан речей випадковим « порушенням » соцрозвитку суспільства. Порядок, при якому поет одержує каталог дозволених образів, а художник — список дозволених і недозволених фарб, має міцне коріння в минулому, є породженням певних сил і відносин. На наших очах ці сили поступово тануть, а відносини перестають бути нормою спілкування між людьми. Кагебісти відчувають це і всю вину звалюють на Хрущова, який нібито повалив ідолів, що їм колись без роздумів поклонялись. З таким самим успіхом мож-

на вважати півня автором ранку, але це вже істина занадто велика, щоб вкластись у черепні коробки генералів і майорів з голубими петлицями.

« СТАЛИН БЫЛ — ТАК ПОРЯДОК БЫЛ »

Ці слова капітана Володіна (Львів), сказані на допиті Масютка, дають більше, ніж цілі томи, для зрозуміння генези КДБ і ролі, яку воно виконує тепер.

Порядок буває різний. Коли навесні скресають ріки і несуть на собі хаос крижаних уламків — це не що інше, як порядок, чітка закономірність, без якої неможливий дальший хід життя. І буває порядок цвинтарного спокою, досягнутий ціною умертвлення всього живого. Так і в суспільстві : буває стабілізація, досягнута через гармонійне зрівноваження всіх суспільних сил і чинників, і є « порядок », збудований після їх знищення. Такого порядку досягти неважко, проте рівень зрілості народу вимірюється не ним, а вмінням досягти суспільної стабілізації, лишаючи при цьому максимальний простір для творчої діяльності індивіда, яка є єдиною силою прогресу.

Розум — річ індивідуальна. Отже, історія прогресу — це історія розвитку особистості. Так звана маса нічого *не творитъ* — це будівельний матеріал історії. « Все, придбане діяльністю розуму, мусимо створити в голові окремої людини... Тільки збудження нижчого, нерозвинутого ступеня, які можна взагалі назвати настроями, виникають як епідемії одночасно у багатьох осіб і знаходяться у відповідності з розумовим обличчям народу. Розумові завоювання — справа окремих осіб » (Ратцель).

вигнати, а оскільки зробити цього неможливо, то суворо застандартизувати, гарантувати себе від неясностей і нововведень. Пізніші реакціонери вже не були такі відверті і маскувались « інтересами трудящих ». У 30-і роки новаторство стало негативним поняттям, а поетичний експеримент — « коли не завжди катастрофа, то завжди зрив — і творчий, і ідейний » (« Радянська література », 1938, № 78, ст. 224), який приводить до того, що « творчість починає служити для маскування ворожої ідеології » (« Літературна газета », 24.VI.1934 р.); « Поезія соц. реалізму не може миритись з туманністю, бодай і красивою » (« Вітчизна », 1949, стор. 147).

Але вся суть в тому, що зміни руйнують зовсім не суспільство, а тільки ті суспільні норми, які застаріли і стали гальмом. Протиставляти еволюцію традиції — неприпустимо. Еволюція — не заперечення традиції, а її природне продовження, живий сік, що не дає їй закостеніти. Вибух далеко не завжди руйнує : ним усувають також перешкоди при будуванні нових доріг. І коли людина стає інакомислячою, це зовсім не значить, що вона ставить себе поза суспільною нормою. Загальне — це абстракція, *реально* воно існує і проявляється тільки через *часткове*, індивідуальне. « Ворона сидить в лісі » — це абстракція : реально вона мусить сидіти на одному з дерев. Коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки — робить її повнокровнішою. « Єдність і одноманітність — це різні речі » (Ф. Бекон). Для досягнення *єдності* зовсім не обов'язкова *одноманітність*. Ось місце, де легко спіймати за руку кожного деспота при підтасуванні карт, коли він намагається поставити знак рівності між єдністю і одноманітністю. Точка зору кожного деспота, яку він хоче нав'язати всім у вигляді « істини », є такою ж індивідуальною, як і всі інші, і має права зовсім не більші, як всяка інша. Отже, збереження такого порядку, коли всі точки зору мусять вміщатись у прокрустове ложе

Виникнення нового (прогрес) можливе тільки як переступання через існуючу норму, як поява раніше не існуючого. Сама природа творчості грунтується на небувалому, на *неповторності*, а носієм останньої є індивід. Кожна індивідуальна свідомість, охоплює *одну* грань всеохоплюючого, безмежного буття. Грань неповторну, яку може відбити *тільки* ця особистість, і ніяка інша. Чим більше цих граней свідомості, тим повнішу картину світу ми маємо. В цьому полягає цінність особистості; із зникненням кожної індивідуальної точки зору *безповоротно* страчується одна з можливостей, а разом з тим в мільйонногранній мозаїці людського духу перестає сяяти одна грань.

В суспільстві завжди були і будуть сили, яким невигідний розвиток, для яких збереження status quo є збереженням їх привілеїв. (Типовий приклад — Сталін в минулому і сталіністи, що пережили його). Проте час не стоїть на місці, сьогодні через 24 години перетворюється у вчора — і сили, що протистоять змінам, завжди захищають вчорашній день. Але хто ж признається, що він пливе проти течії могутньої ріки, званої Історією? Тому всі стандартизатори, від тупого унтера Пришибаєва до геніального Платона, на різних рівнях повторювали одну тезу: «Зміни руйнують порядок, руйнують суспільство». А оскільки зерно всякої зміни криється в неповторності індивіда, в першу чергу намагались стандартизувати його, вбити в ньому оригінальність. Повністю домогтись цього неможливо, але ступінь стандартизації індивіда завжди був мірилом потужності гальма, що знаходилось у розпорядженні сил застою. Платон вигнав Гомера з своєї ідеальної держави і дуже хвалив тирана, який наказав зірвати з ліри струни зверх «положених» семи. Чому? — Платон з первісною відвертістю доводить, що поезія і музика — це троянський кінь, який непомітно вносить зміни в дух народу. Отже, поезію і музику найкраще

« істини », проголошеної великим далай-ламою, потрібне зовсім не суспільству, а самому далай-ламі, для якого розвиток означає загибель.

Один дослідник Африки (Сегелі) писав про африканців : « Коли вождь любив полювання, всі його люди роздобували собі собак і ходили з ним на полювання. Коли він любив музику і танці, всі виражали схильність до цієї розваги. Коли ж він любив пиво — всі обпивались ним... Вожді платили своїм підлабузникам. Так, в усіх племенах бечуанів є особи, які володіють мистецтвом веселити слух свого вождя хвалебними піснями на його честь. Вони розвивають при цьому досить значну красномовність, а до їх послуг завжди велика кількість образів; вони вправні у танцях з бойовою сокирою і гарбузом-калаталом. Вождь винагороджує солодкі бесіди биком або вівцею. Ці пісні, які повторяють до безконечності одну й ту ж тему, займають, на жаль, перше місце в поезії негрів ».

Якби не слово « негри », кожний був би впевнений, що це опис нашого недалекого минулого. Пісні з бойовою сокирою, що повторюються до безконечності перед троном вождя, займають перше місце не тільки в поезії негрів. А коли згадаємо, з якою швидкістю підхоплювалось кожне слово не тільки Сталіна, але й Хрущова, коли згадаємо, що збірник афоризмів « В мире мудрых мыслей » наполовину був заповнений п'яним базіканням Хрущова, то доведеться визнати, що африканці лишились далеко позаду. « Наш народ такой : стоит моргнуть глазом — сразу поймет » (Хрущов). Здається, суспільства-близнята. Але це далеко не так. Для африканця такий порядок ніхто не нав'язував — це був природний стан, що диктувався рівнем його розвитку. Вождь був для нього ідолом, предметом захоплення, чарівником, лікарем, мудрецем і полководцем водночас, напівбожественною фігурою. Тому й рабське поклоніння було щирим і не порушувало внутрішньої гармонії

особистості. Пісні африканського природного співця були славослов'ям на адресу вождя — і все ж являли собою повноцінні художні твори — бо творче « я » співця не було роздвоєним. Ратцель писав про африканців 19 ст., що вони « підкоряються тільки абсолютно незаперечній владі, походження якої ховається в пітьмі минулого або яку вони, коли вона походить з сучасності, вміють пов'язати з вірою в надприродне », а тому « навіть найкращих правителів африканців у нашому розумінні слова слід назвати деспотами. *Коли вони самі не хочуть бути деспотами, то їх змусять до того піддані* ».

Отже, первісний деспотизм був природним, заснованим не стільки на силі, скільки на добровільному поклонінні. (В цьому розгадка таємниці, що завжди дивувала європейців : як міг африканський чи американський деспот утримувати владу на обширних територіях при майже повній відсутності військово-бюрократичного апарату ?). А як утвердити деспотизм у 20 ст. ? Серед народів, для яких носій влади давно перестав бути богом і є просто першим серед рівних, особою, обраною для виконання певних функцій ? Як утвердити деспотизм кам'яного віку в душі українця, який вже в середні віки обирав кошового і сам міг стати кошовим, який породив .філософію Сковороди — гімн людській особистості, хоч і в традиційно-схоластичній одежі, з девізом « пізнай самого себе » на першій сторінці ? Філософію, для якої « Я » — основа всього, навіть царства божого; і навіть сам бог — не що інше, як повноцінне « Я » : « Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб божий. Джерело і здійснення його знайшов в собі »; « *Істинна людина і бог є одне й те ж* ». Як заставити сучасного художника, для якого капрал-деспот є просто неповноцінною істотою, виконувати танець з бойовою сокирою перед його троном ?

Хрущова ніхто не боготворив : навпаки, він був

людським посміховиськом — і все ж на один порух його пальця бігли десятки холуїв. Як це вдавалось ? — Дуже просто. Коли обоготворіння проходить, в дію вступає груба сила примусу. Тільки вона може заставити сучасну людину терпіти деспота. Чим більше людина з розвитком особистості опирається спробам закріпачити її — тим більші зусилля мусить мобілізувати деспотія, щоб тримати на поверхні норми, які раніше існували « по інерції », втрачає нарешті риси патріархальності і перетворюється на спрута, який сковує всі руки суспільного організу. У 20 ст. з'являється нечувана раніше практика контролю за всіма проявами громадського життя, в тому числі навіть родинного. Весь життєвий шлях людини — від колиски до труни — знаходиться під контролем. Стандартизується навіть відпочинок, ухиляння від стадного культпоходу в музей оголошується гріхом. Деспотичні форми стають все огиднішими і вироджуються в Освєнціми. В цьому вбачають регрес, « кінець світу », насправді ж це — і показ протилежного : деспотія перестає бути нормою людських взаємовідносин і мусить докласти все нових зусиль, щоб триматись на поверхні.

Але навіть при найбільшій стандартизації і підконтрольності життя деспот стикається з проблемою, яку неможливо розв'язати чисто бюрократичними засобами. Можна одягти людей в однакову сіру одежу, набудувати сірих казарм-будинків, спалити всі книги, крім офіційного талмуду — і все ж лишається шпаринка, крізь яку проникає струмінь світла, смертельний для деспотичної цвілі. Лишається духовний світ людини. Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківська у Мордовію перевірити, наскільки я « перевоспитався » (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені : « *Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас в голові. От коли б можна було це зробити і викинути (!!!) все, що заважає вам бути нормальною*

радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти ».

Дійсно, це було б дуже вигідно : виймати і вставляти думку в людську голову, як елемент в електронну машину. По-перше, так легко знищити всяку пам'ять про минуле. Наприклад : треба почати кампанію осудження культу Сталіна — всі вставляють певну програму; завтра її виймають — і про Сталіна більше ні слова. Або : постановили ліквідувати нації і національні мови — та ж сама процедура, і ніякої тобі мороки з такими непридатними для програмування речами, як національна гідність, бажання зберегти культурні цінності. По-друге, була б гарантія, що ніде немає нічого невідомого, неконтрольованого.

Але це тільки мрія. Думку не зловиш і не посадиш за грати. Її навіть не побачиш. Який жах : думка, навіть насильно вкладена в людську голову, не лежить там, як елемент в електронній машині, а росте, розвивається (часом в напрямі, протилежному від запрограмованого), і встановити контроль над цим процесом не може ніяка апаратура. Не один тиран пробуджувався від холодного поту, паралізований усвідомленням свого безсилля спинити цей невидимий, але безперервний рух в людських черепах. Страх перед цією нікому не підвладною силою заставив Сталіна провести кінець життя в добровільній тюрмі і зробив його маніаком : звідси — бажання вигнати Гомерів з суспільства, зрізати « зайві » струни з ліри і споконвічна ненависть капралів до інтелектуала, який, навіть одягнутий в мундир солдата чи арештантські лахи, лишається нестандартизованим і нерозміненим.

« Бійтесь, товариші, тих, хто заховав свою думку за неясність виразу. Там захована ворожа класова суть » (Покровський). Звідси — тотальна боротьба не тільки проти *інак*омислячих (про них нема й мови), але й проти *сам*омислячих. Під час арешту у мене забрали

вірш Драча «Казка про крила». Я спитав: «У чому справа?» Вірш надрукований, та й самого автора давно вже перестали лаяти за випрані штани і раптом почали хвалити. Мені пояснили: ні проти вірша, ні проти автора заперечень нема, але вірш надрукований на машинці, з *чиєїсь власної* ініціативи. І цей невідомий хтось поширював його також з власної ініціативи. В цьому найбільший гріх: людина *самостійно* породжує думки, а не бере готовими. Можна робити все, але тільки тоді, коли наказано. Пити можна тільки з одного для всіх, суворо контрольованого джерела з дистильованою водою. Всі інші треба засипати, хоч би й вода у них нічим не відрізнялась. У 1964 році представник волинського КДБ, якому доручено фіксувати появу кожної мислячої істоти в місцевому пединституті і негайно засвічувати сигнальну лампочку тривоги, настирливо питав мене: «Що то за товариство мислячих людей?» Думка про створення товариства мислячих людей була висловлена за чаркою у вигляді жарту, але кагебістів схвилювала не на жарт. Конституція дає право на створення товариств — це кагебісти знають. Але при умові, коли наказ про створення товариства прийде *зверху*. Тоді все в порядку — навіть коли б це товариство замірялось організувати землетрус. Але коли б хтось захотів створити *самостійно* навіть товариство для захисту рогатої худоби — цією справою, без сумніву, зайнялося б КДБ.

То як же все-таки спинити цей вічний саморух думки у випадку, коли вона лишилась живою, пройшовши всі етапи стандартизації і стерилізації? Є ще один, останній засіб — *заморозити* її. Заморозити кращим *жахом*. Збудувати велетенський рефрижератор для людських умів. Розстріл через три дні після арешту, загадкове зникнення вночі, розстріл за невиконання норми, Колима, з якої не повертаються — ось цеглини, з яких Сталін збудував своє *Царство Жаху*. Жах

наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення. Мета була досягнута : люди *боялись мислити*, людський мозок перестав *самостійно* породжувати критерії і норми і вважав за нормальне приймати їх готовими. Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло і починає усвідомлювати його як нормальний стан речей (« Начальство мутит — Ну и что ? На то оно и начальство, чтобы мутить »). Виросло покоління *людей зі страху* і на руїнах особистості здійнялась

ІМПЕРІЯ ГВИНТИКІВ

Сталін не визнавав кібернетики. І все ж йому належить в цій галузі видатна заслуга : він винайшов запрограмовану людину. Сталін — творець Гвинтика. Були випадки, коли, прочитавши роман Солженіцина, люди казали : « Хочеться забитись у куточок і нічим себе не виявляти ». Неважко уявити, наскільки сильнішим було це бажання 20 років тому, коли люди були очевидцями масових розстрілів та інших страхіть, коли ввечері було невідомо, де опинишся вранці. Бажання нічим, нічим не виділятись, втиснутись в масу, стати подібним на іншого, щоб не звернути на себе увагу, стало всеохоплюючим. А це означало повну нівеляцію особистості. Колись виділення індивіда з маси матерії означало зародження життя, зародження органічного світу. Тепер почався зворотний процес : злиття індивідів в сіру масу, повернення до суцільного безорганічного, безіндивідуального буття. Суспільство опановує дух сірої безликості. Бути особистістю вважається грі-

хом. « Ты что, особая личность ? » — це доводилось чути десятки разів, і до арешту, і після. Бригадний метод проникає навіть в поезію і народжує таке чудо як колективна поема. У 1937 році з'являється колективна поема « Іван Голота », під якою поставили свої підписи у алфавітному порядку, як у телефонній книзі, Бажан, Голованівський, Йогансен, Кулик, Первомайський, Рильський, Сосюра, Терещенко, Тичина, Фефер, Усенко, Ушаков. Але й цього видалось замало — через рік наказують створити « Думу про Остапа Нечая », під якою вже стояло 20 підписів. Мабуть, це був рекорд.

Ось враження одного колишнього члена КПЗУ, якого п'ять разів заарештовувала дефензива в Польщі і який після 1939 року потрапив нарешті на Східну Україну, роками вимріяну у в'язниці : « Поїзд пересік лінію неіснуючого вже кордону. Перша станція на Житомирщині, юрба на пероні. І перше, що кинулось у вічі — одноманітна, незвична для нас сірість людей, вдягнутих у фуфайки. Якась жінка в червоному плащі виглядала екзотичною квіткою, чужою і навіть недоречною тут ». Зрештою, одежа може стати кольоровою, навіть крикливою, але сірість не зникає. Вона не від одежі. І як би не рекламували себе гвинтики, як би не затулялись килимами, взятими напрокат з магазину у зв'язку з приїздом делегації, стороннє око завжди помітить сірість — вона носиться в повітрі, люди дихають нею, не мислять себе без неї. Вона стала хлібом насущним.

Нарешті панівна сила відрекомендовує себе єдиним началом, що містить у собі « ум, честь и совесть » всього суспільства — і тоді урочисто проголошується « морально-політична єдність суспільства ». Вічне питання « куди йти ? » для гвинтика трансформується у формулу, що не вимагає ніякого розумового напруження :

« Куди поведуть ». Людина, позбавлена вміння самостійно розрізняти добро і зло, стає вівчаркою, яка запалюється гнівом тільки з наказу і бачить лише те зло, на яке вкажуть. Гвинтик читав в газеті про заборону чорним жити в Кейптауні чи Йоганнесбурзі, про заборону африканцям жити в містах Південної Африки без перепусток — і вважає це свавіллям. Але його замороженний розум не може співставити фактів і прийти до висновку, що відома йому від народження приписка в містах є таким самим порушенням ст. 13 Декларації прав людини (« Кожна людина має право вільно пересуватися та вибирати собі місце проживання в межах кожної держави »); що в нашій дійсності узаконена *смуга осілості*, і не для євреїв, як колись, а для всіх. Тому, хто не народився у великому місті, відведене гетто для проживання, межі якого кінчаються в передмісті Києва, Львова, Одеси. Гвинтик пише гнівні поеми про Бухенвальд — це дозволено. « Попелом стали ваші серця, але голос ваш не згорів ». А от попіл жертв, зотлілих в сибірських тундрах, не хвилює гвинтиків. І було б помилкою вбачати тут тільки страх — це вже риса характеру.

Всі осуджують злочини фашизму проти єврейського населення. І преспокійно ходять по могильних плитах з єврейських цвинтарів, що ними встелено тротуари багатьох міст. Тротуари виклали німці — це правда. Проте німців давно нема, а по осквернених іменах померлих досі ходять у дворах львівської та івано-франківської в'язниць. Ходять доценти і кандидати наук Івано-Франківського педінституту. І коли до цього часу хтось встиг захистити докторську дисертацію — то по людських іменах ходять професори. У дворі інституту до мого арешту лежала купа плит про запас. Їх розбивали і використовували на господарські потреби. Розбивали під акомпанемент лекцій з естетики і філософії. Так буде доти, поки згори не поступить

наказ обуритися варварством німців і спорудити пам'ятник з цих плит. А до цього їх можна зневажати.

Гвинтик — вимріяний ідеал кожного « тоталізатора ». Слухняний табун гвинтиків можна наректи парламентом, вченою радою — і з ними не буде ніякого клопоту, ніяких несподіванок. Гвинтик, якого наречуть професором чи академіком, ніколи не скаже нічого нового, а коли вже здивує, то не новим словом, а блискавичною зміною своїх концепцій на протязі доби. Табун гвинтиків можна наректи Червоним Хрестом — і він буде підраховувати калорії у Африці, але нічого не скаже про голод у себе вдома. Гвинтик вийде з тюрми і відразу ж напише, що він там не сидів, ще й назве брехуном того, хто вимагав його звільнення (як це зробив Остап Вишня). Гвинтик буде стріляти, в кого звелять, а потім по команді боротись за мир. І останнє, найважливіше : після перетворення людей на гвинтики можна безпечно вводити яку завгодно конституцію, дати право на що завгодно. Цілий фокус в тому, що гвинтику навіть не прийде в голову думка скористуватись цим правом.

Не дивно, що гвинтика посилено афішували, виставляли як ідеал. І це не історія, це дійсність. Десь в шкільному коридорі учні зачитуються Симоненковим: « Ми не безліч стандартних "я", а безліч всесвітів різних », а поряд на стіні стандартне дадзибао, вивішене піонервожатою, розповідає про піонерку, яка врятувала телят під час пожежі. Все охопило полум'я, дах ось-ось міг обвалитись, але вона виганяла телят. І коли б піонерка загинула, гвинтики не побачили б у цьому чогось ненормального, навпаки, виставили б цей випадок як взірець для інших.

В суспільстві гвинтиків є закони, що охороняють тигрів і удавів від браконьєрства. « Гуманізм » дійшов до того, що навіть посадили в тюрму людей за вбивство лебедя Борьки в Москві. Можна сподіватись, що гума-

нізм колись поширяться і на людей. Але доки життя піонерки ціниться менше, ніж життя теляти, лозунг « Все для людини, все для блага людини » всерйоз не можна сприймати. Цінність особистості усвідомлюють тільки там, де вона важається неповторним, окремішнім. Там, де вона перетворена на гвинтик, деталь, яку можна замінити іншою, цінність людини вимірюється її мускульною силою. Гуманізм в такому суспільстві сприймається як фальшиве гасло, що не має нічого спільного з дійсністю. Теля — це матеріально-технічна база, першооснова, в порівнянні з якою духовне начало (що міститься в піонерці) є жалюгідною надбудовою. Теля — це готова продукція, піонерка — своєрідна сировина, що зветься трудрезерви. В часи людожерства ця піонерка, без сумніву, цінилася б дорожче : вона була б принаймні матеріальною цінністю, поряд з телям.

В « Известиях » була « воспитательная » стаття про кочегара. Паровоз, який відвіз потяг у Фінляндію, на фінській станції вийшов з ладу, і треба було гасити топку, щоб відремонтувати його. Але кочегар вирішив « показати финнам работу » : виконати ремонт при незагашеній топці. Тобто кочегар вирішив те, що йому « порадили » опікуни, які дбайливо супроводжували його за кордоном, щоб не заблудився. Газета, щоправда, забула про це написати. Як би там не було, топку не гасили, і кочегар виконав ремонт з риском для життя, Фінни були вражені, як пише газета, мужністю кочегара. Так, фінни були вражені, але не мужністю. Просто вони вперше бачили, як людина цінить своє життя дешевше від центнера вугілля. Проте серед гвинтиків це вважається героїзмом.

Шагают бараны в ряд
бьют барабаны
шкуры для них дают
сами бараны.

(Брехт)

писав : « Головний урок історії полягає в тому, що люди не беруть від історії ніяких уроків ».

Так, взяти урок з історії набагато важче, ніж з хімії. Це завжди було на руку деспотам : вони оголошували себе авторами всіх здобутків суспільства, а своїх противників — причиною всього зла. Не кожен зрозуміє, що « порядок », заведений Сталіном десятки років тому, і є прямою причиною сучасного бедламу в сільському господарстві, що « ідейність », якою насильно годували людей десятки років, і є причиною пресловутої безідейності сучасної молоді, а не « буржуазна пропаганда ». Коли людину привчать брати готовими, не задумуючись, всі духовні цінності з одного джерела, коли в ній вбивають механізм для самостійного вироблення їх — здавалося б, тоді суспільство мусить стати незламним монолітом. Всі умови для цього нібито є : по-перше, однаковість людських потреб і цінностей; по-друге, беззаперечне, хоч і наївне, поклоніння одному ідолові, що приводить до одностайності. Здавалося б, таке суспільство повинне бути сильним і в мілітарному відношенні. Для прикладу візьмемо Китай, де медичні канони не змінювались 4 тисячі років. Китайці дійсно вважали свою імперію незламним монолітом, наймогутнішим на землі. Але що це ? Європейські держави одна за одною відривали на початку 20 стол. шматки величезного централізованого Китаю фактично без опору.

Російський дворянин в Лондоні чи Парижі зверхньо дивився на демонстрації і революції, які стали там звичайним явищем, і вбачав у них симптом слабості, порівнюючи з непорушним спокоєм своєї матушки-Расеї. Створили навіть міф про « гнилой Запад », що благополучно дожив до наших днів. Обиватель, засвоюючи його щоденно з газет і романів, навіть не підозріває, що ця премудрість бере початок від слов'янофілів і Достоєвського. Вже в середині 19 стол. на сторінках

ОРГІЯ НА РУЇНАХ ОСОБИСТОСТІ

Один розумний інженер на питання, чому він став інженером, а не, скажімо, мистецтвознавцем, відповів: « Тут менше іксів ». В цьому принципова різниця між так званими точними науками і гуманітарними, що стоять однією ногою на площині логіки, другою ж — на площині ірраціонального, поряд з мистецтвом. Так званий технічний інтелігент, твердо впевнений, що філософія « займається дурницями », « переливає з пустого в порожнє », не зумів дорости до простої істини : філософія, на яку він дивиться зверхньо, витягає з туману ірраціональних підземних глибин предмет дослідження і дає йому в руки, щоб він міг їх зміряти сантиметром. Але в тому то й річ, що цілий комплекс духовних понять, завдяки яким людина стала людиною, не піддаються ні сантиметру, ні секундоміру. Це — вища сфера, недоступна прикладним наукам. « Математика, медицина, фізика, механіка...; чим більше їх вкушаємо, тим сильніше палить наше серце голод і спрага, а груба наша остовпілість не може догадатись, що всі вони суть служниці при господині і хвіст при своїй голові, без якої цілий тулуб недійсний » (Сковорода). Хімік, віднімаючи і додаючи речовини в колбу, може точно продемонструвати, яка з них є причиною реакції. Історик, навіть безсумнівно впевнений у своїй істині, ніколи не зможе так переконливо, наочно показати причини історичного явища : він не зможе поставити експеримент, він має справу з абстракцією. Після програної війни з Японією в 1894 році, китайці прийшли до висновку, що причиною невдачі була.. заміна луків кремінними рушницями. Їм доводили, що причина — в повному придушенні особистості, яке привело до застою і в матеріальному виробництві, але показати їм це *точно*, з математичною точністю, ніхто не міг. Недаремно Шоу

« Москвитянина » можна було прочитати повчання « Європе, старой і слепой, сабачьей старостью бальной ». Матушка-Расея цівіла і пахла в єдінообразії і неділимості, — « гнилой Запад » жив собі далі, ухитряючись при цьому, правда, породжувати теорії відносності і квантів. Росія приймала їх — з запізненням на 50 років і з застереженням, що Ломоносов передбачив ці відкриття 200 років тому — і далі продовжувала говорити про « гнилой Запад ». Типовий зразок повної атрофії мислення ! « В Петербурзі співають пісеньок, що вийшли з моди в Парижі », — писав Чернишевський 100 років тому. Міг би написати й тепер. Отже, Росія — могутня, Захід — гнилий. Але що це ? Прийшла Кримська війна — і всім стало ясно, що про рівну боротьбу між цими силами не може бути й мови. Російський флот довелось затопити при вході в Севастопольську бухту — він не міг не то що перемогти, а навіть стати до бою з англо-французьким. Це була сутичка двох світів : 1) того, що вважав особистість першоосновою всякої сили і 2) того, який вбачає в ній головне зло. Не раз перемагав і другий, але остаточна перемога завжди була за першим. Це продемонстрували вже в античні часи грецькі фаланги і римські легіони, які виглядали проти гігантських армій східніх деспотів, як Давид проти Голіафа, і всеж ж громили їх — бо *гвинтикам* протистояли *індивіди*.

Такі сутички розкривали очі багатьом — але далеко не всім. Більшість змогла побачити лише наслідки : « От коли б нам їхню зброю, то ми з нашим порядком зробили б чудеса ». — В тім то і річ, що сам « порядок » є причиною відсталості і в виробництві, і в озброєнні. Ніщо не замінить вільної, нерегламентованої думки індивіда, творча здатність якого є єдиним рушієм прогресу. Останній існує завдяки тим, що зберегли здатність мислити, зберегли своє « Я » всупереч намаганням стерти його. Людина без « Я » стає автоматом, який все

ного бога, задушивши десятки слабосильних — і світ теж думав : то фанатики. Але пройшло три роки. Забальзамований труп далай-лами спочатку облили помиями, а потім взагалі викинули з мавзолею. І що ж ? Може, стався бунт ? Може тисячі фанатиків заслонили святиню власними тілами ? — Ніхто й не гавкнув ! Табун протоптався по трупові вожака, а потім з'їв його рештки. Ті, кого приймали за фанатиків, переповнених сліпою відданістю, виявились порожнісінькими. Виявилось, що це просто робота. Наказано було любити Сталіна — всі начепили траурні пов'язки. Їх гнів, їх горе, радість, ентузіазм — все було запрограмоване, і « гнів » проти « зрадника Тіто », який « громадськість » виражала на « мітингах » сьогодні, завтра автоматично перетвориться на « ентузіазм », а сама « громадськість » акуратно вишикувана вздовж шосе з аеродрому до центра, буде слухняно тримати транспаранти і махати руками.

Так що даремно « старі », вмостившись у зручних кріслах, дивуються, звідки взялись « молоді », у яких « нема нічого святого ». Історія з Сталіном показала, що і в старих не було нічого святого — тільки вони завдяки своїй сліпоті і атрофії мислительної здатності не помічали цього. « Молоді » ж нарешті помітили, що король голий. Це добре. Тільки той, хто позбувся ілюзій і зумів побачити розбите корито, почне шукати нових цінностей.

Порожня людина — це, мабуть, головне обвинувачення проти деспотії та обов'язкове її породження. Вже коли деспот проголошує розум, честь і совість своєю монополією і забороняє виробляти ці якості самостійно — це початок духовного спорожнення людини. Але кожна жива істота має потребу самовираження. І коли ця потреба не має змоги проявитись в духовній сфері, тоді духовні здатності людини стають непотрібними, атрофуються і відходять на десятий план. Навіть дум-

виконає, але нічого не *породить*. Це — духовний імпотент, угноєння для прогресу, але не мотор його. Всі тоталітарні концепції, які б одежі вони не вдягали, саме так розглядають людину — як угноєння. « Собою угноїмо землю, як ти — для майбутніх людей ». Але невже людина пройшла довгий шлях розвитку до homo sapiens тільки для того, щоб стати угноєнням, а земна куля — грядкою, де утопісти-деспоти проводять божевільні експерименти для задоволення свого честолюбства ?

Ніяка програма не передбачить всього необхідного для повнокровного суспільного розвитку — з цим може впоратись тільки нескована творча сила особистості. Раніш ніж стати фактором суспільного розвитку і отримати допомогу від держави, кібернетика мусила спочатку народитись та існувати як індивідуальна ідея в індивідуальному мозку. Загнавши тисячі рабів в Уральські гори, Петро I вивів Росію на перше місце в світі по виробництву заліза поряд з Англією. Але через століття Англія вже перегнала Росію в *десятки разів* у цій галузі ! Можна й далі користуватись методом Петра I — він не вимагає великого розуму. Але й на тривкі результати чекати не доводиться. Причинно-наслідковий механізм, на початку якого стоїть творча особистість, а в кінці практичний результат — дуже складний і прихований від людського ока. Помітити його нелегко. Дикун не міг осягнути зв'язку між пострілом на одному березі річки і смертю живої істоти на другому, але механізм взаємодії між порохом, кулею і рушницею йому можна було пояснити за півгодини. Якби ж то так само легко можна було вияснити механізм суспільних причин і наслідків !

Таку ж мертвотність сіє гвинтик в морально-етичній сфері. Коли хтось вважає сучасне стовпотворіння в Китаї породженням фанатизму, а хунвейбіна — фанатиком, то це — найбільша помилка. Під час похорону Сталіна тисячоголові табуни тиснулися до праху зем-

них берегів, протече крізь найгустішу сітку. Можна проводити найдикіші експерименти, гвинтики мовчки приймуть їх — і виростають заводи в місцях, де заплановано подати енергію тільки через 20 років або де нема для них сировини; все виробництво приречене довгі роки животіти в стані розвалу.

Так, на руїнах особистості, будувався порядок, всіваючи землю мертвотою. « Це гірше, ніж чума. Чума вбиває без розбору, а деспотизм вибирає свої жертви в цвіту нації », — писав Степняк-Кравчинський.

ДРАКОН

Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані — тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор — це для нього питання життя або смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, в якому на кілька десятиріч заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дали їм в руки необмежену владу. Так бувало завжди : орган, якому доручено знекровити всі галузі життя, росте і гіпертрофічно роздувається від крові, виссаної з них. Функціональна роль його припиняється — тепер він вже не виконує ніякої корисної функції в організмі і стає паразитом. Організм, що породив його, він перетворює в живильне середовище, в харч. З планети запустили супутника. І раптом виявилось, що він не тільки вий-

ка, що людина може виробити щось *самостійно*, не припускається.

І до, і після суду нам кілька разів повторювали, що ми — « виводок Антоненка-Давидовича і компанії ». Ідея, з точки зору кагебіста, це щось таке, що може бути внесене в голову людини тільки *з-зовні*. І коли в середовищі молодої української інтелігенції виріс рух проти шовіністичного засилля, кагебісти перш за все кинулись шукати хто *приніс?* хто *вплинув?*

Вигнаний з духовної сфери, інстинкт самовизначення з подвійною енергією накидається на матеріальну — і перед нами людина, « звільнена » від духовного нутра, за рахунок якого надзвичайно розрослась матеріальна оболонка. Пристрасті найнижчого гатунку стають єдиним рушієм поведінки. Але вголос цього ніхто не наважується сказати. Офіційно вважається, що гвинтиком керують такі мотиви, як відданість, самовідданість, честь і т. п., проте гвинтик в собі не виявляє — і приходить до висновку, що всі ці моральні принципи — просто смішні забобони, про які всі говорять, але з якими пропадеш на білому світі. Так народжується подвійна мораль, фальш стає суспільною нормою. Диктаторові по інерції воздаються божественні почесті, його портретами завішені всі стовпи, але справжнім богом стає центральний нападаючий. Тільки на стадіоні і в чайній гвинтики збуджуються на короткий час від летаргічного сну.

Гвинтик виробляє просто-таки віртуозне вміння умертвляти все, до чого не торкнеться. Коли йому накажуть вступити в яке-небудь новостворене товариство охоронців природи — він не відмовиться, і через місяць товариство буде мати стільки членів, скільки є гвинтиків, але природі від того не полегшає. Товариство — мертвонароджене, як і всяке інше. Гвинтика не затягнеш до живої, корисної роботи ніяким неводом, як амебу : безформна, драглиста маса, без твердо окресле-

шов на власну орбіту, але й вкрав у планети всю її вагу, зосередив в собі і заставив планету обертатись навколо себе. Нарешті паразит втрачає навіть видимість зв'язку з організмом. Розростається до розмірів дракона і регулярно вимагає жертв. Як правило, він пожирав навіть деспота, який його вигодував. Так було з преторіанською гвардією в Римі, яка з охорони імператорів стала силою, що скидала і садила їх на трон. Так було з яничарами. Сталін добре знав це й боявся, що його чекає те ж саме — тому на всякий випадок Єжова і Ягоду відправив у рай. І все ж закономірність пробила собі дорогу, хоч вже після смерти Сталіна: Берія ледве не став новим диктатором.

Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть, про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї (до окремих мисливських господарств включно), а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. Щоб виправдати своє становище держави в державі, « органи » мусять весь час творити враження, ніби вони рятують « общество » від страхітливих небезпек. Перш за все вони вішають на себе вивіску захисників « державної безпеки ». Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати. Вся енергія спрямовується на фабрикування « антирадянських » змов і організацій. Були знищені всі культурні сили, розстріляно 95 % генштабу — і тоді кагебісти почали стріляти самі в себе, докотились до божевільного кошмару, коли на запитання: « Гдє товарищ Іванов ? Я прішьол єго арєстовать ? — одержували відповідь: « Он нєдавно ушьол арєстовать вас ». Оскаженіла гадюка стала пожирати власний хвіст. При цьому справжня функція « органів » — охорона безпеки держави — відійшла на десятий план. Для справжніх шпигунів настав рай. В божевільній атмосфері тотальної підозрілості і шпіономанії, коли

жаху, ні вічного льоду. Кожна історія з Драконом — чи то з тим, що панував над киянами, чи з Смоком, що сидів у Вавельській горі над Краковом — кінчається однаково : приходить Кирило Кожум'яка і кладе край. Механізм замороження діє тільки до того часу, доки є що заморожувати. Але коли люди стали гвинтиками — механізм автоматично вимикається. Гвинтик не цікавиться ні суспільними, ні політичними питаннями (« это не нашего ума дело »; « с политикой никогда не связывайся »), ця сфера знаходиться за межами його інтересів. Але в усьому іншому — наприклад, в оцінці футбольних матчів — гвинтик чує себе зовсім вільно і виробляє власні критерії. Тому вже слідуюче покоління гвинтиків звільнюється від почуття неповноцінності. Воно вже продукт не жаху, а традиції. І яким би убогим не був його світ — але це світ, заснований на здоровому глузді. Рахунок 4 : 0 кращий, ніж 2 : 0 — тут вже нема місця для софістики. А всі догми, якими посилено накачують молодого гвинтика, знаходяться в протиріччі з його світом примітивних очевидностей, заснованих на здоровому глузді. Це дуже важливий момент — коли замість диктатора богом стає чемпіон у важкій вазі. Проти догм ніхто відверто не виступає але вони вже сприймаються як щось чуже. А оскільки молодий гвинтик вже незнайомий з жахом своїх батьків, він починає дивитися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувається на рейки мовчазної опозиції — деструкційно — бо конструктивної опозиційної програми у нього ще нема.

Але думка не стоїть на місці — і спочатку несміливо зазирає, а потім все далі заходить в заборонений простір історії, філософії, літератури. І все, що там побачить, вже розглядає з точки зору здорового глузду. І непомітно відбувається чудо : гвинтик стає людиною !

зникло реальне відчуття речей, їм було працювати дуже легко — це показали перші роки війни.

В таборі № 11 був психічно хворий естонець Хейно Нурмсаар, який вважає себе пантеїстичним богом в людській подобі. Все зло на землі, за його концепцією, походить від того, що з ним погано поводяться. Через те насувався льодовик, і досі полярні краї скувані льодом. А от коли його випустять і будуть добре годувати — все зміниться, і на північному полюсі можна буде садити картоплю, а він буде жити в лісі, сіяти дерева і бджоли. Сібіряк Ніколай Трегубов оголосив себе президентом «об'єдіньонной Росії» — як і підписується на скаргах. І от кагебісти разом з табірним начальством — чоловік десять — переконували його гуртом і всерйоз відмовитись від антирадянського наміру стати президентом. Сибіряк виявився непохитним. «Умру президентом!». Обох відправили у Володимирську в'язницю як «неисправимых антисоветчиков». Обидва вважаються симулянтами, хоч всі знають, що вони психічно хворі. Третій — «властелин мира» Юра Казінський. Вважає себе шаманом. Антирадянські наміри формулює так: «Треба застромити у волосся пір'я, одягти старий бушлат, скинути штани, перев'язати ноги кольоровими смужками і виконати танець Гримучого Змея. Тоді в'язниці, табори і ...колгоспи (цікава систематизація явищ!) перелетять в Америку». Сидить в карцері за «антісовєтчіну» і, мабуть, теж скоро поїде у Володимир.

Так кагебісти знешкоджують численні небезпеки, що загрожують державі. Це — божевільня, в якій давно стерлась межа між лікарями і пацієнтами. Не тільки діти — є й дорослі, яким ні в якому разі не можна давати в руки сірники; але, як не дивно, їм віддали неподільну монополію контролювати духовне життя суспільства!

Але нікому ще не вдалось створити ні вічного

Дракон ще нічого не підозріває, але він вже морально вбитий. Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони — ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби як було : неугодних кидають за грати, виганяють з роботи але заклятя вже не діє. Раніше на Дракона боялись навіть підняти очі не то що копатись в його нутрощах. Тепер він морально вбитий, і можна сміливо приступати до розтину. Виявилось, що внутрі його більше свинячого, ніж диявольського.

Таким шляхом прийшло в українське життя нове покоління і поставило перед захисниками сталінських порядків цілком нову проблему. « Порядок » тримався на тому, що люди *самі* відмовились від всяких прав, примирились з безправ'ям — і тоді можна було обіцяти все, знаючи наперед, що давати не прийдеться. І от прийшло нове покоління, яке заявило : « В конституції написано про свободу слова — і ми хочемо користуватись нею ». Такий варіант не передбачався. Раптом виявилось, що макет рушниці, виготовлений для вітрини, може стріляти. Боги завжди ненавиділи Прометеїв, які освітлюють тьму і показують людям, що там нічого нема, крім витвору їх власного страху, що сила зла грунтується виключно на їх безсиллі.

Дуже важливо заткнути рот тому, хто перший крикнув : « Король голий » ! — поки не підхопили інші. Але ж король дійсно голий. Це — істина. Кому вона невигідна ? Тому, хто при остаточній ліквідації сталінського беззаконня втратить свої привілеї. Перш за все це кагебісти. Далі — голова колгоспу, який боїться, що при дійсному дотриманні всіх правових норм йому не доручать навіть пасти свиней. Академік, який пройшов до свого крісла по трупах проданих товаришів у 1937 р. Шовініст, якому доведеться відмовитись від програми

русифікації. *Це — сили, які захищають вчорашній день і колодою лежать на шляху розвитку суспільства. Тільки їм* потрібно, щоб люди були гвинтиками. Але вони з усієї сили зображають з себе захисників « Общества », захисників « соцзаконності ». Проте за замкненими дверима своїх кабінетів кагебісти висловлюють зовсім іншу точку зору про « соцзаконність ».

Коли Левко Лук'яненко спитав капітана Денісова, слідчого львівського КДБ : « Для чого ж існує ст. 17, що дає кожній республіці право на вихід з СРСР ? » — останній відповів : « *Для заграницы* » (!). Он воно що ! Виявляється, кагебісти чудово усвідомлюють, що вони захищають не « соцзаконность », а право безкарно її порушувати. Про свою установу вони не мають ніяких ілюзій і розглядають її просто як місце, де найбільше платять і дають без черги квартири.

Кагебіст Казаков привіз мені листа від ректора Івано-Франківського педінституту, де я раніше працював. Я сказав : « Коли мені хтось хоче писати — нехай пише через пошту ». На це Казаков відповів : « *Забагато було б честі* » отже, він вважає, що КДБ ні в якому разі і не може претендувати навіть на таку повагу, якої заслуговує пошта. Чому тоді кагебістам не подобається, коли люди їх зневажають ?

Представник КДБ з Києва Литвин заявив мені : « Ми вас заарештували на вимогу громадськості. Інакше люди б вас розірвали » От диво ! Чому ж тоді політв'язнів судять закритим судом і ні слова про них не пишуть в газетах ? — Кагебісти добре усвідомлюють незаконність своїх дій і тому ховають політичні процеси від людських очей, в той час як процеси над німецькими поліцаями-вбивцями широко рекламують.

Взагалі всі засоби, якими КДБ розправляється з неугодними, є суцільним ланцюгом незаконностей. Після осудження Іващенка Дмитра в Луцьку його дружина Іващенко Віра була звільнена з роботи викладача

української літератури в школі № 3. На якій підставі? Вона довгі роки вважалась зразковим учителем, про її успіхи писав журнал «Радянська жінка», зусиллями цієї людини в місті був відкритий музей Лесі Українки на громадських засадах. Але вона відмовилась підписати компромітуючі покази на чоловіка, як вимагали кагебісти — і була вигнана з роботи за їх наказом. Який закон дав право кагебістам виганяти людей з роботи?

Студентка Луцького педінституту Анатолія Панас, що виступала на суді як свідок, наважилась розповісти про шовіністичне засилля в Криму, де вона проходила педпрактику як вчитель української літератури. Їй говорили у вічі «бандеровка», вчителі, з якими вона працювала, відверто заявляли: «Если бы Ленин был жив, он заткнул бы рот *национальной сволочи*» — і радили не розмовляти українською мовою, «если вы хотите быть с нами в хороших отношениях». В ст. 66 КК УРСР сказано: «Пропаганда або агітація, з метою викликати расову або національну ворожнечу або розбрат, а так само пряме чи посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової чи національної приналежності» карається ув'язненням від 6 міс. до 3 років або засланням від 3 до 5 років. Про покарання шовіністів у Криму ніхто не згадав, а студентку, яка посміла виступити на захист закону і своєї національної гідності, провалили на державних іспитах.

Кагебісти завжди повторюють, ніби їм протистоїть «купка відщепенців», проти якої — «народ». Але самі добре знають, що це — брехня. Інакше не ховали б політичних в'язнів від народу за двері таємних судилищ. Тих, що мовчать, кагебісти теж не мають права зараховувати до свого активу. Мовчання — не завжди знак згоди. Це переконливо показав 5-ий з'їзд письменників України. Не тільки ораторів, але й учасників з'їзду старанно пересіяли. «Несознательних» в залі не

було зовсім. І все ж з'їзд став трибуною, з якої пролунали голоси на захист національної культури, проти шовіністичного засилля. Купкою на з'їзді виявились якраз охоронці сталінських пережитків. На білоруському з'їзді письменників з критикою великодержавних асиміляторів виступив Бикав, на грузинському — Абашідзе.

Кагебістський реєстр « відщепенців » катастрофічно росте. Марусенко (львівське КДБ) на запитання Осадчого « Чому ви не привезли в Мордовію Новиченка. Адже він говорив те, що й ми » — відповів « *І Гончара не завадило б* » Цінне визнання ! Так он якому суспільству служать кагебісти ! Це суспільство не від того, щоб посадити за грати і Гончара, і заступника голови Ради Національностей Стельмаха, і Малишка, і ще багатьох відомих на Україні інтелігентів, які протестували проти свавільних арештів на Україні в 1965 р. Це — ізольована групка, що намагається з усієї сили втриматись на шиї суспільства, де вона сидить з сталінських часів. І круг ізоляції навколо неї нестримно звужується — в міру того, як люди відкидають ганебний рабський страх. Марусенко сам визнав це. На запитання Осадчого « Як настроєна інтелігенція у Львові ? » — він відповів : « Частина прийняла лінію з'їзду письменників, частина вагається. По-старому жити не хочуть, по-новому — не наважуються ».

По-старому не хочуть, по-новому — не можуть... Ситуація не нова, вона завжди характеризувала переломові епохи. Сучасні події на Україні теж є переломом : ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки. Як завжди, людей кинули за грати, і як завжди — повезли на Схід. Але на цей раз вони не канули в безвість. На превелике здивування кагебістів вперше за останні десятиріччя на Україні з'явилась *Громадська Думка.* Вперше виникла кампанія протестів, вперше журналіст Чорновіл

відмовився давати покази на антизаконному закритому судилищі — і вперше кагебісти відчули своє безсилля все це придушити. З тим більшою насолодою вони відіграються на тих, хто потрапив їм в зуби, хто знаходиться у заповіднику.

У ЗАПОВІДНИКУ

Тут — єдине місце, де кагебісти можуть абсолютно не дотримуватись ніяких законів і норм. Тут — місце, де продовжують кувати жах. Головне зусилля спрямоване на те, щоб вбити людське в людині — тільки тоді вона стає тістом, з якого можна ліпити що завгодно. В'язень може ні в чому не порушувати правил режиму, але як тільки кагебісти відчують, що він не здався, не визнав зло нормальним станом, зберіг гідність — на нього будуть тиснути всіма засобами. І тільки коли переконаються, що людина опустилась до рівня споживача харчів — тільки тоді заспокояться.

Осетин Федір Бязров був злодієм. Потім став єговістом і перестав красти. Здавалося б, « воспитатели » мусять бути задоволені. Так вважав і Бязров. « Чого ви від мене хочете ? Я вже не краду і нічого злого не роблю. А в бога вірити нікому не заборонено » — « *Лучше бы ты крал* ». Це не випадок. Багатьом політв'язням говорили, вказуючи на кримінальних злочинців : « Они воры, но они — *наши люди*. А вы — враги ». Ось кого захищають кагебісти. Морально розкладена людина — це стихія, в якій вони почувають себе, як риба в воді. Бандит — свій чоловік. Кагебіст знає, як з ним говорити. Це — готовий донощик за порцію наркотиків. В ньому не треба вбивати таку незрозумілу, але могутню силу, як гідність.

Агенти використовуються не тільки в ролі підслуховувачів. В'язень Лашук був відомий як агент КДБ. Про це знали всі : в тайшетському таборі № 11 у 1958 р. з його рук відібрали ним написаний донос. У квітні 1964 р. він поранив ножем в мордовському таборі № 7 Віруна Степана (з групи юристів, засуджених у Львові в 1961 р.). Коли Вірун після виходу з лікарні говорив про це з капітаном Крутем, останній без церемонії заявив : « *И голову снимут, если не поумнеешь* ». (Вірун не визнавав законності свого вироку, писав скарги).

Ст. 22 КК УРСР проголошує : « Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принижувати людську гідність ». Отже, *всі методи тиску на в'язнів, примінювані КДБ, є порушення закону.* А де ж ті, що покликані наглядати за дотриманням закону, тобто прокуратура ? Прокуратура в Мордовії є. І було б неправдою сказати, що вона закриває очі на свавілля чи умиває руки. Навпаки, місцеві прокурори, закотивши рукави, щосили допомагають кагебістам творити їх брудні діла. У розмові з заступником прокурора Дубравного табірного управління я звернув увагу на те, що людей, важко хворих на виразку шлунку, тримають на голодній нормі, всупереч закону. А він мені преспокійно відповів : « *Наказание в том и заключается, чтобы ударить по желудку* ». Яке право мають ці садисти називати себе захисниками законності ?

Обов'язкова праця для політв'язнів є порушенням Конвенції ООН про заборону примусової праці. Зрештою, самі кагебісти визнають, що праця розглядається ними як метод тиску. Не одному казали : « Нам не нужна твоя работа, нам нужно, чтобы ты исправился ». В'язня, якого треба послати в карцер, переводять на важку роботу, де виконати норму неможливо, і карають за невиконання норми. Всі права в'язнів розглядаються як привілеї, яких можна позбавити. Лук'яненко та Михайло Горинь позбавлені, наприклад, особистого

побачення з родиною у 1967 р., хоч це їх право (а не привілей), яке ніхто не може відібрати, як не може відібрати права на харчування. Одне-єдине особисте побачення на рік з рідними — і це можуть відібрати! Для порівняння досить згадати, що в Англії в'язень має право бачитись з родиною *кожен тиждень!*

Безпрецедентною є також система виховання голодом. Скрізь і завжди політичні в'язні одержували продуктові посилки в необмеженій кількості. Ми ж маємо право на отримання двох посилок на рік після відбуття половини терміну «при хорошем поведении» — чи є потреба коментувати ці слова? Необхідний мінімум харчування, визначений ФАО (орган ЮНЕСКО), становить 2 700 калорій, межа голоду — 2 400. За нею починається деградація фізичних і розумових здібностей людини. У карцері, де я сиджу, «підвищена» норма становить 2 090 калорій. А є ще й понижена — всього 1 324 калорії. Отже, *здійснюється безперервний злочин на протязі десятиріч. Варто всім не забувати, що в Нюрнбергу судили не тільки за вбивство залізом, але й за вбивство голодом. Цікаво, чи український Червоний Хрест зацікавиться злочинами у Мордовії хоча б у такі мірі, як злочинами в Африці?* Табірне харчування зробило половину людей хворими. Тут вже вступає в дію новий засіб тиску — медицина. Зрештою, щоб бути лікарем чи фельдшером у таборі, не обов'язково мати відношення до медицини. У таборі № 7 фельдшером був колишній німецький поліцай Малихін, вбивця багатьох людей (знаходиться в таборі № 11). Він не має не тільки медичної, але й взагалі ніякої освіти. Зате має заслуги перед КДБ. Правда, так буває не завжди. Тепер нас лікує естонець Браун, який працював шофером на швидкій допомозі. Що не скажіть, а назвати його випадковою людиною в медицині неможливо.

У правилах написано, що в'язні, кинуті в карцер, не позбавляються медичної допомоги. Але що значать

правила, коли табірні лікарі відверто заявляють : « *Мы сначала чекисты, а потом уже медики* ». Михайло Масютко, хворий на виразку шлунку, знаходиться у важкому стані. Але всі спроби домогтись відправки його або хоч дієтхарчування виявились марними. Кагебісти в білих халатах говорили : « *Конечно, мы должны вас отправить, но нам за это влетит* ». « Уколов тебе не разрешается », а деякі безцеремонно кажуть : « Не надо было попадаться ». Цим, звичайно, арсенал табірної медицини далеко не вичерпується. Чи випадковим є в таборах такий високий відсоток психічно хворих? *Дослідження про роль табірної медицини ще чекає на автора...*

Щупальці спрута міцно тримають в'язня і після виходу за ворота табору. Яремі Ткачуку, осудженому у 1958 р. у Станіславі, капітан Круть сказав : « Ти не будеш мати життя, коли не порозумнішаєш. Ми зробимо так, що у тебе не буде ні родини, ні даху над головою ». А мені Казаков обіцяв, що я « ще пожалію ».

І це не залякування. У 1957 р. Данило Шумук (знаходиться у таборі № 11) був заарештований у Дніпропетровську за « антирадянську агітацію ». Майор Свердлов з республіканського КДБ без церемоній визнав, що обвинувачення — липове. Йшлося про інше. Перед Шумуком, як людиною, що недавно вийшла з ув'язнення, поставили вибір : або знову підеш за грати, або будеш доносчиком як людина, яка має бездоганну опінію в середовищі колишніх в'язнів і не викликає підозри. Два дні Шумука незаконно тримали в управлінні КДБ, не пред'являючи ордера на арешт, і вмовляли. Майор Свердлов заявив : « Погодишся на співпрацю з нами — тут же при тобі розірву ордер на арешт і протоколи допитів ». Ст. 173 КК УРСР говорить, що « притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності... поєднане з обвинуваченням у вчиненні особливо небезпечного державного злочину » — кара-

ється позбавленням волі на строк до восьми років. Свердлова ніхто не засудив ні на 8 років, ні на 8 місяців, — він мав право безкарно порушувати всі закони. На те він кагебіст. А Шумук знову поїхав у Сибір відбувати 10 років каторги за те, що залишився чесною людиною. І тепер, перед звільненням, хвору людину, що починала свій в'язничний стаж ще в польській дефензиві і відсиділа за гратами 27 років, знову викликає капітан Круть і обіцяє: «Ти не будеш мати життя». Шумук сидить в карцері за «изготовление антисоветских рукописей». Так назвали кагебісти його спогади про пережите: п'ять арештів при Польщі, німецький табір для військовополонених, втеча з нього і піший перехід через всю Україну з Полтавщини на Волинь, обминаючи дороги і німецьких поліцаїв.

Коли треба посадить в карцер — посадять не тільки за те, що «антисоветски выражался», а й за те, що «антисоветски молчал». В'язень Вовчанський сидить за те, що він «озлоблен против советской власти» — так і написано в постанові! Щоб потрапити в табір, треба все таки мати «опасный образ *мыслей*». А з табору в карцер шлях вже набагато легший: сюди, як бачимо, садять не тільки за думки, а й за *настрої*. Масютка, Лук'яненка, Шумука і мене посадили за скарги, потрактовані як «антисоветские рукописи». Михайло Горинь не писав ніяких «рукописів» — і все ж його посадили разом з нами. За що? Капітан Круть стверджує, що знайшов у нього доповідну записку Івана Дзюби, адресовану в ЦК КПУ. Богдан Горинь у розмові з Литвином і Марусенком запитав: «Чи є доповідна записка Дзюби антирадянським документом?» — «*Ні, не є*». — «За що ж тоді посадили мого брата?» На це питання Марусенко відповів: «Вийшла неув'язка». Ніякої неув'язки не було, Гориня, як і інших тримають в карцері за те, що вони принесли у табір правду про події на Україні і не збирались її замовчувати.

Є в таборі порядки, цілком і повністю перенесені з часів Миколи Палкіна. У художника Заливахи відібрали виконаний ним портрет латвійського поета Кнута Скуїнека і заставляли самого автора (!) порізати свій твір! Чи має право таке суспільство критикувати хунвейбінів? Рóботи в мундирах знищили всі картини Заливахи, які змогли знайти, і відібрали фарби. На вимогу показати закон, який дозволяв би все це творити, художник отримав відповідь: « *Я для тебе закон!*» Капрал сказав правду. Він — втілення закону, встановленого ще за часів Шевченка, який теж не мав права писати й малювати.

Такими методами « перевоспитания » послуговуються кагебісти. А як виглядає результат? Як виглядають « исправившиеся », яких нам ставлять за взірець, які отримують посилки й наркотики від кагебістів? Разом зібраних їх можна побачити на святкових концертах перед 1 травня чи 7 листопада. На сцені — рідкісна колекція фізіономій, поораних всіма можливими пороками, букет злочинців всіх мастей, що ніби спеціально зійшли з сторінок підручника криміналістики. Тут — всі злочинці воєнного часу, що вбили тисячі і тисячі єврейських дітей, представники всіх статевих збочень, наркомани, які вводять собі у вени навіть котячу кров, коли нема під рукою чогось іншого. Це — хор. Урочисто лунає « Партия — наш рулевой », « Ленин — всегда живой ». *Якби хоч один кагебіст дійсно вірив у ті ідеали, захисником яких він себе проголошує, — чи допустив би він таке?* « Исправившиеся » ходять по табору із ромбиками на рукаві, де написано СВП (Секция внутреннего порядка — тобто допоміжна поліція). В'язні розшифровують ці букви як « Союз военных преступников ».

Чи можна після всього цього всерйоз говорити, що кагебісти *захищають* радянську владу? Навпаки:

« акторів, поетів, учених... вислати на перевиховання в села, тобто в ті самі народні комуни. Неважко уявити собі, що буде з літнім вченим або письменником, якщо він кілька днів, запряженний у рало, оратиме землю » (« Літ. Україна », 24. 2. 1967 р.). Дійсно, уявити неважко. Нехай Полторацький приїде у Мордовію і подивиться, як висланий на перевиховання художник Заливаха кидає в топку вугілля. На місце кочегара його поставили спеціально, щоб після цієї роботи у нього були вбиті всі бажання, крім одного — спати.

Далі. Компрометацією комунізму вважається примусове одягання ковпаків людям на голови. « То, что работницы ходят на фабрике в разноцветных косынках и без косынок, сразу бросалось в глаза. Без косынок были ученицы и работницы не выполняющие нормы. В желтых косынках — выполняющие норму. И лишь те, кто перевыполнял, могли надеть красные косынки ». (Наука и религия, № 3, 1967, стор. 7). Коли б це відбувалось в Тяньцзині чи Ухані, Полторацький негайно заговорив би про глумління над людиною. Але мушу розчарувати : такий порядок заведено на Ошській швейній фабриці в Киргизії. А коли так, то про глумління не може бути й мови. Це просто метод емансипації жінки в Середній Азії.

Газета « Известия » (№ 78, 1967 р.) писала, що « Маоисты, открыто бросив вызов марксизму-ленинизму.. объявили своей целью ассимиляцию неханьских (некитайских — В.М.) народов ». Якщо це « вызов » марксизму-ленинизму, то до маоїстів слід зарахувати також таких вчених мужів, як Агаєв і Кравцев. Їх « труди » регулярно друкують в Москві і Києві. Перший вважає, що всі мови СРСР, крім литовської, латиської, естонської, грузинської і вірменської не мають перспектив — тобто повинні зрусифікуватись. Другий переконує українців, що йти в ногу з часом — це значить замінити рідну мову російською.

вся їх діяльність *підриває і компрометує її*, штовхає людей на шлях опозиційності.

Фінн Віхло Форсель (знаходиться у Володимирській в'язниці) закінчив з відзнакою Петрозаводський університет і працював у Карельському раднаргоспі. Як перекладач він супроводжував канадську комуністичну делегацію по території Карелії. Після поїздки кагебісти вимагали у Форселя викласти зміст розмов, які вели канадці з людьми, що підходили до них. Форсель відмовився, заявивши, що закон нікому не дає права так поводитися з ним. Тоді йому сказали: « Хорошо, вы еще будете проситься сотрудничать с нами ». Через кілька днів Форселя вигнали з роботи і ніде не приймали. Коли це злочин, то судити треба тільки КДБ.

Черчіль сказав: « Ні один антикомуніст не приніс стільки шкоди, як Хрущов ». — Ніхто інший, як кагебісти перехопили у Хрущова як естафету його туфель і луплять нею по всіх трибунах і в ООН, і поза нею, успішно компрометуючи державу, захисниками якої себе проголошують. При обшуках у нас регулярно відбирають « Декларацію прав людини ООН ». На мою вимогу повернути її Круть відповів: « *Декларация не разрешается* ». Помічник прокурора, з яким я розмовляв, признався, що не читав її. На « політзанятіях », які проводять напівписьменні капрали з художниками і письменниками, в'язні одного разу вступили в дискусію з ст. лейтенантом Любаєвим, (табір № 11), аргументуючи Декларацією. На це він поблажливо відповів: « *Слушайте, так это же для негров* ».

Зрештою, нема потреби доводити, які саме дії компрометують комунізм. Полторацький, який останнім часом спеціалізується на хинвейбінах, точно вказує, що слід вважати « злісною карикатурою, спробою дискредитації вимріяного віками справедливого соціалістичного суспільства ». Це, перш за все, наказ Мао

Як бачимо, Мао — не єдиний автор « злісних карикатур і спроб дискредитації вимріяного віками соціалістичного суспільства ».

— Коли людину судять за « опасный образ мыслей »;
— коли інакомислячих перевиховують голодом в карцерах;
— коли художникові наказують, якою фарбою він повинен малювати;
— коли Декларація прав людини ООН вважається крамольним документом, хоча вона й ратифікована урядом;
— коли українську мову на Україні безкарно називають « бандеровским языком » офіційні особи;
— коли людей, що борються проти шовіністичного засилля на Україні кидають за грати, в той час як світ переживає епоху національних відроджень
— *все це — компрометація держави, що допускає такі явища.*

І вершина її — панування беріївських нащадків над духовним життям суспільства. Жалюгідне суспільство, в якому філософські проблеми вирішуються каральними органами за колючим дротом.

Злочин є злочин, і за ним невідступно ходить розплата. За розстріляних і умертвлених голодом доведеться відповідати, згідно з конституцією, яка колись все таки стане законом. І за ро́бота, який вміє спокійно проколоти пікою людину, теж доведеться відповідати — тому, хто обікрав його душу, хто виссав з нього людину.

Правда має довгі руки!

15 квітня 1967 року

СЕРЕД СНІГІВ

Березень 1953 року. Москва.

Спресовані гурми ридаючих людей, тиснява... Всі пруться до гробу померлого Вождя. Десятки задушених, затоптаних під ноги...

Не один іноземець, випадковий свідок « всенародного горя », подумав : мабуть, років сто треба, щоб вивітрився цей фанатизм. Але чекати довелося не довго. Через три роки Вождя (мертвого !) прив'язали до ганебного стовпа і оголосили злочинцем. І... ніхто не гавкнув. Звичайно, обурювалися, але на печі... Ніхто не самоспалився, ніхто не відрубав собі навіть мізинного пальця. А де фанатики — ті, що недавно пхалися до священного гробу ? А їх, виявляється, не було. Були сонні шкапи, які й не помітили, що їх завернули і женуть в інший бік. Фанатизм виявився *налоскотаним*. Фалшиві алмази від справжніх тепер відрізняють легко. Вирізнити справжні емоції від налоскотаних — важче. Налоскотавши себе, можна викликати не тільки штучний сміх. Так само викликають штучний трагізм, фанатизм. Найбільша таємниця сталінської доби полягала в тому, що незважаючи на « потрясаючі клятви » у « відданості », « вірності », « готовості », вона не мала нічого крім нігіліста — людини, яка не вірила ні в що. Тобто шкапи думали, що вони дійсно

віддані, « вірні », « готові ». Вони переконали себе в цьому (найлегше переконати *себе).* Але все це було налоскотане.

Не можна без кінця випускати грошові знаки — бо знецінятся. Не можна без кінця напихати в людську голову слова — бо наслідком буде та ж сама девальвація. Девальвація слова — основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба. Епітети вищого і найвищого ступенів, знаки оклику, заклики, виклики — усе це досягло такої концентрації, що зникли будь-які реальні критерії. Величезна, до краю надута повітряна куля, обписана крикливими лозунгами, відірвалась від землі і попливла. І сам вождь вже не відав, де він опиниться і які вітри керують ним.

Ніхто не вірив ні в яку реальність — ні в реальність зобов'язань, взятих колгоспним бригадиром, ні в реальність оцінки, даної критиком свіжонадрукованій поемі. Витворилося два світи — остаточно диференційовані один від одного. Перший складався з буднів, де люди надихались не то, що без героїзму, але й без елементарної порядності. І був ще другий — світ кіно, книжок, де молодогвардійці співали арії перед шахтою, у яку їх мали скинути через п'ять хвилин. Молодогвардійці, — як і все інше, що потрапило в цей надутий, нереальний світ — мусіли також стати нереальними.

Ніхто цього вголос не казав, проте увесь час закрадалися сумніви : а чи справді існували молодогвардійці з їх подвигами ? Чи це, може, така сама « липа », як цифра урожайності в колгоспі, як відсоток успішності в школі, як кількість прочитаних лекцій у товаристві « Знання ». « Акулов не бывает » — ця логіка надто тверезого малюка з книжки, Чуковського стала негласним кредо. Міщанин дуже любив смакувати сенсації, що Олег Кошовий (ви чули !) зовсім не вбитий, а живе в Західній Німеччині, і що взагалі все це « брехня ».

« культами » на зразок сталінського. Воно наступає періодично в міру того, як духовість старіє, вичерпує себе і вкривається зроговілим нанцером. Так було з пізнім Римом, у якому сума старих моральних приписів, оперта на релігії Венери і Юпітера, перестала бути зобов'язуючою, зробилася формальною, у якому не було вже Муція Сцеволи, що спокійно поклав руку на вогонь.

Рим оновили християни. Що ж дало силу неписьменному християнинові з його наївними проповідями перемогти римського філософа, обтяженого вантажем грецької і догрецької мудрості? Може християнський проповідник знав щось таке, чого не знав римський філософ? Ні, справа не в цьому. Філософ знав більше, ніж християнський проповідник. І взагалі: суттєва різниця не в тім, що один знає, а другий не знає. Суть — у градусі емоційності, з якою людина ставиться до тієї чи іншої істини. Один просто знає це. Другий живе цим. Для одного дана істина є просто інформацією, знанням. Для другого — *откровеніе*, без якого життя втрачає сенс. Істина, розігріта в душі до певного « градуса », стає цінністю. Знання переростає у віру. І тільки тоді людина починає жити. Леся Українка називала цей стан ОДЕРЖИМІСТЮ.

ОДЕРЖИМІСТЬ — це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість — це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди — але вони ніколи не перетворяться у сплав, не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби — але їх просто не помітять, коли не візьметься за них *одержима* людина і не розтопить їх в горнилі своєї одержимості. Фінський загал не знав, чим він володіє, доки Леннрот не зібрав епос « Калевала » і не показав усім, що це таке. Був Тичина і були його геніальні вірші — але з таким скар-

бом у руках, він не мав сили зробити українцями навіть найближчих, виховати їх так, щоб вони розмовляли українською мовою. Чого ж забракло? На холодній волі, присипаній сибірськими снігами, не було вже жодної іскри одержимості — жодної з тих, що розліталися колись золотими водоспадами і розпалили пожежу українського відродження двадцятих років. А Симоненко чи Вінграновський одним доторком пробуджували в людях заснулу українську душу, робили їх живими.

Це й була місія шестидесятників: принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості. Без неї не мав сили навіть Шевченко. Його читали і не помічали...

Маленький гурт людей у Києві розбризкував іскри на цілу УКРАЇНУ і де вони падали — відразу танув довголітній лід байдужості і нігілізму. Кожне слово їх палахкотіло одержимістю, фанатичною ненавистю до холодних і слизьких, фанатичним бажанням прискорити кінець льодовиковому періодові на Україні.

Ви — крикуни пихаті й тлусті,
Хабарники, набиті лоєм,
ІЩо кланяєтесь лангусті
І ходите на збори строєм.
Ви пузаті, ченці без віри,
Ви спекулянти слизькохвості,
Ви барабани товстошкірі
Напнуті на ідейні кості.

І головне — лавіну нічим було спинити. Усе, що виставляли проти цих людей, будувалося з льоду, — а лід моментально танув від їхніх іскор. Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 65-го року не загальмували, а прискорили сучасне українське відродження. Ера Великого страху

Девальвація слова потягла за собою жахливу девальвацію всіх понять. До розряду вигаданих потрапили мета, ідеал, героїзм, подвиг. Міцно відгороджений своїм нігілізмом від усього духовного, « трудящий » викинув за борт усе. Про Тичину знали тільки, що він « пише вірші, та все гірші ». Що можна було сказати про геніальність Тичини в умовах, коли саме поняття геніальності ніхто вже в серйоз не сприймав, коли геніальність асоціювалась з Дем'яном Бєдним, коли її чіпляли до штанів кожного комісара.

Для України трагедія стала подвійною — як для всіх « націоналів » Радянською Союзу. Бо такі поняття, як нація, патріотизм, рідна мова, Вітчизна, теж потрапили до реєстру « вигаданих », « книжних » речей. Людина, яка не вірила ні в що, мусила збайдужіти і до України.

І от на це холодне згарище, де вже навіть попіл давно розвіявся за вітром, прийшли шестидесятники — « Симоненкове покоління ». Не все було вартісним і глибоким у їх перших творах. І все ж прихід їх був — епохою. Бо вони повернули втрачену вагомість словам і поняттям, заставили людей знову повірити у реальність духовного світу. Це був справжній подвиг: в атмосфері тотального зневір'я у щось повірити. І запалити вірою інших.

« І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки. Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння, а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння можливе, і сьогодні воно не безплідне ».

Ці слова Дзюби про значення Симоненка є фактично оцінкою ролі шестидесятників в цілому. Кожна епоха мала таких будителів, що відроджували слова і поняття після девальвації, надавали їм знову живого змісту. Моральне омертвіння спричинялося не лише

минула. Арешти не злякали, а викликали грандіозне зацікавлення — не тільки на Україні, але й у цілому світі. Репресувати декого в сучасних умовах означало створити йому ореол, зробити мучеником (незалежно від того, мучиться людина чи ні).

Це був прорахунок... і помилку негайно кинулись виправляти. Випустили із в'язниці Івана Світличного — хоч і вважали його « головним ». Тактику змінювали находу. Не вдалось залякати? — значить, треба с к о м п р о м е т у в а т и і р о з ч а р у в а т и. Першим досягненням в цьому напрямі була стаття І. Драча в « Літературній Україні » (*). Потрібно було, щоб Драч публічно почистив чоботи Полторацькому. Це міг зробити будь-хто, кандидатів не бракувало, але хотіли, щоб саме Драч або хтось з його кола. *Потрібно було вбити легенду про шестидесятників* — якісно нових людей, показати, що нічого нового в них нема, що Драч може писати такі самі пасквілі про « націоналістів », як і Тарас Мигаль. Потрібно було вбити віру, окриленість, загасити іскру одержимості і повернути людей знову у стан жовчного нігілізму. Потрібно було забрати в людей приклад, що їх зігрівав, переконати, що їхній бог — це зовсім не бог, а бутафорія. Іван Дзюба оголосив бойкот Драчеві після цієї статті в « Літературній Україні ». *Одержимий* не міг зробити інакше.

І тепер я згадую цей факт, читаючи заяву Дзюби у тій самій « Літературній Україні » (**), багато в чому подібну до статті Драча. Ті ж самі лайки, начерпані з лексикону полторацьких (« провокаційна маячня », « політиканське суєслов'я »), така сама анафема « націо-

---

(*) Надрукована в 57 числі, від 22 липня 1966 п. н. « О, будьте прокляті ви ще раз! Відповідь панові Кравціву і К° ». — Ред.

(**) Надрукована повністю в тексті звідомлення « У президії СПУ », що було вміщене в « Літературній Україні » ч. 1, від 6 січня 1970 року.

налістам »... Сумніву нема : слизькохвості можуть поздоровити себе з новим успіхом.

Читав я аргументи, викладені Дзюбою, слухав також захисників його заяви. Слухав і дивувався : яке це все дрібне і не суттєве... Серед причин, наведених захисниками заяви, висуваються й такі : якби Дзюба не написав заяви — зняли б з друку його переклад, що має ось-ось вийти. Виключення його із Спілки автоматично потягло б за собою втрату роботи. Ну, що ж, коли це серйозні причини — в такому разі необхідно відмовитись від будь-яких планів. Кожний крок, кожний новий твір, де є хоч які-небудь відхилення від канонів бідного Дем'яна, автоматично тягне за собою більші чи менші неприємності. І хто хоче уникнути їх — мусить взагалі скласти руки і нічого не робити.

Основний гріх, який приписують захисники Дзюбиної заяви нам, її противникам, — це *донкіхотство*, відсутність реалізму. Ну що ж, тут нема навіть необхідності відповідати власними аргументами. Можна взяти їх з Дзюбиної промови виголошеної у 1965 році, коли він ще був іншої думки про донкіхотів і про « реалістів » :

« В той час, як вони були великодушними реалістами, добре знали, що можна і чого не можна, яке діло виграшне, а яке програшне, — в цей час, в їхню добу торгашеської тверезості Василь Симоненко був безнадійним донкіхотом, кажучи словами Лесі Українки, відмовлявся визнавати т. зв. « історичну прірву » за прірву реальну і вимагав зовсім неможливого : « Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю », — а з ким він говорив — звісно, і все; ой, як неможливе і як безнадійне це з точки зору вченого і премудрого поросяти ».

« З точки зору вченого і премудрого поросяти » найбільшим божевіллям був виступ Дзюби у кінотеатрі 4-го вересня 1965 р. Це був апогей донкіхотства : у розпалі арештів виступати з протестами. « Торгашеська

тверезість » диктувала інше : сиди, мовчи і радуйся, що не перехапали всіх. Але « безнадійно-донкіхотський » Дзюба і на цьому не заспокоївся. Він ще пустив у світ свою книгу... і от виявилося, що це донкіхотство дало більше користі, ніж « реалізм » усіх премудрих поросят, разом взятих. Якось так виходить, що найкраще ростуть квіти, посіяні на морозі. Найменше простуджуються ті, що не зважають на погоду, що самі для себе є погодою. Парадокс тут чисто зовнішній. « Реаліст » і одержимий репрезентують собою не логіку і нелогічність. Вони просто є репрезентантами *двох типів логіки.* « Реаліст » послуговується куцою, приземленою логікою *сьогоднішнього дня.* Але в тім то й річ, що майбутнє будується за іншою логікою — *логікою завтрішнього дня.* І віднайти її може тільки одержимий. Усі відкриття, усі винаходи, все нове — справа рук донкіхотів. Не завжди одержимі намацують стежку в майбутнє — часом збиваються на манівці. Але з обережністю « премудрих поросят » взагалі не зрушиш з місця. Не всі квіти, посіяні на морозі, ростуть. Більшість гине. Але іншого виходу нема. Для нації, що сотні років живе в л ь о д о в и к о в о м у п е р і о д і, в умовах п о с т і й н о ї з и м и, це єдиний вихід : « буду сіять квітки на морозі ». Та й сама Україна — це квітка, що виросла серед снігів. Україна — це квітка — ломикамінь. Українська живучість — це алогізм, ірреальність, парадокс, якщо користуватись логікою « реалістів » — так само, як і цвітіння б і л о т к и (едельвайс) на крижаних вершинах. Україна живе завдяки іншій логіці — л о г і ц і о д е р ж и м о с т і. Тільки одержимий міг бути українцем в уомвах Києва чи Харкова у 19-му столітті, коли Україна вважалась неіснуючою, похованою. Тільки одержимий може бути українцем у цьому ж Харкові тепер, коли « премудрі поросята » переконані, що всі нації незабаром зіллються в одну і що України в наступній семирічці вже не буде. « Реалісти » на Україні

ніколи не були українцями — вони неминуче ставали малоросами. Біймося, як вогню « реаліста », коли хочемо бути українцями ! З точки зору « реалістів » українська справа завжди була безнадійною. Тому й робили її завжди ті, що сказали собі : « без надії сподіватись », ті що не злякались « безнадійної » реальності і вперто йшли за своєю мрією « так як Ізраїль йшов за стовпом огняним ».

Для нас вже стало традиційним нарікати на свою слабість. Насправді ж Україна показала унікальний приклад сили. Інші народи в наших умовах давно зникли стали Провансом. [1]). А ми — витримали ! Яка ще заборонена мова дала таку багату літературу ? Твердість українського характеру мусить бути справді не абиякою, коли й росіяни, і поляки сказали незалежно одні від одних те саме : « Упрям как хохол » і « Uparty jak Rusin » (²). Це й є основою дивовижної української твердості знаходити силу і надію в собі, бути незалежним від зовнішніх джерел сили і надії. Заповідь Григорія Сковороди — « шукай все в собі ! » — знову й знову оживає в українцеві. Єговіст запитав Левка Лук'яненка у мордовському таборі : « А ти впевнений, що твоя Україна вічна ? » Той відповів : « Ні, не впевнений, бо в таких речах ніхто не може мати певності ». Єговіст зареготався і зробив висновок : « То ти навіть не знаєш, за що борешся. От я знаю, що ми, свідки Єгови, здобудемо вічне життя. А що ти знаєш ? ». І тоді Лук'яненко сказав : « *Коли б я був єдиним українцем на світі — я й тоді боровся б за Україну* ». Вже кілька сторіч українська живучість тримається саме на

---

(1) Цікаво, що Луначарський називав Прованс « Французькою Україною », бажаючи підкреслити однакові умови, що випали на долю обох народів. Україна в цих умовах вижила, Прованс перестав існувати як нація, опустився до рівня французької провінції. — (Прим. автора).

(2) « Впертий як русин » (тобто українець) — (Прим. автора).

ції логіці. Українців, які б не любили Україну — мізерна кількість. Українців, які хотіли б зникнення України з лиця землі — ще менше. Люди русифікуються не тому, що не люблять України або не хочуть її. Люди русифікуються тому, що їм не вистачає сили п о в і р и т и в Україну, зберегти віру в гидотній атмосфері Харкова чи Одеси, де « убрання в мову як в одежу — не ганьба, не жах, а норма ». Їм треба — п р и к л а д у . « І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу».

Не всі відкрили щось нове для себе у книзі Дзюби « Інтернаціоналізм чи русифікація ? ». І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись — це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників — у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність. Саме тут потрібно шукати відповіді на питання, чому навіть деякі порівняно невеликі факти і події 60-их років збудили таке велике зацікавлення і викликали такий гучний резонанс. Люди шукали у книзі Дзюби не аргументів — вони шукали там в і р у , з а р я д о д е р ж и м о с т і . Зовні виглядає так, ніби людину спочатку переконують, а потім вона починає вірити. Насправді ж це буває навпаки : спочатку людина с п а л а х у є , заражається вірою — і тільки потім підбираються аргументи для г о т о в о г о переконання. Аби повірити — аргументи знайдуться. Часом наївні — але то вже не грає ролі.

Огляньмося навкруг : чи багато у зрусифікованому, потрощеному Києві свідомих українців ? Збільшувати їх коло — це і є реально боротись з русифікацією. Без цього наша праця втрачає сенс. І от стоїть перед нами зрусифікований, зруйнований українець, людина без власного « Я ». Чим пробудити в ньому приспану укра-

їнську душу ? Аргументами ? Не було ще випадку, щоб апостол навернув будь-кого в свою віру аргументами. І реторика, і красномовство тут безсилі. Християнські апостоли не мали ні того, ні другого.

« Обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, учні Ісуса були у повному розумінні слова маленькими людьми ». « Мова авторів Нового Завіту бідна до такої міри, що у кожного є свій власний маленький запас слів », — пише про них Ренан (Е. Ренан : « Апостоли »).

І ці темні люди без досвіду за короткий час зробили Римську Імперію християнською. Апостоли ! Апостоли потрібні сучасній Україні, а не ситі пристосуванці — « реалісти » з їх аргументами ! Ні один духовний переворот не відбувся без апостолів. Сучасне українське відродження також не можливе без них.

Сенс таких постатей як Дзюба — в апостольському горінні. Без цього вони щезають, перетворюються в ніщо. Для таких охолонути — значить умерти. Біймося втратити святе полум'я одержимості ! Бо тоді залишаться аргументи, будуть множитись товсті монографії, але все це нікого не пробудить. Холодний скептик з його реторикою нікого не запалив і не запалить. Найкраще про це сказав сам Дзюба у 1965 році : « Бувають епохи, коли вирішальні битви провадяться на площині соціальної моралі, громадянської поведінки, коли навіть елементарна людська гідність, опираючись брутальному тискові, може стати важкою, бунтівничою, революційною силою. До таких епох, на мою думку, належить і наша епоха (. . .). Ось чому, може, ніщо інше не має зараз такого значення, як висота громадянської поведінки ».

Так, позиція тепер важить більше, ніж *слово*. Словам не вірять — вони жахливо здевальвувалися. Слово необхідно підкріпити позицією. Живемо в епоху, коли і Сверстюк і Шамота говорять однакові слова про Шев-

мусить, але й не має права. Причин для цього є принаймні три.

Перша, людей, які хотіли б трохи любити Україну і мати трохи комфорту, ніколи не бракувало. Павличка ніколи не доводилося спеціально культивувати — він завжди виростає сам. Ніхто не каже, що Павличко не любить Україну. Павличко щиро любить Україну і хоче зробити для неї якнайбільше — тільки при умові, що для цього не доведеться жертвувати комфортом. Він чує, що це слабина, його мучить совість, але він чудово вміє цьому зарадити, Павличко переконав себе, що він теж великомученик, що його переслідують, дивляться на нього скоса і т. п. Взагалі : чим більше людина боїться, тим більше вважає себе великомучеником. І це правда — бо найтяжче мучиться той, хто найбільше боїться. Ну, звичайно, Павличко нізащо не признається навіть собі, що причиною його поведінки є ординарний прозаїчний страх. Ні, він вигадає собі цілу теорію. Він, бачите, свідомо бере на себе таку невдячну, негероїчну роль — аби тільки послужити справі. Нового тут нічого нема. Так буває завжди : чим дрібніший стимул керує людиною — тим величніші і романтичніші причини вона вигадує.

Знаємо, що Павличко відповість на це скептичною усмішкою. Але знаємо також, що джерело цього скепсису — страх і втома. Найкраще про таких сказав колись Дзюба — про людей, що закриваються « мелодраматизованим скепсисом, в який залюбки і "вишукано" тікають від тяжкого громадянського обов'язку, тікають з лінощів, тікають з страху, і по сліпоті; жалюгідним скепсисом мудруючого раба, який хоче сам себе обдурити і вдає, буцімто так захоплений грою в парадокси, що й не помічає ярма на шиї ». Так буває завжди : спочатку людина втомлюється, стоячи на позиції, а потім вже підводить « теоретичну базу » : кому це, мовляв,

ченка : обоє називають його геніальним. Різниця між ними, отже, визначається не словом, а позицією.

Одному доцентові довелося колись бути на нараді, де виступав Дзюба. « Ну й як ? ! » — запитали його. — « Та... хотів чоловік похизуватися », — відповів доцент. Куций реаліст ніколи не збагне, що таке позиція. І щиро прийматиме її або за театральну позу, або, у кращому випадку, за наївне донкіхотство. Тепер захисники Дзюбиної заяви кажуть нам : « Досить театральних поз. Дзюба був у Спілці, щоб там було багато таких, як Дзюба, і що взагалі треба здобувати « становища ». Тільки вони тратять порох даремно. Ніхто не думає заперечувати сказаного ними. Звичайно, дуже хочемо, щоб у Спілці взяли гору такі, як Дзюба. І не лише у Спілці. Смішно було б заперечувати також необхідність методичної буденної роботи. Так, одержимість не замінить ні таланту, ні працьовитості — але цього ніхто й не стверджує. Протиставляти одержимість буденній роботі — те саме, що протиставляти сірники дровам. Одержимість не є замінником ні таланту, ні працьовитості — але без неї і те, і друге лежатимуть мертвою брилою. Таланти є завжди і скрізь — чому ж тоді бувають епохи розквіту і епохи сірости ? Одержимість — це не екстремізм і не вибуховість. Вибуховими бувають частіше н а л о́ с к о т а н і емоції. Полум'я одержимості горить рівно і спокійно. Самоспалюватись не обов'язково. Мені, наприклад, більше імпонує філософія Швейка, який казав : не той добрий вояк, що вмирає за вітчизну, а той, що заставляє ворога вмирати за вітчизну. Так що закиди в донкіхотстві і не практичності адресовані не туди. Ми не проти роботи — в тому числі найбрудніші. Хтось мусить говорити ідіотські офіційні промови, щоб мати можливість зробити добру справу, використовувати своє становище. Хтось мусить писати нікчемні ювілейні вірші — щоб утриматись на посаді задля цієї ж мети. Але чи мусить це бути Дзюба ? Не тільки не

потрібно, зовсім це не позиція, а театральна поза, і взагалі пора кінчати з донкіхотством.

Одержимий і скептик — споконвічні антиподи. Вичавлений, охлялий скептик завжди приписує людині з пружною мускулятурою донкіхотство і непрактичність. Втомлений тягарем своєї ерудиції римський філософ міг виставити скільки завгодно « незаперечних » аргументів проти християнина-неофіта і з точки зору куцої практичності він мав рацію. Християни не перевернули світу і не збудували на землі царства божого. Але будуючи його, воскресили умерлу духовість. А їх опонент-скептик з його незаперечними аргументами назавжди залишився мертвим.

Бувають також епохи, коли найціннішим буває скепсис. Що правда, то правда. Це епохи масового психозу, періоди налоскотаного фанатизму.

Але ми живемо в інші часи. Скептик — якраз те, чого найбільше мусить боятися сучасна Україна. На Україні ще й нічого гасити — ще треба розпалювати. Так що рано Дзюба « взявся за розум » і попрощався з донкіхотством.

Ні, не треба закладати спеціальні парники для культивування Павличка. ВІН виросте сам, не турбуйтеся, ще й до того самообслужиться — тобто переконає себе і ближніх, що й він мученик, що й він жертва. Справа не в тому, щоб оголосити Павличка абсолютно негативною фігурою. П а в л и ч к і в с т в о — явище складне і суперечливе, носить в собі як негативний, так і позитивний зміст. Павличко зробить багато для України — мусимо це визнати. Але не про це мова. Йдеться про те, що на одного Дзюбу завжди припадає сотня Павличків. А тому перекваліфіковувати Дзюбу на Павличка просто не раціонально — не тільки з точки зору донкіхотів, а й з точки зору премудрих поросят. Надто мало на Україні тих, що носять в собі іскру одержимості і можуть запалювати інших. І ще про те йдеться,

що павличківство — явище наступальне, агресивне. Психологи добре знають: той, хто опинився в багні, завжди має бажання (здебільшого неусвідомлене) стягнути до себе того, хто стоїть на сухому. Саме цим бажанням павлички й небезпечні. Ніхто інший, як вони, нашептали Драчеві його статтю. Тепер вони нашептали заяву Дзюбі. В тім то й річ, що Дзюба зробив поступку не козаченкам, а павличкам. Протистояти зовнішньому тискові легше. Боротися з тим, хто розкладає зсередини — далеко важче. І тут Дзюба виявився не на висоті.

Як бачимо, для обгрунтування першої причини цілком вистачило аргументів, взятих з виступу Дзюби. Вистачає їх і для обгрунтування другої. Ще кілька слів і з того ж виступу у 1965 році:

« Адже більшість молодих поетів і літераторів починали і починають від не гіршого рівня, як починав Василь Симоненко, і "стихійного таланту" в них було напевно не менше. Отже багато хто з них міг би стати таким, яким став Симоненко, але стають такими одиниці. Решта йде не вгору, а вниз. Скільки вже на наших очах здрібніло, збаналізувалося і занепало талантів! В чому ж справа? (...) Коли людина говорить на повен голос — голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки — цей півшепіт стає її нормальним голосом. Василь Симоненко мужньо говорив правду, і правда його робила самого все більшим і більшим. Поетові потрібен простір прикладання сил для того, щоб сили його множилися. А хто собі той простір звужує, хто своїх сил не вживає, не напружує до краю й постійно, того м'язи непомітно слабшають, того сили зменшуються, той мізернішає. Є в медицині поняття — « ледаче серце ».

Як це небезпечно: регулювати свій голос так, щоб не вигнали із Спілки.

Скільки вже « здрібніло, збаналізувалося і зане-

пало талантів », поклавшись на таку логіку : тепер я пишу для « друку », а справжнє буде потім. І от пройшло життя, а справжнє так і не з'явилося !

Ні, ми не кличемо до авантюрництва. « Тайний союз меча і орла » закладати не треба. Хтось мусить пристосовувати свій голос і до Спілки, і до журналу « Блокнот агітатора ». Хтось — але не Дзюба. Надто мало на Україні таких як він. Безконечне лихоліття породило на Україні плоску, одновимірну людину. Якщо одержимість — то вже партизанська анархічна. Якщо ж практичність — то обов'язково рабська, безпринципна. Будьмо нарешті, глибшими. Навчімося робити буденні, прозаїчні справи, не втрачаючи чистого палахкотіння одержимості.

І, нарешті, причина остання. Склалося так, що найвагомішим документом сучасного українського відродження, його сконденсованим виразом стала Дзюбина книга. Світ вивчає теперішню Україну « через Дзюбу ». Дзюба став символом. Став прикладом — а про значення прикладу сказав він сам. Ідеї не досить. Ідея гола і суха — потрібне живе її втілення. Істину знають — треба *вірити*. Щербата українська доля обрала Івана Дзюбу. Щербата українська доля поклала на його плечі тягар символу. І скидати його під ноги — не достойно. Надто багато написав і сказав Дзюба, щоб носити тепер письмові виправдання до Козаченка.

Дзюба забув про тисячі і тисячі людей по всій Україні, для яких він вже став богом. О, розумію, розумію, як смішно звучить це для декого : « бог », « символ ». Для того, хто « вишукано тікає в скепсис », все це « примітивно ». Але пам'ятаймо : цих « примітивів » сорок мільйонів ! З них складається українська нація. І доки їх не пробудять, не розморозять — будуть генералами без армії. Не знаю, може й вони « примітивні » ! Зате інше знаю твердо : щасливі ті, що мають бога! « Нема бога — нема людей », — ці

ба написав « А », як на нього вже знову почали тиснути, вимагаючи « Б ». Що ж дала в такому разі заява? Як бачимо, логіка « одержимих » є реальнішою, ніж логіка « реалістів ». Наївним і непрактичним виявився той, хто закидає донкіхотство іншим.

Україна бачила вже багато таких, що говорили й закреслювали, потім знову говорили й закреслювали власні слова, може тому й наступила масова зневіра, що на очах загалу падали найвищі. Пігмеї завжди лизали п'яти капралам. Але, щоб «сержантам, які самочинно одягли погони генералів », кланялися такі велетні, як Тичина — цього ще, мабуть, не було ніколи. І — хто знає — може саме це спричинило людям найглибшу травму? У що і в кого вірити, коли *всі* відрікаються, коли боги стають денщиками?

Україна вже бачила Остапа Вишню, який вийшов із в'язниці і одразу заявив, що він ніколи не був там і що « націоналісти брешуть », Україна вже мала Епіка, який писав у 1935 році:

« Підготовляючи терористині акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я зрозумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженілим собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці ».

Досить вже цього. Україна спрагла за такими, що ні від чого не відрікаються і ні перед ким не виправдуються. Маємо силу силенну людей, які, сказавши добре слово про Україну, негайно роблять три реверанси в бік Росії. Вони ніколи не напишуть « Шевченко

слова я чув спочатку від жінки на Поліссі, а вже потім прочитав у модерного европейського філософа. Дзюба став для людей богом — і вони повірили. Його заява дихнула морозом нігілізму на тоненькі паростки віри. Можна почути вже й таке : « Був один принциповий чоловік на Україні — і той написав заяву ». Оцього й хотіли, щоб Дзюба отруїв збуджену віру і знову повернув людей у стан мертвого нігілізму. Тому й надрукували його заяву моментально великим тиражем. Чи побачила б вона світ, якби була на нашу користь, якби не була компромітуючою ? Чи голосували б проти виключення Дзюби козаченки й корнійчуки, коли б не допустився він помилки ? Не будьмо наївними...

Ну добре, згодьмося на хвильку, що від Дзюбиного перебування у Спілці залежить доля людства і що заради нього можна жертвувати принциповістю. Але ж він, виявляється, нічого не здобув, написавши заяву ! Заяву, виявляється, розглядають « лише як перший крок », а його дальше перебування у Спілці залежатиме від другого, третього, четвертого... Невже Дзюба не збагнув досі елементарну поліцейську істину : хто сказав А, на того в т р и ч і посилюють тиск, щоб витиснути Б. Не один вже бекнув, ставши на цю дорогу !

Україна чекає від Дзюби нових творів. Але ж перша сторінка написана не в ключі Дем'яна Бєдного, знову поставить на порядок денний проблему його виключення із Спілки. По суті вона вже стоїть. Чергова « антидзюбинська » стаття І. Басса в останньому номері « Радянського літературознавства » (*) вважає п і с л я з а я в н о г о Дзюбу таким самим « націоналістом », як і дозаявного, нахабно вимагаючи, щоб Дзюба довів свою безгрішність « не декларативними заявами » (стор. 70). Не встигло ще висохнути чорнило у тому місці, де Дзю-

---

(*) Ч. 1, січень 1970, стор. 61-70, « У поході проти істини ».

і Пушкін ». У них завжди виходить « Пушкін і Шевченко ». Не спеціально, ні. Це виходить у них механічно. Рабське почуття *вторинності* міцно в'їлося їм у кров. Перед усім українським у них стоїть буква « і ». Пушкін і Шевченко і Франко, Некрасов і Леся Українка. Ніколи вже не вирвалося з їхньої підсвідомості почуття, що Україна — це додаток, перед яким обов'язково мусить стояти, відділене буквою « і », щось головніше. Дехто з цих людей голосував проти виключення Дзюби із Спілки. І за це їм щире спасибі. Можливо, уперше за багато років вони відчули себе людьми, відважившись захищати Дзюбу. Вони можуть мати талант, багато працювати і принести багато корисного для України. Але українську зиму розтоплять не вони. Бо в їх організм введена вакцина, яка дає надійну гарантію, що іскра одержимості там не спалахне.

Українське відродження потребує людей нової якості, аристократів духу. Ми звикли по-плебейському реготати над словом « шляхта » і забули, що від нього походить також « шляхетність ». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас націю плебеїв. А будівничі, елітарні якості може мати тільки аристократ. Це добре розуміли... Сталін запевняв нас, що головна сила історії — « пролетаріат », але чомусь нищив нашу інтелігенцію, еліту. Коли релігія була панівною, а соціалізм переслідували — порядна людина ні слова не говорила проти соціалізму, навіть коли вважала його не вартим уваги. Це й був аристократ. Тепер, коли соціалізм є панівним, а релігію душать, порядна людина ні слова не скаже проти релігії. Це аристократ нашого часу. Дзюба має право як завгодно трактувати « націоналізм ». Але виступати проти нього в умовах, коли націоналістом називають кожну порядну людину (в т. ч. Дзюбу) — таке Дзюба робить уперше.

У мордовських таборах були євгівісти, приглянув-

шись до них зблизька, ми зрозуміли, що це наші найзапекліші вороги, найнадійніші агенти русифікації, бо, зробившись єговістом, українець стає безнадійно глухим до національної проблеми. Так, єговісти були нам дуже антипатичними. Але виступати проти них у табірній стінгазеті, де писали виключно донощики, — це було б ганебно. Дзюба може як завгодно оцінювати українську еміграцію — це його справа — але писати проти неї у фельдфебельській газетці, якою чистить чоботи Козаченко, в « редагованій як стінгазета районного відділу міліції "Літературній Україні" » (*) — цього від Дзюби не чекали.

« Найменування "націоналіст", хто б у нього що не вкладав, не приймаю » — пише Дзюба і поспішає запевнити, що він дотримується у національному питанні « принципів наукового комунізму, вчення Маркса-Енгельса, Леніна ». Але цьому повірити трудно. Абсолютне відкидання націоналізму, « хто б у нього що не вкладав » — це с т а л і н с ь к а , а не ленінська теза. Ленін так не робив. Ленін, як відомо, вкладав у націоналізм пригнобленої нації п о з и т и в н и й зміст. Дзюба тут розходиться не тільки з Леніном, але й з... собою, п'ять років тому у книзі « Інтернаціоналізм чи русифікація ? » він писав :

« Треба ж хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку : про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм "вообще", вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму — російський державний шовінізм » (стор. 223).

П'ять років тому Дзюба виступав проти своєї теперішньої позиції — тобто проти відкидання націоналізму « вообще », « хто б у нього що не вкладав », під-

(*) Слова Дзюби.

ко народний, братній до інших народів націоналізм таких людей, як Шевченко » (стор. 26) (1).

Ось ще кілька оцінок націоналізму :

« дух свободы как сознание нации, как *национализм* » (стор. 106); « в национальном сознании, в национализме заключается сила, которая может открыть путь к лучшему будущему » (стор. 107); « Наш национализм должен быть позитивным, должен быть национализмом созидающим » (стор. 107); « Без национализма нет нации » (сотр. 108) (*).

Ні, я цитую не емігрантський журнал. Всі ці фрази узяті з книги Сукарно « Индонезия обвиняет » надрукованої в Москві ще у 1961 році. Як бачимо, в Радянському Союзі давно друкують такі оцінки без коментарів. Друкували подібні речі навіть до 20-го з'їзду. З книги Неру « Відкриття Індії » що вийшла в Москві у 1955 році, читаємо :

« В современной Индии национализм был и остается неизбежным; он представляет собой естественное и здоровое явление (...) События последнего времени во всем мире показали, что мнение будто бы национализм исчезает под натиском интернационализма и пролетарских движений, неправильно. Он попрежнему остается одним из самых могучих стимулов движущих народом (...) В то время как прослойка буржуазной интеллигенции постепенно отходила от национализма или думала, что отходит, рабочее и пролетарское движение сознательно опираются на принципы интер-

---

(1) Луначарський А. — Великий народний поет Тарас Шевченко. Київ, 1961.

(*) « Дух свободи як свідомість нації, як *націоналізм* » (стор. 106); « у національній свідомості, у націоналізмі міститься сила, яка може відкрити шлях до кращого майбутнього » (стор. 107); « Наш націоналізм мусить бути позитивний, мусить бути націоналізмом творичм » (стор. 107); « Без націоналізму нема прогресу, без націоналізму немає нації » (стор. 108).

кріплюючи свої аргументи словами із матеріалів 12-го з'їзду РКП : « Пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великодержавного шовинизма » (стенографічний звіт 12-го з'їзду, стор. 38).

Отже не мають рації ті, які кажуть, що Дзюба не відмовився ні від своєї книги, ні від своїх позицій. Мабуть, не уважно читали вони Дзюбину книгу.

Відкинувши найменування « націоналізм », хто б у нього що не вкладав, можна опинитись не лише в смішному, але й у ганебному становищі. Бо тоді мусимо відкинути й Шевченка, про якого Луначарський писав :

« В націоналізмі Шевченка є, певна річ, ворожість, але лише до гнобителів. Його націоналізм, як ціла його ніжна душа, найбільше і перед усім повен любові. Не можна, однак, заперечувати, що Шевченко поет: не тільки національний, але й поет-націоналіст. Питання про долю української національності займає перше місце в його поезії. Це зрозуміло вже з політичних причин, які споріднювали націоналізм Шевченка з націоналізмом Міцкевича, Фосколо, деяких ірландців, з націоналізмом великої народної поезії сербів » (стор. 19).

« Тараса Шевченка я ставив поряд з іншими поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий з великих — Міцкевич, не виявляв своєї любові до Вітчизни в такій зворушливій формі, з такою майже шаленою силою ! » (стор. 20).

« Шевченко — літератор підтримував Шевченка громадянина в його націоналізмі » (стор. 21).

« Цей демократичний націоналізм Шевченка зовсім не суперечить новому соціалістичному світоглядові » (стор. 25).

« ...благородний націоналізм, який стоїть проти всякого насильства, який домагається рівного права для всіх народів » (стор. 30-31).

« Тому ми, соціалісти, повинні підтримувати глибо-

национализма, все более склонялись к национализму » (стор. 50); « принцип национализма имеет глубшие и прочные корни; он не является чем-то отжилым, не имеющим значения для будущего » (стор. 51) (*).

Можна ще додати слова Сун-Ят-Сена із згаданої книги Сукарно: « Национализм является той драгоценностью, которая дает данному государству силу стремиться к прогрессу; дает данному народу силы отстаивать свое существование » (стор. 103) (**) Павла Грабовського:

« Націоналізм — конечна умова поступу вселюдського; від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а й вселюдськість взагалі ».

Дзюба відкидає « найменування "націоналіст", хто б у нього що б не вкладав » — в той час як навіть в офіційних брошурах з національного питання вже пишуть, що слово « націоналізм » вживається також у значенні « патріотизм ». Так, у цитованій статті Луначарського, що вийшла в Києві у 1961 році, під текстом є редакційна примітка, в якій сказано, що коли автор пише про націоналізм Шевченка, то йдеться про любов Шевченка до батьківщини » (стор. 19).

(*) « У сучасній Індії націоналізм був і лишається неуникненним; він являє собою природне і здорове явище (. . .) Події останнього часу у всьому світі показали, що думка, ніби націоналізм зникає під тиском інтернаціоналізму і пролетарських рухів, неправильна. Він, як і раніше, лишається одним з наймогутніших стимулів, що приводить у рух народ (. . .) Тим часом, як прошарок буржуазної інтеліґенції поступово відходив від націоналізму чи думав, що відходить, робітничий і пролетарський рух свідомо спираються на принципи інтернаціоналізму, все більше схилялися до націоналізму » (стор. 50); « принцип націоналізму має глибше і міцніше коріння; він не являє собою чогось віджилого, що не має значення для майбутнього » (стор. 51).

(**) « Націоналізм являє собою ту коштовність, яка дає даній державі силу прагнути до прогресу; дає даному народові сили відстоювати своє існування » (стор. 103).

Під прапором націоналізму (в значенні « патріотизм ») відбувається національно-визвольний рух в усьому світі — найзначніше явище сучасності. Дзюба відкидає « найменування націоналіст, хто б у нього що не вкладав », замість того, щоб спитати : « Доки будемо допотопним посміховиськом ? Доки будемо твердити, що земля стоїть на черепасі ? Доки будемо вважати лайкою поняття, яке цілий світ вживає в позитивному значенні; яке більша половина людства вважає своїм прапором, про яке один з найвидатніших марксистів — Луначарський — писав, що воно « не суперечить новому соціалістичному світоглядові ? »

І вже зовсім загадковим ребусом є т. зв. « український буржуазний націоналізм », від якого Дзюба також відрікається. Відрікатись від т. зв. « українського буржуазного націоналізму » — приблизно те саме, що й відречення від стосунків з чортом у середні віки. Противникові у середньовіччі завжди « пришивали » безбожництво. Папа називав атеїстом Лютера, Лютер — папу. А обидва разом вважали безбожником Кальвіна. І при тому всі три вірили в бога. Хто тільки не був « українським буржуазним націоналістом » ! Костомарів, Грінченко, Олесь, Косинка, Микола Куліш, Остап Вишня, Антонович... Усі вони мали посаду — « українського буржуазного націоналіста ». А потім їх зняли без пояснення причин. Та що Грінченко ? В « націоналістах » побували й ті, що власними руками розбили Петлюру : Скрипник, Юрій Коцюбинський... Т. зв. « український буржуазний націоналізм » — це табличка, яку чіпляли кожному, кого треба було знищити — так само, як фашисти чіпляли на спину євреям жовту латку. Треба зовсім втратити почуття гумору, щоб після того всього на повному серйозі відрікатись від так званого « українського буржуазного націоналізму ».

П'ять років тому Дзюба теж так думав :

« Кагебістський розгул пробують виправдати те-

ревенями про "український буржуазний націоналізм" (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту)» (« Інтернаціоналізм чи русифікація ? » стор. 223). Ця думка повторюється в книзі кілька разів (стор. 109, 224).

Яке Дзюбі діло до того, що якась там емігрантська газета називала його керівником підпілля на Україні ? Хто сказав, що Дзюба мусить за це відповідати. А коли його завтра назвуть фалшивомонетчиком ? ескімосом ? далай-ламою ? Знову доведеться писати заяву ? Бігме, ніколи не думалося, що доведеться колись дискутувати з Дзюбою про такі до смішного очевидні речі !

Дзюба не має права забувати також про те, що своєю заявою він погіршує становище інших. Бо чим менше на Україні людей, які не пишуть заяв — тим більше на них « насідають ». Через півроку буде на волі Опанас Заливаха. Як ми подивимося йому в очі, написавши заяви ? Коли ми, дихаючи вільним повітрям, маємо право писати заяви *під тиском*, то Заливаха тим більше має право писати їх і відрікатися від « націоналізму ». Але він ще жодної не написав і ні від чого не відрікся.

Дуже небезпечна це логіка : ставити свою позицію в залежність *від тиску*. Коли вважати її правомірною, то Левко Лук'яненко має право стати донощиком.

Заливаха скоро буде на волі. А на Лук'яненка ще тисне брила років. Чи не соромно нам скаржитись на тиск, пам'ятаючи, в якому становищі перебуває ця людина ? Чи не нагадуємо ми ту огрядну даму з кінокомедії, що любила всім розказувати, яка вона « ужасно несщастная » ? Ми ж чоловіки. Маймо сором хоч перед тими жінками, які досиджують 25 (!) років і ні разу не поскаржились на тиск.

Чи не занадто ми скисли і облізли в оточенні людей, у яких ентузіазму вистачало на п'ять хвилин, які відмовляються від своїх підписів після першої неприєм-

визнавати власні помилки — це ознака сильної людини.

Якщо навіть заява Дзюби була б доброю сама по собі — він мусив би запротестувати проти такого нахабного « обрамлення », у яке вона вставлена. Дехто вважає, що тепер Дзюба демонстративно повинен вийти із Спілки. Інші — не настільки радикальні. Я, наприклад, належу до тих, які вважають, що Дзюба в той чи інший спосіб мусить відмовитись від заяви, — щоб нейтралізувати грандіозну шкоду, заподіяну нею. Цього вимагає елементарна етика.

Ніхто не оголошує Дзюбі « смертного вироку », як пише він в одному листі. Від правди не вмирають. Вмирають від « реалізму », від холодного скепсису, який породив Дзюбину заяву. А ми не хочемо, щоб Дзюба вмирав. Ми хочемо, щоб він знову спалахнув чистим полум'ям одержимості — бо це найбільше багатство при сучасній українській *замороженості*. .

Лютий 1970 року

ності, а потім все життя мають благородні претензії до того, хто запропонував їм таку « авантюру » : підписатись під колективним листом. Як виріс Дзюба в їх очах, порозумнішав і посерйознішав, як возрадував і окрилив їх своєю заявою ! Тепер вони повірили, що їхній відступ — то зовсім не відступ, не панічна втеча. Тепер вони урочисто і радісно несуть попереду Дзюбу. Несуть божка — а процесія з божком попереду — це вже не втеча. Тепер вони повірили, що їхній відступ — то зовсім не слабість, продиктована безсиллям і страхом, а мудрий стратегічний хід. І тепер вони перегризуть горло кожному, хто виступить проти заяви.

Казали мені й так : заява Дзюби погана, але... « Треба проковтнути цю пілюлю » — та й годі. Ні, тисячу разів ні. Досить вже Україна наковталася цих пілюль! І тяжко отруїлася ними — досі хвора. Дуже трудно зрозуміти логіку тих, що вважали заяву поганою, були проти її опублікування, але нічого не казали Дзюбі.. з делікатності (! ?). Тепер вони радять мовчати... з любові до Дзюби (? !). Даруйте, ніяка це любов. Це — псевдолюбов : лизати і розмазувати сльози. Отакі й зализали Дзюбу. Справжня любов дійова. Любов — це не завжди теплі компреси. Часом краще допомагає холодний душ. Чехов не соромився признатись, що видушує по краплинці з себе раба. І ми мусимо допомагати один одному звільнятися від тягару плебейства. Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі — тоді, коли я на першому слідстві поводив себе не найкращим чином. Драчеві пощастило більше — кругом були люди, які різко й нетерпимо зареагували на його статтю — і цим допомогли йому зрозуміти помилку. Є такі люди й коло Дзюби. Чи прислухається він до їхнього голосу ? Це вже залежить від самого Дзюби — від того, чи вистачить йому сили глянути на себе критично, переступити через амбіцію, через дріб'язкове самолюбство. Уміння

ХРОНІКА ОПОРУ *)

Широке гніздо між горами — КОСМАЧ.

Засіяні на кичерах гуцульські хати — мов розсип цимбалів.

Безконечне мереживо з воринь, темні смереки, блакитний контур верхів на горизонті. Первісний поганський триптих: шум потоку, зрідка озиваються дзвіночки на худобі і далеко-далеко собачий гавкіт.

Щоби Кути не минути,
До Космача повернути.
До Космача та й до Дзвінки,
До Штефанової жінки.

Космач — щось є в тому похмуре і грізне, первісно-патлате. Вовною доверху — як киптар у негоду. По лісах довкола досі не вивелись медведі. Може від цього — Космач? Давніше, за Довбуша, хат було рідше, ліс — густіший. Міцний буковий зруб, могутні двері і одвірки, а за ними — чорне око кріса і широкий усміх бартки. Не бакоптової, декоративної: колись була с т а л і н к а — з чистої сталі. Прикрасою бартка стала

*) Стаття подається без будь-яких скорочень.

потім. А тоді була зброєю. Тоді було право топірця. Є легенда про велетів, від яких лишився у спадок Писаний Камінь над Ясеновом. Сказано в легенді, що головною вірою їх була — віра в топір. Богом їхнім був — топір.

Коби мені топір-топір
та кована бляшка,
не боюся я ні німця,
ані того ляшка.

« На ієрея в Уторопах Іоанна Ступницького напали опришки вночі, стріляли через вікно до хати, а отець Іоанн з хати одного на смерть застрілив перед очима, двох, котрі ся добували, постріляв. Опришки повтікали, лишивши смолу і свічі й бордюги перед окнима » (з « Гуцульської хроніки » Петра Ступницького, XIX ст.). Але давня Гуцульщина цікава якраз не цим — не культом сокири. Подиву гідне інше: в умовах, коли топір був і богом, і правом, коли священик умів краще тримати рушницю, ніж хреста — навіть в цих умовах Гуцульщина не здичавіла, не стала духовною пусткою. Навпаки: зберегла те, що решта України втратила, здивувала світ талановитістю. Якась подиву гідна сила морального самозбереження: гуцульське « любасування » не стало розпустою (як в інших місцях), опришок не став бандитом, — а міг! Деінде так і було. « Атаманы молодцы, дорожные охотники, вольные всяких чинов люди, воры и разбойники! Кто похочет с военным походным атаманом Конратьем Булавиным погулять, по чисту полю красно походить, сладко попить да поесть, на добрых конях поездить, то приезжайте в чорны верхи самарские » (С.М. Соловьев. « История России з древнейших времен », т. 15, ст. 180).

Гуцул ніколи не йшов в опришки, щоб « сладко попить да поесть ». Навіть, коли не мав ясної національно-суспільної програми — навіть тоді ставав опришком, щоб набутися.

Ой стріляли три шандари
з револьвера в мене,
я ся сховав за явора,
за листя зелене.
Я ся сховав за явора
та й за зеленого,
аби він ня не поцілив,
хлопця молодого.

Набутися — чисто гуцульське. Цього не поясниш. Тут треба не зрозуміти, а відчути. Набутися — це коли людина продирається крізь товщу буднів до чистого екстазу, у країну світла, де починається духовне. Де починається — творчість. «Хотів би таке відумати, що світ не видів».

Ой прийшла я до церковці,
стала коло кутка,
та так сумно свіча горить,
нема мого любка.
А як прийшов мій миленький,
дорогий соколик,
так ся свічки розгоріли,
що ймився престолик.

. . . . . .

А мій милий, як день білий,
а я, як калина,
під стріху бим не ставала,
бо бим запалила.

Були й серед опришків блудні люди типу Булавіна. Та не в них відбилася суть опришківства. Опришками ставали найчастіше індивіди з підсиленим почуттям гідности, перед якими в умовах феодальної деспотії було два шляхи: або стати рабом, або йти до лісу.

Часом вони будували церкви. Ні, не йшли ці люди в опришки, щоб «сладко попить да поесть». Не були вони злодіями. Злодії грабували церкви — а ці будували.

Унія, опанувавши центри, поволі розповзалась, долаючи опір, по глухих закутках. На Гуцульщині в середині XVIII ст. боротьба між східною церквою і уніятством була ще в розпалі. Втративши центри, українське православ'я будувало твердиню в далеких горах. Бастіоном старої віри стає скит Манявський.

Рік 1735. Чупірчук Іван будує в Космачі церкву. Сам, на власний кошт, без жодного цвяха, сокирою і пилкою. Це був виклик до бою: поруч стояла вже уніятська церква. Там, у Львові й Києві, ішла полемічна війна між Смотрицьким і Потієм. Тут, серед буків, під Магурою і Говерлею, точилася війна далеко не паперова. Тут замість чорнила — проливали кров: тут противника знищували не фігурально, а насправді. Чупірчук був засуджений Станиславським судом і помер у в'язниці.

Рік 1740. Олекса Довбуш жертвує велику суму на новозбудовану церкву. З того часу вона зветься Довбушівською.

Рік 1741. Шестеро космачан поїхали до Станиславова трьома парами волів і купили для нової церкви дзвони. Двох засудили на кару смерти, а четверо — на чолі з Ожиняком — мусили йти в опришки. Список жертв на цьому не скінчився: священика, присланого в нову церкву із Скиту Манявського, отруїли.

Рік 1773. Церкву пересвятили на уніятську. Але то вже не мало колишнього значення. Центр ваги тоді вже перемістився в іншу площину. Галичина стала провінцією Австрії. Польське панування скінчилося. Уніятство вросло в живе тіло української духовности,

зробилося явищем національним. Боротьба з ним перестала бути національною справою — так само як і захист православ'я. Скорше навпаки. Росія на забраних у Польщі українських землях незабаром зробить православ'я знаряддям русифікації. Головне — церкву в і д с т о я л и. Уніятське переосвячення у цей час вже було формальним. Церква не перестала бути Довбушівською.

Прийшов XX вік. Довбуша підняли на п'єдестал. До Космача наїхали художники, мистецтвознавці. Тепер вже не судили за опришківські пістолети — тепер за них платили грубі гроші.

Рік 1959. Виконком Космацької сільської ради виносить ухвалу про влаштування музею Довбуша в Довбушівській церкві. Нарешті предки, що платили кров'ю за збереження святинь, дочекалися вдячних нащадків. Прийшов золотий вік...

Але диявол має багато облич... Часом він одягає навіть маску діяча культури...

Рік 1963. Представники Київської кіностудії імени Довженка позичили іконостас з Довбушівської церкви (який теж зветься Довбушевим) для зйомок фільму « Тіні забутих предків ». Космачанам вручили розписку з точним переліком позичених предметів (усього 29) і зобов'язанням повернути іконостас через 5 місяців.

Рік 1964. П'ять місяців давно пройшли, і стурбовані космачани почали вимагати позичене. Після довгого крутійства їм відповіли : іконостас передано... до музею українського мистецтва в Києві (?!). Як ??? На якій підставі ? А розписка ? А... Звичайна порядність ? — Ніхто досі не дав відповіді. Космачани досі не знають, що думати. Вони ж мали справу з людьми к у л ь т у р и. І гадали, що кому-кому, а цим людям їхні святині так само дорогі, як їм самим. Звичайно, космачани

звикли й до таких, що все місцеве називають «бандеровщиною»*). Але ж ці були не такі... Ці мали гарні античні борідки і розмовляли без нецензурних слів. Гуцули не повірили, що можна просто так: не віддати. Не вірять і тепер — після того, як написали більше десяти заяв кому тільки можна: в Міністерство культури, в Товариство охорони пам'ятників історії та культури, Московському патріярхові, прокуророві, і в комітет кіноматографії, обласному уповноваженому у справах церкви.

Переписка не дала ніяких результатів, але виявила цікаві факти. Іконостас передали до музею за р о з п о р я д ж е н н я м уповноваженого у справах церкви по Івано-Франківській області Атаманюка! Про етику деяких кінодіячів поговоримо потім. А зараз поцікавимося іншим: яке відношення мав Атаманюк до церкви н е д і ю ч о ї, до церкви ще кілька років перед тим перетвореної на музей? І ще: чи міг Атаманюк з Івано-Франківська давати розпорядження до Києва? Щось тут не те... Кожний хоч трохи знайомий з чиновницькою логікою скаже, що так не буває... За атаманюковою спиною мусить стояти хтось солідніший...

З Василем Баб'яком, ініціятором заснування Довбушівського музею, розмовляли... Втрьох: заступник голови Косівського райвиконкому, Атаманюк і... представник державної безпеки. Почали в такому ключі: «Яке ви мали право (?) писати?» «Іконостас забрав, ще й церкву заберу». Далі розмова конкретизувалась: «Вас львівські націоналісти підбурюють». «Знаємо ваш Космач. Не тут стояв цілий полк п е т л ю р і в ц і в». Не будемо прискіпуватись до Атаманюка. Звідки йому знати, що петлюрівців на Західній Україні ніколи не

*) Казали ж колись деякі «товариші» у Косівському художньому училищі, вздрівши гуцульські речі: «Убрать эту бандеровщину!»

жався кожний, кому не байдужа доля української мови*). У хаті Василя Баб'яка тема повернулась до мене іншою гранню: «націоналіст» — це кожний, кому не байдужа доля української культури.

Дуже симптоматично, що серед «підбурювачів» опинився автор «Собору». Власне, тут маємо справу з клясичним «браконьерством», так опукло виставленим у «Соборі», з випадком абсолютної духовної глухоти. Ось відповідь Атаманюка на лист космачан: «Ваша заява одержана, розглянута і вважається безпідставною. На обліку історичних пам'ятників по селу Космач не було і немає».

Не було і немає... Ну, а сам Космач — унікально обдароване село, рідкісний спалах талановитости? Якась дивовижна концентрація талантів — дивовижна навіть для Гуцульщини, такої щедрої на них! Найкращі писанки — космацькі, найкращі вишивки — космацькі, найкращі киптарі — космацькі, найкращі музики — з Бабинопілля (присілок Космача). А Новаківський? А Смольський? А Мороз? Всі вони теж — Космач. Скількох художників пробудило це село — з того часу, як зробилося Меккою для українських митців? Якщо вже вішати охоронну таблицю, то хіба при в'їзді в село: «Космач. Історична пам'ятка. Охороняється законом».

Що Атаманюк? Якось навіть незручно мати стільки претенсій до дрібних виконавців. Мабуть, вони ніколи не замислюються над внутрішнім, глибинним сенсом своєї діяльности. Вони просто знають: треба ліквідувати церкву. І все. Чим менше іконостасів в

*) В містах Східної України «записатися» до «націоналістів» ще простіше: для цього тут досить розмовляти українською мовою.

було? Не ту академію чоловік закінчив... За церковні справи він узявся... після служби в КДБ. Не будемо прискіпуватись до Атаманюка ще й тому, що його нема на світі. Після нього уповноваженим у справах церкви по Івано-Франківській області став Дерев'янко. Він теж служив у безпеці, але трапилась якась там неприємність, і йому доручили церкву... Така вже традиція витворилась в Івано-Франківську: церковні справи очолюють відставні діячі безпеки. Не будемо до них чіплятись... Краще поспівчуваємо: трудно ж займатися церковними справами без теологічної освіти. Та й чи тільки теологічної?...

Трохи про Баб'яка. Сидимо в нього в хаті, розмовляємо... фотографії... Ось довоєнна: гуцули з червоним прапором, червоними пов'язками на рукавах. 1939 рік, визволення, народна міліція. Це фото Василь Баб'як соромливо ховає. Незручно якось: був у народній міліції, боровся за радянську владу, а тут потрапив у «націоналісти». Був активістом, депутатом сільської ради. Був... Тепер не є. Але не шкодує. Не заспокоїться, доки не поверне вкрадений іконостас. Таких не люблять. Люблять тих, хто розуміє «лінію» начальства з півслова. Йому це байдуже. Сміється: «Мене з Василя не знімуть».

Показує мені листи від львівських «націоналістів». Ось автограф історика Грабовецького, автора монографії «Карпатське опришківство»: «Ініціятору створення музею Олекси Довбуша в Космачі, справжньому гуцулу, палкому любителю рідної Гуцульщини». І ще — від п а т р і я р х а львівських художників — Гебус-Баранецька.

Є листи й від київських «націоналістів». Лавреат Ленінської премії Олесь Гончар, наприклад, пише: «А історія з іконостасом просто обурлива».

Дуже показовий список «націоналістів». Це нова сторінка у фельдфебелівській «націології». Досі переважав філологічний критерій. «Націоналістом» вва-

області — тим краще *). Правда, власними руками Атаманюк жодної церкви не розвалив. Для цього культуркампфу є ще дрібніші виконавці. За зрізаний хрест платять 25 крб. Все-таки іудине ремесло девальюється... Колись тим, хто згодився різати Христа за гроші, платили 30 монет. Цікаво: з якого бюджету беруть гроші для різунів? Трударі, що створюють бюджет, не зацікавлені в тому, щоб різали хрести. Може платить з власної кишені той, хто дає в руки ножа? Про це мали б запитати наші депутати з трибуни українського парляменту. Але де взяти таких депутатів? Поки що нема таких.

Дуже символічне розташування сил: церкву боронять люди, готові на жертви заради ідеї. Що їх мало — то не дивина. Борців завжди було мало, але саме вони роблять погоду. Атеїзм послуговується покидьками, готовими різати за 25 крб. будь-що і будь-кого. Так, це дійсно боротьба світла з темрявою, як написано в атеїстичних брошурах. Але де тут світло — і де темнота?

Мабуть, Атаманюк таки й справді не дуже замислювався, здійснюючи свій культуркампф. Про його старших товаришів цього вже не скажеш. Василій Любчик дуже добре знав, що робить, спалюючи бойчукістів, Архипенка, Нарбута і стару українську графіку у Львівському музеї українського мистецтва. Потім згоріли бібліотеки у Києві, Тарту, Самарканді, Ашхабаді. Ні одна — в Росії... Чомусь горять українські, естонські, узбецькі, туркменські надбання... Кажуть, що це випадково. Ну що ж, давайте повіримо. Повіримо, що у Львівському музеї українського мистецтва випадково створили спеціальний відділ «идейно вредного искусства», куди складали речі, призначені

---

*) Колись на Київщині директор школи казав мені, пишаючись: «А ви знаєте, у нас в районі вже нема жодної церкви».

для знищення (своєрідна камера смертників)... Повіримо, що туди випадково потрапила тільки українська клясика, що Любчик випадково дістав наказ виготовити списки призначених для знищення речей і що комісія для цієї інквізиції теж впала з неба... А якщо говорити без гумору, то випадковість в «історії Любчика» була тільки одна: лист художника Кривоноса з Парижа. Від'їжджаючи після вибуху світової війни за кордон, дехто з українських художників депонував свої картини на перехування до музею. І от Кривоніс запитав про свої речі... Коли б він жив у Космачі, з ним просто поговорив би Атаманюк. Але він жив у Парижі... І було це вже після XX з'їзду. Довелося розіграти комедію: Любчика засудили на 10 років як... українського буржуазного націоналіста. Через півроку Любчик опинився на волі (тепер займає посаду у Львівському художньому інституті). Нарешті нам відома істина: українське мистецтво нищать... українські націоналісти. Серед знищених експонатів були речі з тризубом. Якісь чудні націоналісти: нищать власний герб... А взагалі «націоналіст» — це західноукраїнська різновидність «вредителя». За всі безглуздя Сталіна і Хрущова відповідає «вредитель». Нема хліба — «вредитель», свині здихають у колгоспі — «вредитель». На Західній Україні все зло (в т. ч. потоп у Карпатах 1969 р.) походить від «націоналістів». «Трудящийся» з Донбасу, перетворений у робота кінськими дозами горілки і кінською працею, повірив у «вредителя». І досі вірить. Але західний українець не настільки перетовчений у ступі декультурації і деморалізації, щоб повірити у «націоналізм» Любчика. Любчика знають широко. Про його подвиги уже склали вірші.

ВАСІЛІЙ ЛЮБЧИК

«Нащо мене засуджено до страти»

Василь Симоненко. «Герострат».

польська родина в українському селі на Житомирщині чи Поділлі сторіччями залишалась польською (навіть не знаючи рідної мови) — доки була католицькою.

В умовах Східньої Европи церква була єдиною силою незалежною від влади. Візьмімо українське відродження в Галичині — яку мізерну ролю зіграв тут учитель у порівнянні з священиком! Вчитель був державним чиновником і тремтів, щоб його не вигнали із служби. Священик цього страху не знав. Більшість діячів української культури в Галичині вийшли із священицького середовища. «Єгомостя» багато і справедливо критикували, але не слід забувати, що якраз на ньому тримався український рух. Можна сміливо твердити, що муром, об який розбивалася польонізація в Галичині, була українська церква. У подібних випадках між церквою і нацією можна ставити знак рівности — так само як між церквою і духовністю взагалі.

Ми часто чуємо, що «церква завжди була на боці експлуататорів». Так часто, що вважаємо ці слова елементарною справою. Але джерела доводять щось зовсім іншого.

У неділю пораненьку
усі дзвони дзвонять.
осавули з нагаями
на панщину гонять.

Ой годі вам, добрі люди,
до церкви ходити,
беріть ціпи та лопати,
та йдіть молотити.

Перве горе — на панщину ходити.
Ой друге горе — по три мірки крутити.
. . . . . .

Живемо як у Бога за пазухою:
заслуги, вислуги, вислизуємо звинно.
Звісно, професоруєм, а післястравними павзами
згадуються наші діла доброчинні.
Бувало пустимо півня під Холодного безсмертя.
Лопоче з полотна на полотно червоний...
Архипенко й той у наших руках меркне,
бо коли з глини, вертайся в глиняне лоно!
Бо коли малоруський — назад до хопти,
між гречкосіїв у курні сіни,
Либонь нас жодний дідько не вхопить,
любчику, голубчику, скурвий сину.

(Ігор Калинець)

Варто зберегти для потомства також ім'я Літуєвої — колишньої завідувачки Станиславського краєзнавчого музею. Приїхавши в ролі культуртрегера на відсталу Західну Україну, Літуєва мала ясні інструкції в кишені — як і Любчик. У 1953 році вона знищила унікальні речі роботи Бахметюка, Шкріб'яків. І тут був складений акт — так само, як у Львові. Ні, на власний розсуд Літуєва цього не зробила б... Так само, як ні один місцевий капрал не наважився б з власної ініціятиви влаштувати масовий розстріл кобзарів у 30-ті роки.

Літуєва трощила речі з «хрестами». Взагалі: руйнувати підвалини нації найвигідніше під приводом боротьби з церквою. Церква настільки вросла у культурне життя, що неможливо зачепити її, не пошкодивши духовної структури нації. Неможливо уявити традиційні цінності без церкви. Мусимо зрозуміти, нарешті: боротьба з церквою означає боротьбу з культурою. Скільки разів рятувала націю сама церква? Особливо у тих умовах, де зміна віри означала зміну національности. У деяких селах Холмщини українці розмовляли по-польськи. І залишились українцями — доки мали українську віру і церкву. Так само

Ой хоть будем по три мірки крутити,
аби воля до церковці ходити.

Експлуататори, як бачимо, відганяли людей від церкви нагаями. Робили б вони це, коли б церква була дійсно по їх боці? А люди воліли виконувати будь-яку панщину — аби тільки не боронили «до церкви ходити». Інстинкт підказував людям, що церква в даних умовах — єдиний спосіб духовного самозбереження, єдина можливість не стати робочою худобою. Пан теж розумів, що неможливо зламати людей, зробити їх рабами, доки не вкрадеш у них свято, доки не зруйнуєш традиції, доки не розтопчеш їхнього храму.

Не завжди від храму відганяють нагаями... Часом диявол діє хитріше. Підступний чаклун з естонського епосу обіцяв велетневі Калевіпоегу все — тільки віддай одну непотрібну річ: старовинну книгу, приковану в коморі ланцюгами. Наївний силач, що звик напружувати м'язи, а не мозок, згодився. Потім шкодував, але пізно: це був заповіт бога-батька. Наш Іван Довбня теж часто віддає, не думаючи. Клясичне шахрайство: оголосити духовне багатство нації «непотрібним забобоном», «опіюмом народу». А тоді знайти плебея — Любчика, який за 25 крб. спалить і поріже що завгодно.

І тут на допомогу приходить інстинкт самозбереження. Він — головна підвалина О п о р у. Того О п о р у, яким тримається і нація, і духовність взагалі. Людину вже «заговорили», вже переконали, що це «забобони», але чомусь вона не здається — як ті грударі з роману Гончара. Вони з «колиски» знають, що собор «непотрібний», вони його не помічають, — але щось їх не дозволяє віддати собор на поталу. Під час масових норманських наїздів, коли вся Ірляндія палала пожежами, ірляндці перш за все ховали саги. Під час боїв в Ірляндії співця-барда ніхто не мав права зачепити мечем, хоч він вогняними співами часом

вирішував успіх битви на користь противника. Тими ж правами користувався співець (гегуако) у черкесів. Інстинкт підказував, що носія д у х у треба берегти.

Ніде на Україні цей інстинкт не розвинутий так, як у гуцулів. Може, саме ним зумовлюється гуцульський характер: гордий, недовірливий до чужого, а найперше — незалежний. Гуцульські хати не люблять тулитися докупи. Радше височать темними вежами на кичерах. Треба завше с о к о т и т и с я (стерегтися). Диявол може одягти будь-яку личину. Диявол хитрий. Треба жити власним розумом і триматися за своє. Гуцул завжди брав нове з великою осторогою і тільки те, що добре припасовувалось до старого. Так поступив і з християнством. День с в я т о г о У л а с і я добре припасувався до дня л а с и ц і, день Божого Фоки — до дня вогню*). В цьому й полягає мистецтво самозбереження народу: взяти нове, не зруйнувавши старих надбань. Припасувати нове до віками витворених структур. Інакше духовність буде знову будуватися на уламках — практично від нуля. Дуже майстерно вміють робити це грузини. Наскільки грузинські, наскільки національні у них навіть такі недавні явища як кіно, джаз! Секрет успіху тут у фанатичній прив'язаності до спадщини. Грузини мають пісні із старовинними незрозумілими словами. І все одно їх співають — не розуміючи слів.

Гуцульщину знають всі. На схід від Збруча гуцулом називали кожного західного українця. Чому саме — гуцулом? Адже Гуцульщина — невеличкий шматочок на карті України. Чому не бойком, подоляком, поліщуком? — Гуцульщина має н а й в и р а з н і ш е на Україні обличчя. Довговікові політичні кордони розбили бойківський та лемківський масиви. Закарпатські бойки втратили почуття своєрідности з галицькими. Те ж саме лемки Пряшівщини: вони не звуть себе

---

*) Вогонь по-румунськи — фок.

лемками. Тільки Гуцульщину кордони не розбили. Живучи віками у трьох державах — Румунії, Польщі, Угорщині — гуцули міцно усвідомлювали свою гуцульську спільноту.

Вміння зберігати — у цьому секрет гуцульської самобутности. У Довбушівській церкві є розп'яття, де біля рук Христа зображені місяць і сонце. Те ж саме на гуцульських свічниках: з одного боку християнський Бог, з другого сонце. Гуцул не викинув старого бога заради нового. Обличчя на гуцульських свічниках зовсім не християнські. Своєю язичницькою войовничістю (може навіть краще — кровожерністю) вони нагадують скорше полінезійську дерев'яну скульптуру або маски північноамериканських індійців. Це християнське божество — сила, що розділена ще на Бога і Диявола, божество як сукупність Добра і Зла. Опускання хреста у воду на Водохрищі гуцули вітають потужним ревищем трембіт і рогів, так само, як вітали колись Ярила або Хорса *).

Високі культурні досягнення можливі тільки при неперервності традицій. Нічого не втратити, усе складати — шар за шаром. Тільки так виростає власна органічна духовність. Її не збудувати за п'ятирічку, як сталінський канал у пустиню Кара-Кум.

Ті космачани, що з ризиком для життя будували церкву і возили дзвони, добре відчували, що церква — то не просто церква. За церквою стояла нація, духовність — усе те, без чого людина стає робочою худобою. Тоді ж не бракувало хитрих демагогів, які переконували, що « істинна віра » віджила свій вік.

Але неписьменний гуцул осягнув, що за догматичними, малозрозумілими дискусіями між унією і православ'ям стоять інші постаті: з одного боку — хижі

---

*) Це виняткове у своїй первісній красі видовище тепер побачити неможливо. Святити воду на річці заборонено. Нове досягнення культуркампфу !

зуби польонізації, що вже затопила міста, а з другого — захисний Опір українців. Його нащадки теж відчувають, що боротьба за іконостас — це Опір! Опір нівелюючій, дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну і культурну своєрідність і робить її робочою людиною-одиницею, двигуном у пів кінської сили.

Космацька своєрідність вражає навіть на Гуцульщині, де кожне село має власне обличчя. Ні космацьку писанку, ні космацьку вишивку не переплутаєш з іншою.

Сили, що загрожували затерти обличчя Космача, зробити його сірим, ширпотребним, існували завжди. Але найбільші випробування перетерпів Космач у XX ст.

Спочатку прийшло випробування туристами-естетами і гурманами від мистецтва. Ці загасили не одне самобутнє вогнище в усіх кінцях світу. Услід за ними завжди приходив дух гендлярства, пропадав клімат неповторности, втрачалися якісь невловимі аромати. Майстри почали працювати на замовлення грошовитих цінителів, вироджувались, і все кінчалося ширпотребом. Космач проти того вистояв.

Другим іспитом був Сибір. Якось так вийшло, що після війни половина космацького населення опинилася в тайзі. Як воно сталося — розібратися трудно. Ніякі клясові премудрості цього пояснити не можуть. По клясовій теорії треба виселити багачів, експлуататорів. Але хіба можуть експлуататори складати половину населення? Та ще й у Космачі — гірському селі, де мало хто мав більш як 2 га. землі? Дійсно, з клясовим підходом тут не зрозуміти нічого. От коли глянути з національної точки зору, тоді дещо можна зрозуміти. Сталін дуже сердився на українців,

що їх так багато. Не можна усіх виселити, як чеченців. Усіх не подужав, але все-таки виселяв. Скільки міг. На захід Сталін послав Літуєву і Любчика, а на схід їхали гуцули — ешелон за ешелоном. Там, за колючими дротами, на «стройках» і «спецпоселеннях», обдерті з усіх традицій, перемішані із злодіями і бандитами, вони мусили стати такими, як Літуєва. План передбачав, що коли гуцул і повернеться — то культурно спустошеним на культурно спустошену землю, де вже встигли попрацювати Любчик, Літуєва і К°.

Асиміляція — це не просто викрадення з народу певної суми людей. Асиміляція є розбиттям традиційних структур — процес далеко не механічний. Скорше, це тонка хемічна реакція, в результаті якої з нації видаляють отой цемент, скріплюючий елемент, завдяки якому вона тримається в купі як нація. Хай від нації залишиться десята частина — але з повноцінною духовністю — це ще не фатально. Із шматочка повноцінної вербової гілочки виросте цілий вербовий гай. Так сталося давніше з вірменами, євреями, а в наші дні — з чеченцями. Їх не тільки виселили, але й спеціально розсіяли по всьому Казахстану — і все ж практично ніхто з чеченців не зрусифікувався. Мордву ніхто не виселяв — і все ж ця нація русифікується майже без опору. Значить, відбулося якесь ушкодження духовного «Я» народу. Значить, на якомусь історичному перехресті Мордва загубила інстинкт Опору. Мабуть, мордвини-патріоти згодилися б на «чеченський варіант» з його чисто аритметичними втратами — але, щоб натомість одержати кам'яну стійкість чеченців.

Сталін діяв методою, яку з успіхом застосували ще римляни. Істориків досить дивує блискавичність, з якою римляни романізували покорені народи. Секрет римської методи — в перемішуванні. Галл, єгиптянин і сирієць, зведені до купи, мусили розмовляти латинською мовою. Син іберійки і фракійця,

народжений у Сіцілії, ставав римлянином — так само як син білоруски й чуваша, народжений на цілині, стає росіянином. Так само, як німець, українець і казах у цілинному радгоспі мусять розмовляти між собою російською мовою.

Є німецьке село в Казахстані, куди районне начальство десять років без успіху намагалось поселити казахів. Всі обурювались «відсталістю» і «расизмом» німців. Усі дивувалися, чому німці не хочуть «дружби народів». Та й самі німці не усвідомлювали чітко, що ними керувала сила все того ж О п о р у — опору, який не дає нації зникнути. Німці пояснювали свою нехіть на побутовому рівні: казахи «брудні», «дикі». Переважно так і буває: підсвідомі, складні мотиви (надто складні, щоб їх можна було вивести на логічну поверхню) усвідомлюються ч е р е з побутове, зовнішнє, конкретне, через «забобон». Забобон — теж елемент традиційної структури. «Забобонні» колгоспники-німці не р о з у м і л и, але в і д ч у в а л и, що коли вони пустять до села казахів, українців — у селі зникне н і м е ц ь к і с т ь, німецька атмосфера — те, що становить основу їхнього «Я». Денаціоналізація неминуче означає також д е к у л ь т у р а ц і ю — це народ відчуває інстинктом духовного самозбереження, завдяки якому людина не перетворюється на мавпу, потрапляючи в найтяжчі умови.

І от космачанин повернувся з Сибіру. Повернувся гуцулом. Пройшовши усі дев'ять кругів пекла, він не став люмпеном без традицій. Він співає ті ж самі співанки, малює ті ж самі писанки, він не забув жодного весільного обряду. Висловлюючись мовою офіційного культуркампфу, великий сталінський план перетворення людини «п о с е л у К о с м а ч» не виконаний. Космач виявився надто твердим горішком навіть для сталінських зубів.

Приїхавши нарешті додому, гуцул думав, що попрощався з Сибіром назавжди. Але побачити Сибір

довелось ще не раз. У Космачі на гуцула чекало явище, що зветься на Заході масовим безробіттям, а на Україні, у зв'язку з відсутністю безробіття — « тимчасовою » нетрудовлаштованістю (чи трудоневлаштованістю — не знаю, як правильніше) *). Півроку (а то й більше) космачанин проводить на сезонних заробітках, далеко від рідної хати. До яких духовних травм приводить подібна ситуація — видно на прикладі північної, лісової Росії, що стала краєм спустілих сіл, краєм забитих дошками вікон. Писав один з російських поетів : сиджу в хаті, зробленій невимовно талановито, в хаті — шедеврі. Але вона вже порожня. Господар її сидить у цей час далеко-далеко, в ресторані, і п'яно кричить : « Лидочка, золотце, коньяку ! ». Скільки трагізму : шедевр — але... вже останній. Бо навіть, коли господар вернеться, то такої вже не збудує. Він вже прибитий н е п о п р а в н о .

У Космачі нема забитих вікон. З Космача їдуть масово — але повертаються. І головне — космачанин повертається гуцулом.

Випробування за випробуванням... Диявол одягає все нові маски. Цього разу він явився в образі режисера Параджанова. Так-так, того самого Параджанова : « Тіні забутих предків », міжнародні фестивалі... Якось аж не віриться : Любчик, Атаманюк, представник КДБ і... Параджанов — в одній компанії !? І все-таки в одній. Ікони з Довбушівської церкви, виявляється, у Параджанова. Сліди так майстерно заметені, що люди й досі збиті з пантелику. Всі мали претенсії до Атаманюка — адже він розпорядився віддати іконостас до музею. Це правда : іконостас пішов до музею — але по дорозі його обдер Параджанов. Параджанов сховався за спиною Атаманюка — який протиприродний, фантастичний союз ! І все-таки він має реальну основу.

---

*) Зрештою, вже й у соціалістичних країнах (Югославія) починають вживати слово « безробіття ».

« Напівосвіта була нещастям старої Росії; вона є нещастям і совітської Росії », — писав Масарик.

Напівосвіта — це коли у людини спочатку вкрали традиції, а потім дали освіту. Напівосвіта — це коли культура не виростає органічно з власного коріння, а натовкається в людину поспіхом, за п'ятирічку — за скороченою програмою. Напівосвіта — це коли доросли до того, щоб розуміти цінність космацьких ікон, але не доросли до переконання, що красти ікони з Довбушівської церкви — не можна.

Не знаю, чи має рацію Масарик, трактуючи напівосвіту як специфічно російське явище. Може, так було колись. Тепер це явище світове. Вірніше — світова хвороба. На Заході вона відома під назвою масової культури. Любчик ще не став історією. Любчик ще викладає у Львівському художньому інституті. А над космацькими верхами вже виростає нова фігура — зловісний привид Чувака. Зовні ця фігура не виглядає зловісною — скорше смішною. Часом навіть дотепною, коли критикує догми. Догми всі критикують охоче — і це зрозуміло в нашій дійсності — але за цією приємною роботою якось не помітили, що головною небезпекою стала вже людина без жодної догми, людина, яка не вірить ні в що. Прийшов нігілізм — продукт масової культури. Він змітає всяку самобутність на своєму шляху і на всьому ставить штамп безликости.

Один москвич, який гонорово називає себе чуваком, так розшифрував мені це слово: « человек, усвоивший высшую американскую культуру ». Скорочено — чувак. Курйоз, але дуже символічний. Америка — це хаотично перемішані уламки всіх культур. Америка — це декультурація всіх елементів, які потрапляють до цього котла. Росія, така несхожа з Америкою в усьому іншому, саме тут подає їй руку. Росія — теж еклектика.

Вище цитований Масарик казав, що історія Росії

після Петра I — це методичне руйнування органічно російської культури насильно внесеними західними впливами. Як в Америці, так і в Росії людина без коріння не тільки не вважається неповноцінною, а навпаки: хизується своєю безтрадиційністю, «широтою поглядів». Людину, прив'язану до певних традицій, і тут і там мають за «відсталу». Чим швидше американізується італієць — емігрант в Америці (тобто забув рідну мову і втратив італійські традиції) — тим більше він мав шанси бути зарахованим до «повноцінних». Так само в Росії: хочеш довести, що ти «прогресивний» — негайно забувай своє походження і будь «общечеловеком» *).

Як цілий світ відбивається в краплі води, так в історії з Довбушівським іконостасом відбилися всі українські лиха. Власне, не стільки в історії, скільки навколо історії. Коли б справа торкалася одного Параджанова, не варто було б писати статтю. Можна було б обмежитися ще однією заявою. Взятися за перо мене змусила т у п а б а й д у ж і с т ь, з якою українська інтелігенція реагує на дії Параджанова. Найпопулярніша така логіка: «Ну, вкрав, це ясно. Це погано. Але зачіпати, мабуть, не варто. Все ж таки Параджанов».

Тут — коріння української трагедії. Національна спадщина ще не стала для нашого інтелігента коштовністю, дорожчою від будь-яких талантів чи заслуг Параджанова — хай будуть вони які завгодно великі. Про заслуги Параджанова є різні думки. Дехто вважає, що «Тіні забутих предків» — це досягнення Якутовича (фільм одержав премію в Уругваї за к о л і р), Ільєнка і Скорика. Дехто вважає, що місця, де видно почерк Параджанова — якраз найслабші у фільмі. Що Пара-

*) На практиці це означає — росіянином.

джанов — не режисер «Тіней», а скорше здібний імпресаріо, досвідчений продюсер, який вдало зібрав необхідних для фільму людей. Але — повторюю — справа не в тім. Чи дозволили б вірмени режисеру-українцеві (найгеніяльнішому!) вкрасти ікони з Ечміядзіну або Татевського манастиря? Чи стали б вони ганебно мовчати з огляду на його заслуги?

Над Вірменією вже не висить дамоклів меч русифікації. Це вже позаду. Вірменія не тільки формально, але й фактично вірменська. Українці пояснюють це так: «Маленька нація... їм дозволяють...» Це — аргумент слабих! Ніхто нікому не дозволяє. Усе треба взяти. Мордва — теж маленька нація. І що з того? Причина — не тут. Причина вірменських успіхів у тому, як вони відносяться до своєї спадщини. І в нас підуть справи «по-вірменськи» — але тільки тоді, коли ми перестанемо бути байдужими спостерігачами при руйнуванні наших бастіонів українського Опору, як Космач. А покищо Україна служить полігоном, де експериментують люди типу Параджанова, Солнцевої — люди не обов'язково безталанні, але талант їх пропадає марно, бо вони ніколи не відчують Україну. Ікона з Довбушівської церкви буде для них завжди цінним експонатом і ніколи реліквією.

На українському пустирі пасуться всі... В Рівенській обласній філії художнього фонду з 20-ти художників лише один — українець. Решту «позичили» — Омськ, Томськ, Хабаровськ...

Вірмени просто не пустили б їх до залі за сімома замками, де творяться національні таїнства. Ні, не тому, що вони «ужасные националисты», як галасують московські заробітчани, яким не вдалося попастись на вірменських харчах — а тому, що вірменську культуру повинні творити вірмени. Інакше обличчя Вірменії загубить виразність. Вірмени це добре розуміють. Українці ще мусять дійти до цього розуміння.

Хижак-збирач існував завжди. Але в епоху масової

— навіть цілий, не обдертий Параджановим? Тут діє клясична логіка бюрократичної централізації: усе справжнє мусить бути в центрі. Периферія мусить задовільнятися недоїдками.

Проте адміністративне поняття центру далеко не збігається з культурним. Хіба можна з мистецької точки зору назвати провінцією Космач, Яворів, Опішню? Саме вони — культурні центри України, джерела, без яких задихнулося б українське мистецтво. Найсправжніша, глибинна Україна — там. Саме там може відчути київський чи львівський митець, що таке Україна. Самопізнання нації без таких центрів — неможливе. І коли вже шукати святих місць для українця — то в Космачі, а не в Єрусалимі. Крадіжка у святих місцях завжди каралась дуже суворо. Українці ж поки що дозволяють чужинцям безкарно розтягати національні реліквії із своєї Мекки. Та й самі не від того... До краю ограблений, зматеріалізований і спустошений, занурений у стан публічного напівсну, українець наших днів не реагує на удари — часом дуже дошкульні. Апатія, з якою українська інтеліґенція зустріла пограбування Довбушівської церкви, чудово це довела.

Навіть у народів, доля яких склалася щасливіше, ніж наша, небагато є таких незабруднених джерел, бастіонів з таким могутнім інстинктом Опору, як Космач. Їх пильно бережуть — бо то і скарбниця, і школа водночас. Сучасною Україною можна проїхати великі простори, де найдревнішою архітектурною пам'яткою є чайна 1948 року народження, обляпана з усіх боків сірим цементом — класичний сталінський ренесанс.

Дехристиянізація, колективізація, індустріалізація, масове переселення з села до міста — усе це було

культури він став масовим. З'явився навіть спеціяльний термін: «колекціонер-браконьєр». Власне про Параджанова не можна було не згадати хоча б тому, що він класичний колекціонер-браконьєр. Параджанов крав скрізь... Позичав у хаті на «дві години» старовинну річ — і зникав. Слово «Параджанов» стало на гуцульщині синонімом злодій. («Ви з Києва? Скажіть Параджанову, аби віддав мені тобівку»).

Браконьєр виробив навіть «теорію»: по далеких закутках, мовляв, цінні речі все одно пропадають, а ми їх рятуємо. Але це трохи не так. Браконьєр тільки примазується до подвижників типу Івана Гончара, які дійсно рятують цінну спадщину від забуття й зруйнування. Браконьєр не любить трудити себе, збираючи по крупинці. Він охочий поживитись там, де вже зібрано. Знав же Параджанов, що Довбушівську церкву хочуть перетворити на музей. Мабуть сподівалися космачани, що гість із Києва допоможе своїм авторитетом зрушити з місця цю справу. І Параджанов зрушив: украв головний експонат. Він крав не тільки з майбутнього, ще невлаштованого музею. Не вийшов Параджанов з порожніми руками і з музею діючого, збираного десятки років, відомого далеко за межами України — від художниці Сагайдачної у Косові. Там красти було ще легше, ніж у Довбушівській церкві. У старенької напівсліпої жінки міг красти кожний. Тільки не в кожного здійнялася рука...

Параджанов — рекордсмен. А скільки у нього молодших братів? Василь Баб'як скаржиться: «Вже трудно знайти у Космачі опришківського пістолета». Порозтягали... І ніхто не запитає себе: а чи буде Космач Космачем, коли у нього все забрати? Чи не зникне Космач як мистецьке явище? Чи зможе рости ця дивна квітка, коли забрати повітря, яким вона дихає? З Космача треба брати — писанки, вишивання, ліжники. Все те, що продукується тепер. Але чи треба забирати до Києва Довбушівський іконостас XVIII ст.

небаченим в історії України розбиттям традиційних структур, катастрофічні наслідки якого виявились ще далеко не повністю. Але вже й зараз видно, що може зродити хворий, пошматований організм.

Розступися, синє море,
на дві половини,
прийми дєвушку з дитьом
у самі глибинки.
. . . . . .
Маруся ти Маруся
одкрой свої глаза.
Маруся одвєчає:
Я умерла, ніззя.

Це — стихійна творчість. А є ще й організована — т. зв. «самодіяльність». Останніми часами взялися за створення(!) нових традицій. Посипались словосполучення, одне одного безглуздіші: будинок Щастя, свято Трудової Весни.

Створювати традиції так само безглуздо, як робити культурну революцію. «Культура» і «революція» — поняття несумісні, протилежні. Культура передбачає багатовікове визрівання чогось — процес, який прискорити неможливо. Усяке революційне втручання тут є руйнівним. Традиції не створюють. Традиції створюються самі протягом віків. Можна зігнати людей до клубу і проголосити якесь ідіотичне Свято Свинарів чи Доярів замість Великодня — але ж воно не буде святом. Будуть ще одні колгоспні збори і ще одна пиятика після них. Для свята бракуватиме духовного змісту, атмосфери — а вона настоюється не один вік. Атмосферу Різдва, Великодня в українському селі скалічили і скаламутили. Вже й забулося, що воно таке — Різдво...

Творець історії — народ
до ранку грає в доміно...
(Микола Холодний)

Тепер хочуть заткнути вакуум ширпотребом :

Щедрик, щедрик, щедрівоньки,
потелились корівоньки,
та й на фермі потелились,
теляточка народились.

Будем ростить цих теляток —
то колгоспників достаток.
То колгоспна росте каса,
для народу — масло й м'ясо.
(« Щедрівки », Київ, 1968, стор. 299)

Дійсно — коров'ячий фолкльор. Ця коров'ячність пре звідусіль — досить глянути на опудала, коли виступають дівчата в « українських » костюмах на « самодіяльній » сцені або почути « манеру » їх співу.

Треба поїздити по цій пустині, щоб зрозуміти цінність такої незруйнованої структури, як Космач, при сучасній українській безструктурності! Треба побачити ці свята, зведені (чи то весілля, чи день народження) до однакової пиятики, щоб зрозуміти, який це скарб — гуцульське весілля — де збирається вся традиційна обрядовість. В сучасній українській безликості « фолкльор » змінюється після кожної газетної постанови : херсонська самодіяльність співає ту ж саму пісню, що й чернігівська — а ми байдуже спостерігаємо руйнування Космача, села з власним обличчям, може найвиразнішим, найсамобутнішим на Україні.

Любчик ще живий. У 1968 р. у Жидачеві Львівської области при будівництві автостанції скинули з висоти 8 м. дерев'яне розп'яття XV ст., найстаріше на Україні. Кожного року на весняних ярмарках у Косові банди так званих « активістів » б'ють писанки (про це писала « Комсомольская правда »). Вони доторощують ночами за 25 крб. останні хрести на роздоріжжях Галичини — і Хрести Волі, поставлені на честь скасу-

мобілізувати досвід Опору, взяти на озброєння те, що вже не раз рятувало націю від втрати власного обличчя. Кожний народ мусить знайти цей засіб у власній спадщині і виробити власну вакцину проти цього лиха.

Українці мусять шукати в Космачі.

Космачани писали скрізь. На Україні їм не допоміг ніхто — на Україні, яка хвалиться, що має 100 тисяч наукових працівників і більше, ніж Англія, студентів на душу населення. Ну що ж, в такому випадку космачани мають право апелювати до світової громадськости. Є ще ООН, ЮНЕСКО. Космач — це культурна цінність не лише українського, але й світового маштабу. Космацька писанка давно здобула визнання у всьому світі.

На 11-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО українська делегація, підтримавши «Основний проєкт взаємного визнання цінностей», заявила — «Україна, як і інші соціалістичні держави, має великий досвід в організації та розвитку освіти, науки й культури і охоче поділилася б цим досвідом». Не можна сказати: що це брехня. Це не брехня. Але це й неправда. Це напівправда — продукт напівосвіти. Нехай українська делегація поділиться в ЮНЕСКО досвідом напівосвіти — освіти на зруйнованих традиціях. Нехай розкаже, що фолкльор на Україні зберігся тільки там, куди не добився атеїстичний культуркампф. Нехай розкаже про найстаріше на Україні розп'яття, скинуте з висоти 8 м., про художників, які палять картини, режисерів, які обкрадають музеї і про українського інтелігента, якого це не обходить. І нехай розкаже нарешті про любчиків — тих, що палили музеї за Сталіна і тих, що спалили *тепер стародруки* в Успенській церкві.

вання панщини. У листопаді 1969 р. троє невідомих у міліцейській одежі зайшли до Успенської церкви у Львові, винесли стародруки у двір і спалили. Знову спалили... І знову — українські цінності. Хто спалив? — Про це дізнатися годі. Акти про спалення замкнув до сейфу голова львівської обласної філії Товариства охорони пам'ятників історії та культури Кудін. Їх не змогли побачити навіть працівники Товариства. Дивне Товариство... Щось неясно, кого воно захищає: історичні пам'ятки від паліїв, чи паліїв від гніву громадськости? І взагалі: чи не формуються керівні кадри Товариства за тим самим принципом, що й уповноважені у справах церкви в Івано-Франківську? Складається враження, що вони виявляють цікавість не стільки до пам'яток культури, скільки до людей, які цікавляться пам'ятками культури. Списки пам'яток складати не поспішають, але списки людей, які ними цікавляться, складені давно... На рахунку Товариства — великі суми, проте на реставрацію і збереження старовини витрачається мізерія.

Так, Любчик і Літуєва ще живі, а над космацькими верхами вирисовується вже нова тінь — привид масової культури. Насувається безликість. Пісня по радіо — одна на всі континенти. Мода — одна в Японії і в Бразілії. Треба завжди сокотитися. Бо диявол хитрий. Одягає все нові маски... Треба завжди бути готовим до Опору і не вірити в позолочені цяцьки. Гуцул не вірить в Бога, диференційованого на Добро і Зло. У живому житті вони обоє сплетені у нерозривний клубок. Масова освіта, масова медицина — це добре. Але разом з ними прийшла масова культура. Замість раю, обіцяного утопістами, прийшла декультурація, відчуження, дигуманізація, втрата коріння. Є англійський банк — але немає англійського фолкльору. В людині гіпертрофічно розвивається технічна функція за рахунок духовної — і це чомусь іменують прогресом. Ніколи не була ще такою нагальною потреба вивчити і

Широка чаша між горами, а в ній Космач — таке неподібне на інші села. Побачивши і почувши людей, я зрозумів: Космач завжди буде неподібним заки матиме власне обличчя. Цих людей ніколи не розкладуть матеріалізмом. Матеріальне ніколи не було для них головним — ні тоді, як будували хату, ні тоді, як ішли в опришки, ні тепер, коли йдуть на сезонні заробітки в далекі краї. Люди в цих горах мають дивовижну здатність одухотворяти все навколо себе. Мізерні заробітки, вічні блукання по сезонних роботах — здавалося б, від такого життя можна навіки забути про Довбушівську церкву. В Космачі про неї говорять усі. Вперше я почув про викрадений іконостас в автобусі Коломия-Космач, а потім — у кожній хаті. «Осиротили нас!».

Є мільйони людей з вищою освітою, які все знають, але нічого не мають — нічого святого. Чи треба доводити, яким духовним капіталом на цьому холодному згарищі є космачани, що почувають себе сиротою без Довбушівського іконостасу?

Мізерні заробітки — але ніхто не радіє, що серед села виросла вежа нафтошукачів. Усі молять Бога, щоб нафту не знайшли. Ні, Космач не купиш матеріалізмом. Тут не продадуть первородство за сочевичну юшку.

Ми забороняємо їздити мотоциклом по заповіднику, щоб не порушити атмосферу, необхідну для нормального існування якихось там рідкісних птахів. У заповіднику невільно нічого змінювати. Коли ж ми зрозуміємо нарешті, що Космач — теж заповідник, тільки в тисячу разів дорогоцінніший? Що в Космачі теж можна змінювати лише так, щоб не зруйнувати неповторну атмосферу, в якій виросло космацьке мистецтво? Добути в Космачі жалюгідні кілька тонн нафти ціною зруйнування такого явища, як космацька писанка? І чи взагалі є допустимими розмови про будь-яку індус-

трію в таких унікальних місцях, як Космач, Яворів, Брустури?

Нафтова вежа вже стирчить, хоч її в Космачі ніхто не хоче. Художньої артілі, яку космачани вимагають давно, нема досі. Та й взагалі нічого нема. Космацькі вишивальниці тратять більше зусиль на покупки ниток, ніж на вишивання. Артіль обіцяють на 1972 р. — ні, не будівлю, а... технічну документацію... Чому її треба виготовляти аж три роки (обіцяли у 1969 р.) — ніхто не знає. Можна подумати, що це проєкт американського космічного корабля, який має летіти на Сатурн.

Любчики встигли зробити багато. З речей, зібраних для Довбушівського музею, лишилися рештки. Ухвала сільської ради про відкриття музею знищена. Космачанам не допомагає ніхто, крім кількох ентузіастів. Але космачани — не збайдужіли і не здалися. Усі готові без будь-якої оплати ремонтувати церкву — аби ж дали матеріал. На це, кажуть, нема коштів. Правда, є Товариство охорони пам'ятників історії та культури і великі суми на його рахунку, але й там, видно, сидить Атаманюк... І вважає, що культурних цінностей «по селу Космач» — «не було і немає». Усі готові знову віддати свої родинні реліквії для Довбушівського музею — аби ж була гарантія, що вони знову не зникнуть. І всі готові знову й знову вимагати вкрадений іконостас, не зважаючи на залякування «націоналізмом».

Рік 1969. Плаєм спускається в долину весілля — медовий дзвін колокільців, коні, обвішані мідними ш е л е с т а м и, невимовно буйне гільце попереду, на першому коні — таке буйне, що за ним не видно їздця: далі к н я з ь у первісно білій одежі, з барткою у руці.

ституцією, відділила церкву і не втручається в її внутрішні справи?

За що ж покарали о. Романюка? За те, що закликав на проповідях носити гуцульську одежу, не продавати старих речей збирачам типу Параджанова і взагалі берегти гуцульські традиції.

«А що ж в цьому поганого: дбати про гуцульські традиції?» — запитав о. Романюк. «Это пахнет национализмом», — відповів уповноважений у справах церкви.

Все українське пахне націоналізмом... Культуркампф триває...

Березень, 1970 р.

Гільце... Дерево життя... Символ невмирущости. Його тримає перед собою немолодий чоловік. А справді : це символ й о г о невмирущости. Він об'їхав півсвіту, бачив пекло за полярним колом — та не загубив власного обличчя, не став ч у в а к о м , повернувся космачанином. І от він знов тримає в руках гільце — таке ж, як тримали його предки за Довбуша. Він не випустив з рук своє Дерево Життя.

Це — КОСМАЧ.

Я повернуся ще раз у ці гори — набиратися сил, вчитись Опору, пізнавати себе, шукати відповіді на питання « Хто єси ? »

Тільки ж мусимо зробити все, щоб було куди повертатися, щоб жив Космач — бастіон українського Опору.

Січень, 1970 р.

P.S. — Не минуло й двох місяців після написання статті, а проблеми, викладені в ній, вже обросли новинами. Звільнений « за скороченням штатів » (без погодження з профкомом) працівник Львівського обласного відділення Товариства охорони пам'ятників історії та культури Павло ЧЕМЕРИС, який надто часто нагадував Кудіну, що Товариство охорони пам'ятників мусить все-таки дбати про охорону пам'ятників.

Ухвалою Косівського райвиконкому оштрафовано близько 30-ти жителів села Космач по 50 крб. кожний за колядування на Різдво. Допитано з цього приводу близько 100 чоловік (у сільраді і в районі). Священик космацької церкви о. Романюк усунений на місяць від виконання обов'язків. Так постановив... уповноважений в справах церкви по Івано-Франківській області. Що ж то за феномен, врешті-решт — ота т. зв. російська православна церква, де священика усуває від виконання обов'язків не єпископ і не митрополит, а... представник держави — тієї самої держави, яка, згідно з кон-

що їх можна читати і не помічати, навіть процесу читання. Якщо відцідити воду, у друшляку лишаються: а) "Дружба народів", б) "Інтернаціоналізм", в) "благотворний вплив великого російського народу", г) кілька напівцензурних випадів проти "націоналізму".

І все це — *взагалі*. Будь-якої конкретизації, предметності бояться як чорт хреста.

Що значить "дружба народів"?

Фраза ця без дальшої конкретизації просто порожній дзбан, в який кожен може лити власне вино. Хто проти дружби? Ніхто не проти дружби. Ніхто не проти таких речей, як дружба, любов, добро, правда. Нема людини, яка б свідомо робила зло. Захищати дружбу *взагалі* нема потреби — бо на неї ніхто не нападає. Сказати "Хай живе дружба між народами" — значить нічого не сказати. Добро — конкретне, любов — конкретна, істина — конкретна. Реальна розмова починається з моменту, коли виявляється, який *зміст* вкладається в це слово.

Так от: є у Вашій статті кілька речень, з яких можна скласти уявлення про Ваше розуміння таких матерій, як дружба народів, інтернаціоналізм, любов до великого російського народу і т. д. І коли в сотнях сотень праць з національного питання варто щось читати — то це саме ці речення. Якщо вже витрачати час — то на такі статті як Ваша, де з кострубатої купи загальників часом визирне щось живе, конкретне.

Таке буває рідко. До друку допускаються лише ті, хто навчився уникати конкретні розмови про конкретні національні проблеми в СРСР. Але часом трапляється брак... часом автор проговорюється (як Ви) і тоді стає, нарешті, цікаво. Ваша стаття — особливо.

Те, що у Вас на язиці, те у сотень авторів на умі! Ви сказали за багатьох. І це надало Вашим словам уза-

МОЙСЕЙ І ДАТАН

Білоруській поетесі Євдокії Лось з приводу її статті "Безсильная ярость ослепляет". Ответ радиовралям из Мюнхена" ("Литературная газета" Но. 36 за 1969 рік)

(Уривок)

Часом одне — єдине слівце, що вихопилося ненароком, скаже більше, ніж ціла промова. Часом одне слово виголошує все те, що ціла промова замовчує. Хрущовські промови оживали, робились цікавими там, де з'являлася "Кузькина мать". "Кузькина мать" тому й запам'яталося, що виражала *справжнього* Хрущова, була єдиною власною фразою в багатогодинних нагромадженнях стертих загальників. Є такі живі іскорки й у Вашій статті. І саме завдяки їй стаття звертає на себе увагу.

Мабуть, ніщо не пишеться таким марудно-заколисуючим жаргоном, як праці з національного питання (з етимології, кажучи по людськи, але оскільки етнологія все чекає на реабілітацію і досі вважається "буржуазною псевдонаукою" — як колись кібернетика, аксіологія — то будемо вживати "общепонятную", "единонедилимую" термінологію).

Праці з національного питання пишуться за тим самим принципом, який Наполеон радив своїм законодавцям. ("Пишіть коротко і неясно"), всі вони зшиті з "правильностей" — загальників, настільки сірих,

гальнюючого, навіть, я б сказав — програмного значення.

(Можна сказати: "вчепився за фрази", а я й не думаю цього заперечувати. Є фрази, за які треба чіплятись обома руками. Бо вони відкривають те, що ціла стаття закриває. Часом одне-єдине слівце важить більше, ніж ціла промова).

Отже, справа виглядає так: білоруська поетеса Євдокія Лось любить Білорусію ("Прекрасная сегодняшная Беларусь!" "Я писала й буду писать, пока жива, песни о родной земле, восхищатся ее красотой"). І разом з тим сердиться на мюнхенських "радиовралей" — за що — за те, що вони приписують їй... національний патріотизм, неймовірно. Може, навпаки: обурюється, що їй приписують відсутність національного потріотизму (бо що може бути ганебнішим для поета, ніж відсутність національного патріотизму). Цитую: "Они же в моей патриотической лирике уловили лишь "элемент национального патриотизма! Да, я писала и буду писать, пока жива, песни о родной земле. Восхищатся ее красой и всенародной славой. Но ето не "национальний патриотизм", а национальная гордость советского патриота движет мною". Як же так? Що за ребус? З одного боку — людина любить свою націю, а з другого — обурюється, що їй приписують національний патріотизм, і навіть зневажливо бере ці слова в лапки, демонстративно підкреслюючи, що це, мовляв, не ті слова (не подумайте, боронь боже, що це я вигадала таку химеру, як національний патріотизм).

А хіба ж може бути патріотизм не національним? Слово "патріотизм" навіки спароване з словом "нація", як "ворон" — з "чорним", або "море" — з "синім" в народних піснях. А крім всього іншого, Євдокія Лось — поетеса. Хіба ж вірші, які вона пише, не національні, не білоруські? І взагалі: чи бувають вірші не національні навіть писані мовою есперанто вони носять на

собі печать нації поета — при умові, що це справжня поезія). І взагалі: чи можливий поет без почуття національного патріотизму? Справді, якийсь ребус. Як його розглядати?

Мабуть, це було б зовсім легко, якби я засвоїв Вашу чорно-білу філософію: "Кто не с нами, тот против нас". Тоді мені моментально все стало б ясно. Білорусска не має почуття національного патріотизму — отже, Білорусії вона не любить. Все це звичайно лицемірство, й пише для гонорару ("за долари", як кажуть атвори Вашого типу про декого!..). Коли під рукою тільки дві фарби — тоді світ пофарбований у чорно-білі смуги, як ворота концтабору, стає надзвичайно "простим" і "ясним". Тоді "все зрозуміле". Але жива дійсність (навіть найпримітивніша, ніж цей чорно-білий символ карательської мудрості). Ви самі пишете у заголовку: "Ярость ослепляет?" Ви це написали. Не погано було б, якби Ви над цим ще й задумались...

Добрі, чи погані наші часи, але в одному вони безперечно кращі від попередніх: Люди вчаться *слухати* опонента. Слухати *всіх*, зберігаючи *власну* точку зору. Вчимося терпимості до інакомислячого — риси без якої неможлива ніяка демократія, без якої суспільство неминуче сповзає до тоталітаризму.

Ми не деремося на стіну від люті, і не вивергаємо піни з рота, почувши слова "ненашого" диктора. Ні, це ще не означає, що ми поділяємо його точку зору. Ми маємо свою. Але ми навчилися *слухати.* Слухати, не впадаючи у мавпячу істерику, коли співбесідник говорить щось непринятне, або незвичне для нашого вуха. Тільки так можна зрозуміти Вас. Я відчув, що оте Ваше "Я никогда не кривила душой" — правда. І замість приліплювати Вам свої ярлики, шукав розв'язку у Вашому тексті. Судив автора за законами, які він сам встановив.

Отже, про Ваш текст "Но ето не "национальной

патриотизм", а национальная гордость движет мною". Знову ребус... По-перше, у кожній брошурі з національного питання написано, що радянський патріотизм не заперечує національного (білоруського у даному випадку) патріотизму, що це взаємодоповняючі, а не взаємовиключаючі поняття. Далі, "Радянської національної гордості" в природі нема (так само як печеного льоду), бо радянської нації не існує. Є багато радянських націй. Так що національна гордість може бути українська, білоруська, грузинська, російська. А радянська гордість — це гордість інтернаціональна. І національна гордість служить для неї фундаментом. Отже без білоруського національного патріотизму, від якого Ви так енергійно відгороджуєтесь, неможлива для білоруса і радянська інтернаціональна гордість. Спроба замінити білоруський національний патріотизм радянською гордістю — просто курйозна. Це настільки елементарна істина, що Ви не можете її не знати. Не вірно, що Євдокія Лось, яка набила руку на писанні актуальних формально-білоруських віршів, могла зробити таку елементарну помилку. Мабуть, це не помилка. Тобто помилка, яка лише з моєї точки зору. Мабуть, вживаючи фразу "Национальная гордость советского патриота", Ви маєте на увазі щось інше. Що це? Розв'язку треба шукати не в моїй, а у Вашій логіці, десь на шпальтах Вашої статті. Шукаємо, шукаємо — ось: "На одной из встреч в Минском доме дружбы и культурной связи с зарубежными странами как-то выступил турист и высказался приблизительно так: "Хорошо что нам показали Белорусию. А то у нас многие думают, что Советский Союз одна Москва..." Тогда я написала стихотворение-ответ заблудившемуся:

Каждый знает с малых лет,
И этого уже не изменить:
Что Минск — Москва,

И Пинск — Москва,
И даже скромное...
("Подстрочник")

Може це випадкова фраза. Ні. Ось через кілька рядків розуміння Білорусії як "теж Москва" поглиблюється, видозмінюється, обростає синонімами:

Луга у нас одни,
И снега у нас одни
И одна у нас, почто что
говорю (речь):
Белорусская, русская...
("Подстрочник")

Говорили в отрядах:
"Трава — мурава"
Говорили: "Вторая Москва!"

Висміюючи русифікаторську тезу про «неизбежность слития наций», автор каже: «Яким нудним став би світ, коли б Ваші рожеві схеми дійсно були «историческими неизбежностями!» Що лишається людині, коли прогрес м у с и т ь бути, попереду — гарантований рай. І все це — наперед відомо? І чи була б тоді людина людиною, автономною сутністю, що єдина в світі має здатність в и б о р у? Людина — це антипод автоматичній запрограмованості (...). Нема ніяких гарантованих прогресів. Людина — завдяки постійній озброєнності проти постійносущого зла, завдяки незапрограмованості історії, завдяки можливості змінювати світ згідно своєї мети».

Автор вважає, що творити загальнолюдські цінності можна, лише будучи глибоко національним: «Істина конкретна — як і добро, правда, краса. Істина — національна. Тобто вона одна для всіх, але з мільйоном граней. І до кожної нації повернута однією, н е п о в т о р н о ю гранню. Місія нації — знайти свою грань, яку ніхто крім неї не знайде, і цим збагатити людство». «Недосить принести Маркса в Білорусію. Щоб він став живим для Вас, його треба ще побачити білоруськими очима, «відкрити» по-білоруськи. Якщо Ви гадаєте, що Маркса можна просто позичити в Москві, взяти готовим, то Ви глибоко помиляєтесь. Коли ви вважаєте себе марксистом, то це, якщо хочете, Ваш обов'язок перед Марксом: «Відкрити» його по-білоруськи. Марксизм (і взагалі всякий -ізм), принесений у Білорусію — це ще тільки вощина яку треба наповнити білоруським медом».

Автор доводить, що у повноцінної духовно людини нація, Вітчизна повинна бути цінністю над усіма цінностями: «Я не знаю, для чого існує на світі Білорусія. Але я твердо знаю: білорус, що каже: «А зачем мне Белоруссия?» — це вже мертва людина. «Для чого Білорусія?» — на такі питання відповіді нема. Коли йдеться про святощі — тоді логіка ні при

Цей огляд есею В. Мороза "Мойсей і Датан" був опублікований в самвидавному "Українському віснику", випуск II, тра. вень 1970 р.

Валентин МОРОЗ, «МОЙСЕЙ І ДАТАН». Білоруській поетесі Євдокії Лось з приводу її статті «Бессильная ярость ослепления. Ответ радиовралям из Мюнхена» («Литературная газета», число 36 за 1969 р.).

Автор зачіпає проблему національної вторинности, аналізуючи вищеназвану статтю Євдокії Лось. На відміну від інших «інтернаціоналістів», що ховають відсутність національної гідности хоча б ріденькою димовою завісою, Є. Лось відверто проголошує, що, хоч вона любить Білорусію, нею все ж керує «не національний патріотизм». Білорусія для неї — «вторая Москва»: «Луга у нас одни, и снега у нас одни, и одна у нас, почти что говорка (речь): белорусская, русская»; «Минск-Москва и Пинск-Москва, и даже скромные ушачи».

Автор доводить, що при такому почутті в т о р и н н о с т и відносно Росії у білоруса не може бути повноцінного білоруського патріотизму. Білоруський патріотизм Євдокії Лось — це патріотизм обласний, місцевий: «Ви вже давно не вважаєте Білорусію народом, а фразу «білоруський народ» вживаєте по інерції, за звичкою. Білоруська н а ц і я не є для Вас необхідністю — Вас влаштовує Білоруська г у б е р н і я. Білорусія непомітно злазить з Вас, як старий ніготь».

Автор доводить, що між емігрантами з Мюнхена, які служили колись фашистам, і Є. Лось, яка їх критикує, — «навдивовижу багато спільного»: «Ви їх щиро ненавидите — я знаю. Але ви не п р о т и в н и к и — ви с у п е р н и к и. Для Вас Білорусія — «вторая Москва» — для них — «второй» Берлін. Відсутність власних, білоруських цінностей зробила цих людей запроданцями».

чому (...). Нація — найсвятіше. Нація — це синтеза усього духовного, чим володіє людина. Християнин Шевченко ставив націю вище Бога (формального, догматичного Бога. Справжній, живий Бог — це і є нація) :

Я так її, я так люблю
мою Україну убогу,
що прокляну святого Бога,
за неї душу погублю.

В іншому місці автор каже з цього приводу : « Нема ніяких прогресів, які б автоматично гарантували нації право на існування. Нація може жити тільки тоді, коли є люди, готові за неї вмерти; коли є білоруси, перед якими не виникає питання « а зачем Белоруссия? », коли сини її вірять, що їх нація — богообрана, вважають свій народ найвищим витвором історії. Я знаю, що всі люди рівні. Це говорить мій розум. І разом з тим я знаю, що мій народ особливий, найкращий. Мій народ — окраса землі. Мій народ — стріла з Божого лука. Так промовляє моє серце. Нерозумно зводити голос розуму і серця до одного знаменника. Голос розуму — необхідний. Але людина, в якої розум загриз серце — це шкаралупа без ядра. Розумова вищість далеко не завжди свідчить про духовну вищість ».

Автор вважає, що у білоруса, який має почуття вторинности відносно Росії, не може бути ні любови, ні дружби з російським народом : « Але чи дійсно є любов'ю те, що Ви за любов приймаєте? Любов... Між ким? Між мисливцем і мисливським псом? Любов, дружба можливі між рівними. Я — можу любити Росію. Бо я не маю почуття нижчевартости перед росіянином (...). Ви — не можете любити Росію. Бо Ви дивитесь на Росію знизу вгору ».

Констатуючи, що у сучасного білоруса приспана

національна свідомість, автор пише: « Але гіпноза не діє вічно. Дія гіпнози — короткочасна. В душі білоруса могутніми тисячолітніми карами скристалізувалася б і л о р у с ь к і с т ь. Знищити її неможливо — як неможливо загасити вулкан сміттям. Можна присипати, але в час могутнього виверження, коли здригаються гори, воно щезне моментально. Навіть не згорить — випарується (...) ».

Автор кінчає словами: « Білорус може дружити з росіянином. Може — але тільки ставши на повний зріст. Може — але тільки виховавши в собі повноцінну національну свідомість. Може — але тільки переступивши через Вас! »

ІЗ ЗБІРКИ « ПРЕЛЮД »

Україна

Сонячна червінь, важка чорнота —
твої барви

вигнуті вії летючих тополь —
твоя пісня

сплетені берла трирогих богів —
твої знаки

сивого степу нічне шепотіння —
молитва

сонячний присок на синьому небі —
знамено

Тятива

Затрубить вітер, сивий внук Сварога,
мов ярла ріг, що кличе в океан,
крізь клоччя туч на дні синіє срібло,
і місяць мчить оленем крізь туман.

Гуде вітрило в ніч, нап'яте вітром туго,
крізь хаос хмар синіє срібний ріг.
Мчить місяць-хорт, бринить тятива мідно.
Тугий Діани лук. Кипить шалений біг.

Прогнулась стеля сну. Тремтить стріла на прузі.
Мій човен в ніч летить крізь вату хмар.
Напруги лук тугий порве запону сіру
і сну стіну глуху проломить моці шквал.

Спізнілий лет

У м'язах — мандрів гул.
За голими лісами
гуде над світом знов
зими сталевий дзвін.
Бушує дикий мед.
Глухий тривоги бубон
жене бентежно нас
за сонцем навздогін.

Дозріли дні.
Свою останню ноту
крізь голий шум верхів
шепоче падолист.
Пора, пора! —
вже дихає снігами,
лапає за крило
зими сріблястий лис.

Прелюд

Межи дубів, на свіжих корчовищах,
сіяли просо довговолосі пращури,
над брамою герб вибілювали дощі —
кінський череп на ясиновому ратищі.

Обхопила дворище з чотирьох боків
лісового світу міцнозуба сила,
вечорами Блуд в очеретах світив
пізньому гостеві каганцями синіми.

Безберегим хаосом праліс буяв,
множились вовки на зарослих багнищах,
тряс бородою зеленоокий цап
у хмільній гущавині на купальському грищі.

Відходило літо на вересневий круг,
остигала Сонця золота корона,
а з далекого царства їхала вже Коляда,
повновида дівка — Дажбогова доня.

Л у ц ь к

Любарте-князю, срібнобородий лицарю,
вже заніміли гудців твоїх яворові гуслі,
маєстати княжі на спорохнілому пергаменті вицвіли,
і почорніло ймено твоє на щербатім залізі.

Позбираю забутих слів квадратові гривни,
з віщого срібла викую чарівний ланцюг,
підійму з намулу Дажбога дерев'яне олтарище
і збагну заповітів наших праукраїнський дух.

Замурується в землю Столп'є, за болотом осяде
[Седлище,
забіліє співучий Забороль березовою корою,
гостровухим вовком хтивий Хотомель визирне,
а Біла Вежа виросте ведмежою головою.

Прогримить копитами Ратно, засяє щитами Войниця,
на штири боки протрубить Рожище туровим рогом,
вгостить медами Липно — дуплаве деревище,
а Гордло валами вгорнеться за нешироким Бугом.

Позлiталися сови над заборолом замчища,
розполохують сиві сутінки попелясті крила,
і лякають язичників таємничими письменами
похилені плити на караїмських могилах.

**
*

так жовто світяться купави
із сріберних свічад води
нас згадкою осолоди
про жовті у воді купави

Ти їх зривала на заплаві —
поштівкою прийшли сюди
так жовто світяться купави
із сріберних свічад води

так жовто світяться купави
із сріберних свічад води
і Ти одна і я один
і жовто світяться купави

та торжествує кровне право
де ми з'єдинені завжди
ще жовто світяться купави
із сріберних свічад води

Слабим — спокійно. Їхні х о ч у — маленькі і мляві, вони ніколи не зрушать людину з місця. Часом і в таких заговорить х о ч у — але потім навіки німіє, загіпнотизоване страхом перед тюрмою. Ці не доп'ють до дна, злякані гірким, і ніколи не знатимуть с м а к у.

Прийде час, і з кінчиків-ран повиростають нові корінці, приростуть до нового грунту і вбиратимуть нові соки, щоб нагодувати вічно голодне людське х о ч у. Біль загусне і перетвориться у постійну, тривку тугу — важку і темну, як смола. З кожним днем смола буде світліти і тверднути, аж поки не закам'яніє у прозорий к р и ш т а л ь ч е к а н н я. Найчарівніша з воль — це воля, побачена крізь його затуманену товщу.

Б'є сокира часу до кришталевої брами — і вже стоїш на волі. Але зовсім не та воля, що світила багато-багато днів з-за кришталевої стіни. Стоїш на волі — п'яний, розгублений, і... знову без шкіри... Бо пролізти крізь грати неможливо — ні сюди, ні туди — не залишивши на них шкіру. Кожного разу — хай буде він сотим — тюрма забирає мито...

Потім будуть спогади, розповіді — все факти, факти, факти : смішні і страшні, бридкі і зворушливі. Але тюрма — то не факти. Тюрма — це людина без шкіри в перший день. Хто зуміє сказати про це — той розкаже про тюрму.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ

Перший тюремний день — це безкінечність, заповнена болем. Абсолютно все : звуки, запахи, розміри, слова — зіткане з болю.

Перший тюремний день — це людина без шкіри. Кожний спогад — розпечена крапля, кожна думка — жарина.

Перший тюремний день — це світ, розрубаний на дві половини. Розрубано посередині кожний нерв. Основа, з якої родиться х о ч у, — тут. А корінці, якими воно занурюється у товщу буття — лишилися, відрубані, там. Звичні х о ч у течуть звичними каналами до шару живої стихії і — неминуче доходять до місця розриву. І кожного разу — свіжий біль.

Перший день — це рослина з повислим у повітрі корінням, яке ні до чого не може прирости в порожнечі, і це найбільша мука, бо сенс коріння — у тому, щоб приростати.

Найстрашніше — замріятись. Тоді забуття стулює докупи два свіжих розриви, і х о ч у досягає мети. Але раптове пробудження зненацька розриває ниточку, і біль, що починав пропадати, спалахує знову.

Сильним — трудно. Усі їхні х о ч у дуже великі — ті, що привели за грати, і ті, що поривають на волю. Ні, то не поєдинок х о ч у і м у ш у. То битва двох сатанинських х о ч у — обоє мускулясті і несамовиті, обоє з дужим, виразним пульсом, з міцним апетитом до життя, обоє вигодувані пружним, повнокровним організмом.

Та цього не розкажеш...
І все одно будеш розказувати.
Так буде — потім, потім...
А сьогодні — перший день...

Івано-Франківськ, тюрма КДБ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Справа Валентина Мороза

Документи

ЧАСТИНА І

Перше ув'язнення

1

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

Валентин Якович Мороз народився 15 квітня 1936 року в селі Холонові Горохівського району Волинської області в селянській родині. Після закінчення середньої школи поступив на історичний факультет Львівського університету. Активний учасник наукового історичного гуртка, часто виступав з науковими доповідями. Закінчивши 1958 року університет, працює в рідному Горохівському районі на Волині завучем середньої школи, вчителем історії й географії школи робітничої молоді. Виступає з доповідями на педагогічних читаннях в Луцьку, з лекціями на історичні теми — в селах району. З лютого 1964 року викладає нову історію в Луцькому педінституті ім. Лесі Українки, а з вересня 1964 року — новітню історію в Івано-Франківському педінституті.

Самотужки, під час роботи на селі, підготовив кандидатську дисертацію на тему «Луцький процес 1934 року — зразок революційної співдружності польського і українського народів в спільній боротьбі проти фацистського режиму панської Польщі». Не захищав дисертації через арешт.

Одружений. Має п'ятилітнього сина.

Заарештований наприкінці серпня 1965 року. Засуджений в січні 1966 року Волинським обласним судом на 5 років таборів суворого режиму за звинуваченням в антирадянській пропаганді й агітації. Перебував у таборі № 1 Мордовських політичних таборів (с. Сосновка), зараз — в таборі № 11 (с. Явас). В грудні 1966 року разом з М. Горинем, М. Масютком та Л. Лук'яненком засуджений на 6 місяців табірної тюрми.

2

ПУБЛІКАЦІЇ

1. « Луцький процес 1934 року », в зб. Тези доповідей наукової конференції Івано-Франківського педінституту 27-28 грудня 1964 р.

2. « Участь західноукраїнських селян у страйковому русі 1936-1937 р. р. в Польщі », там же.

3. « Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Іспанії (1936-1939 р.р.) », в зб. Тези доповідей наукової конференції Івано-Франківського педінституту 26-27 червня 1965 р.

3

З ЛИСТІВ ДО ДРУЖИНИ

**
*

« ..Самопочуття ту'т добре. Сама розумієш — після камери, а головне — після кримінальної компанії, де не те що поговорити з кимсь а знаходитись в одному приміщенні було гидко...

...Кажуть тут, що помер Драч 15 липня. А написано в « Літературній Україні » за 22 липня. Сам я ще газети не бачив. Як то буває. Вважаєш, що чоловік живий, а він вже мертвий! »

(29 липня 1966 р.)

**
*

« ...Тепер мене дуже цікавить проблема особистості. Бачу, що це в розвитку людства взагалі один з головних моментів. Нежива природа — це єдність, подібність, безіндивідуальність. З виникненням живої істоти виникає індивід, але лише в фізичному розумінні. Бо в духовному мавпа від мавпи абсолютно не різниться. Людина почалася з **розподібнення** духу, виникнення свого духовного світу, оригінального, нестандартного... »

(жовтень 1966 р.)

**
*

« От так і живу. Робота в мене « простая, как мычанье »: підняв, поставив... Це добре — голова не зайнята. Читаю Ціцерона, Гоббса, Альберта Моравія... »

(листопад 1966 р.)

**
*

.

« Канта і Рассела, про яких ти пишеш, я ще не одержав. Прочитав недавно Гоббса... »

(грудень 1966 р.)

***

« Зате німецька мова тепер *) виграла. Тепер маю для неї більше часу, хоч і раніше кожний день (крім неділі) приділяв їй трохи часу. Думаю за ці шість місяців остаточно зробити фінішний ривок і поставити крапку. Вже тепер газету розбираю завжди... Після того почну англійську... Вчителів тут повно!...

...Читаю тепер Канта. Почав ».

(січень 1967 року)

---

*) після ув'язнення в табірну тюрму

рушники закону розправляються з тими, хто викриває їх злочини.

В документі ясно сказано, що він спрямований якраз проти тих, хто компромітує (а отже, й підриває) суспільний лад — і все ж документ визнано підривним. Злодієм названий той, у кого вкрали!

Сили, які інспірували розправу — це ті, час яких пройшов. Це ті, що хотіли б увіковічнити сталінщину. Вони не можуть тепер знищити мене фізично, як знищили недавно мільйони українців. Вони вже не мають половини зубів. Без сумніву, невблаганний хід історії поторощить і решту. Але покищо вони кусаються. І прикриваються інтересами соціалізму. Оце й головне; покищо їм, на жаль, вдається прикривати іменем соціалізму свої дії, які насправді *підривають його позиції.*

Перед ЦК КПУ стоїть та ж споконвічна проблема: вміти розібратись, кого прикриваєш своїм прапором. Добре вчитатись у документ, під яким ставиш свій підпис. Кажуть, один начальник підписав (не читаючи) цидулку, в якій було написано, що він переводить сам себе на вищу посаду.

Нічого дивного нема в тому, що шовіністи приписують нам антирадянську діяльність. Це стара тактика: оголосити свого опонента ворогом пануючого ладу, пануючої ідеології. Навіть Фому Аквіната (батько християнської теології, проголошений святим) противники звинувачали в безбожжі... Російський шовінізм завжди приписував українським патріотам вороже ставлення до пануючої доктрини. Колись їм чіпляли ярлик соціалістів (соціалізм тоді вважався крамолою), тепер чіпляють ярлик противників соціалізму.

Той, хто визнає антирадянським документ, спрямований проти шовінізму, сталінщини і беззаконня — той утотожнює радянську владу з шовінізмом, сталінщиною і беззаконням. Той, хто переслідує людину, яка викриває злочин — той бере злочинця під захист.

4

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ ПЕТРУ ШЕЛЕСТУ ВІД ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

З А Я В А

Є елементарна політична мудрість, обов'язкова для всякої суспільної сили, яка хоче втриматися на поверхні життя і не потрапити під колеса історії. Вічна проблема : викинути за борт баляст, звільнитись від тенденцій, що тягнуть на дно, уміння влити в свій організм нові тенденції, висунуті життям.

Це навіть не політична, а біологічна мудрість. Організм викидає з себе продукти розпаду — все те, що знижує його шанси в боротьбі за життя, позбавляє перспективи. Ящери вимерли, бо не зуміли позбутись біологічної спадковости, яка стала балястом і потягла їх на дно. Ссавці вижили — бо впоралися з цим завданням.

Питання життя і смерти для політичного організму — звільнитися від сил минулого, які з усієї сили виставляють себе друзями і захисниками існуючого ладу, але насправді це — бомба з годинниковим механізмом; вона рано чи пізно знищить того, хто не викинув її з хати.

КДБ готує нову розправу. Знову прозвучать фальшиві слова : « Іменем Української РСР... ». Це неправда. Інтереси політичного організму, що зветься УРСР, не вимагають нового акту беззаконня. В « Репортажі із заповідника імени Берії » нема ні слова проти радянської влади чи комуністичної ідеології. Документ спрямований проти порушення законности. Наведені *факти* злочинів. І все ж документ оголошено не тільки « антирадянським », але й « підривним ». Нарешті, ясно : судили не за антирадянську діяльність. Навпаки : по-

Чи міг би найзапекліший антикомуніст вигадати ефективніший спосіб підриву позицій комунізму в ідеологічний боротьбі з Заходом?

Посилити *ідеологічну* боротьбу з противником — це не значить посилено розмахувати палкою перед його носом. *Ідеологічну* боротьбу можна виграти тільки ідеологічними методами. Вироки тут не допоможуть, навпаки: зашкодять. Хто відстоює свою точку зору в дискусії кулаками, той якраз дає доказ, що він програв. «Дати відсіч» ідеологічним атакам противника — це не лексикон приречених. Хто виставляє палку проти ідеї, той забиває останній цвях у власну труну, чіпляє камінь на шию. Політична сила, яка хоче мати перспективу, мусить добре розпізнавати таке каміння, бо зверху воно часом виглядає як лавровий вінок.

Скрізь у північній Європі збереглись монархії, у південній — зникли. Може північна Європа відсталіша? Навпаки. В чому ж тоді справа? А в тому, що північноевропейські монархії знаходили в собі сили розпрощатись з тими колами і тенденціями, які тягли їх на дно; вміли вчасно зв'язати свою долю з новими тенденціями і течіями, незважаючи на репетування тих, для кого зміни означали загибель. Вміли викинути смертельний баляст за борт, а натомість поставити нові вітрила. Монархії південної Європи вели себе інакше: вони робили ставку на тих, хто радив «держать и не пущать», хто радив душити всяку опозицію. Хто виявився сильнішим? — Не той, що, заплющивши очі, не звертаючи уваги на реальну дійсність, ревів про свою «непереможність» (ця метода годиться хіба для заглушення власного страху).

«Не пустити» нову тенденцію неможливо: вона все одно пройде, але в чужій одежі, як аргумент у руках противника. Не пустити весняний потік у своє русло — значить пустити його на чужий млин. Не скувати собі зброю з нової тенденції — значить віддати її до рук противника.

В центрі ідеологічного поєдинку між Сходом і Заходом стоїть проблема свободи, проблема прав людини. Судити при таких обставинах людину за вираження ідей (в той час як Конституція УРСР та Загальна декларація прав людини гарантують свободу слова) — це значить рубати гілляку, на якій сидиш. В ідеологічній боротьбі перемагає не той, хто придумує більше напівцензурних виразів. Перемагає той, хто відкрив свої шлюзи для сил, що мають перспективу, а не сил, що відживають.

Сьогодні дійсність поставила перед українськими комуністами ту ж саму проблему, яка стояла 50 років тому перед Леніним : національне відродження. Тоді теж не бракувало Артемів і Пятакових, які кричали, що « українізація » вмерла разом з Петлюрою. Ленін зрозумів, що прийняти цю точку зору — значить спрямувати могутній потік (національний фактор) на млин противника.

Чи зуміють сучасні українські комуністи відновити, нарешті, політику ленінської українізації, оголосити рішучу війну російському шовінізмові на Україні? Саме від цього залежить успіх в ідеологічній боротьбі з Заходом. Можна скільки завгодно божитись, що на Україні повністю відновлено ленінські норми в національному питанні, але доки судять людей за виступи проти шовінізму, дотоди всі фрази будуть малопереконливі. Є й новіший приклад. Комуністи Чехословаччини показують комуністам усіх країн, як потрібно викидати за борт те, що стало балястом, і відкривати шлюзи тим силам, які гарантують перспективу. *Чи зуміють комуністи України (у власних інтересах) засвоїти цей урок?*

Національне відродження — наймогутніший фактор сучасности, і смішно затулятись від нього папірцем, ім'я якому вирок. Ця хвиля спаде сама, але тільки тоді

Як упаде в роззявлену могилу
Останній на планеті шовініст.

(Василь Симоненко)

Нове відчиняє двері, не стукаючи. « Пускати » чи « не пускати » національне відродження (як і всяку нову течію) — так питання не стоїть. Питання стоїть так : той, хто рахуватиметься з ним — виживе. Хто не хоче рахуватись — опиниться під копитами історії.

КДБ готує нову розправу. Знову будуть потоптані елементарні людські права — в той час, як людство відзначає Міжнародний рік прав Людини ! Знову Захід одержить потужний аргумент в ідеологічній боротьбі з комунізмом.

Кому це вигідно ?

Невже ЦК КПУ і на цей раз не спинить тих, хто своїми діями послаблює позиції комунізму ?

Невже люди, які вважають політичну мудрість своєю професією, можуть не розуміти елементарної істини — істини самозбереження ?

Валентин Мороз
м. Київ, в'язниця КДБ
15 травня 1968 року

5

ПРОКУРОРОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

КЛОПОТАННЯ

Стаття 60 КПК УРСР передбачає, що чинники, які проводять слідство, підлягають відводу, « коли вони, або їх родичі заінтересовані в результатах справи ». Органи КДБ, які проводять слідство в моїй справі, якраз зацікавлені в її результатах, оскільки зміст « Репортажу із заповідника імени Берії » спрямований проти порушення законности з боку працівників КДБ (а не проти соціалістичного і державного ладу, як вони намагаються зобразити). У зв'язку з цим порушую клопотання про *відвід слідчих органів КДБ.*

Стаття 97 КПК УРСР передбачає, що прокурор, суддя, органи дізнання зобов'язані на протязі трьох днів після повідомлення про злочин порушити кримінальну справу або перевірити факти на протязі 10 днів. У « Репортажі... » подається інформація про цілу низку злочинів, вчинених працівниками КДБ, в т. ч. про найтяжчі злочини : вбивство і замах на вбивство.

Всупереч закону, Прокуратура УРСР ніяк не реагувала на інформацію (в протилежному випадку я був би допитаний з цього приводу). Більше того : Прокуратура УРСР дала можливість органам КДБ розпочати *акцію помсти* по відношенню до тих, хто викриває їхні антизаконні дії. Звертаю Вашу увагу на те, що нереагування на інформацію про злочин (з боку тих, кого закон зобов'язує реагувати на таку інформацію) є по суті переховуванням осіб, які вчинили злочин.

Валентин Мороз
м. Київ, в'язниця КДБ
16 травня 1968 р.

6

ГОЛОВІ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ВІД УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

ВИМОГА

Засуджений доктор Спок виступає *на волі*. Зареєстрований священик Абернеті пише відразу після арешту листа політичного змісту і цей лист вільно виходить за межі в'язниці. (Добре було б, щоб кожний кагебіст мав на столі під склом таку фотографію. Може звик би до такого поняття, як права людини). Навіть грецька хунта два рази допустила представників Чернового Хреста до ув'язненого діяча Іліу.

Я не вимагаю для себе таких можливостей. Я розумію, що громадськість України ще не скоро виборе такі права для українських в'язнів. (Нескоро, але виборе, хоч дехто ніяк не може втямити, як це станеться ! Колесо історії не стоїть на місці).

Мова про інше. Пройшло більше семи місяців з часу мого останнього побачення з родиною. Правила слідчого ізолятора дають засудженому в'язневі право на побачення кожні два місяці. Навіть у штрафній Володимирській в'язниці існує побачення два рази на рік.

Знаю Вашу відповідь : слідчому в'язневі органи слідства можуть взагалі не давати побачення. Правда. Але коли слідство ведеться рік і за цей час було всього три (!) допити — це не слідство. Це зловживання слідством. Це навмисне утримання на статусі слідства в'язня, який (статус) дає можливість відібрати всі права.

Вимагаю побачення, яке давно належить мені по закону.

Валентин Мороз
1 серпня 1968 року

7

ПРОКУРОРОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ МОРОЗА ВАЛЕНТИНА

З А Я В А

З часу мого останнього побачення з родиною минуло майже сім місяців. На мою письмову заяву органи КДБ просто не відповіли. Дружині і шестиріч-ному синові, які кілька днів тому домагались побачен-ня, було відмовлено.

Знаю, що я слідчий в'язень і що мені побачення дається за розсудом слідчих органів. Але невже цим правом органи КДБ можуть без кінця зловживати? А якщо слідство буде тривати два, три роки?

Де ми живемо? В джунглях — чи в найгуманнішій в світі державі? В 1938 р., коли єдиною пільгою, про яку міг мріяти політв'язень, була можливість лишити-ся живим? Чи в 1968 на без п'яти хвилин обітованій землі, у суспільстві, без 5-ти хвилин райському, яке вже ось-ось, через 12 років (дивись Програму КПРС) досягає берегів комунізму, де всі блага поллються «повним потоком», де взагалі не буде ніякого примусу і насильства? В суспільстві, лідер якого, вірний лені-нець (так написано в газеті! — я не винен...) обіцяв ще три роки тому, що в 1965 році покаже останнього в'язня по телевізору?

Чи не могли б органи, покликані охороняти закон-ність (себто Прокуратура) спорудити хоч маленьку греблю проти зловживань КДБ, які ллються повним потом на мою голову, забезпечити за мною права людини — не в майбутньому раю, а сучасні, реальні, давно гарантовані законом?

Валентин Мороз
9 серпня 1968 р.

8

АНГЛІЯ, ЛОНДОН, В ГАЗЕТУ "ЛЕФТЕРІЯ ПАТРІДА", ОРГАН ГРЕЦЬКИХ АНТИДИКТАТОРСЬКИХ СИЛ.

Дозвольте сьогодні, в день національного свята Греції, висловити через Вашу газету солідарність з усіма Еллінами, які не капітулювали перед диктатурою, не склали зброї, які твердо стоять на своєму "ні". Міцно тисну руку тому, хто залишається вільним навіть у в'язниці, кого можна вбити, але не можна перемогти, хто не вірить, що свобода — це всіх наша необхідність. Міцно тисну руку тим, що присвятили своє життя боротьбі проти всіх хунт, банд і мафій, проти всякого тоталітаризму, під якими б фразами і масками він не ховався.

Україна, Київ, 28 жовтня 1968 року, в'язниця КДБ.

Валентин Мороз

9

АСОЦІАЦІЯ ЮРИСТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Вітаю всіх українських юристів (правників) з днем прав людини, з XX роковинами появи Декларації, яка ці права гарантує. Одна офіційна особа в мордовських таборах, торкнувшись даної теми на «политзанятиях» роз'яснила: «ООН — дак это ж для негров». Здається мені, що Загальна декларація прав Людини ООН написана не тільки для негрів, але й для українців. І скільки жити буду — переконуватиму в цьому інших.

Валентин Мороз
М. Київ, в'язниця КДБ
10 грудня 1968 р.

10

ПОВЕРНУВСЯ З УВ'ЯЗНЕННЯ

Валентин Мороз — звільнився 1 вересня 1969 року. Заарештований у 1965 році в Івано-Франківську і засуджений у січні 1966 року Волинським обласним судом на чотири роки за ст. 62 КК УРСР за розповсюдження анонімних самвидавівських статей про становище України, зарубіжних видань та за «усну агітацію». Перебуваючи в Мордовії, написав у 1967 році статтю «Репортаж із заповідника імені Берії», яка набула великого поширення в українському та російському «Самвидаві». У 1967 році Морозові замінили до кінця терміну табірне ув'язнення на тюремне. Але у Володимирській в'язниці він пробув недовго і був відправлений у слідчу тюрму республіканського КДБ у Києві. Там його спочатку тримали і допитувати як свідка у справі Чорновола. Будь-які свідчення по цій справі Мороз давати відмовився. На початку 1968 року Морозові пред'явили звинувачення за ст. 62 КК УРСР (ч. 2) за написання і розповсюдження «Репортажу...». Мороз повністю бойкотував слідство, яке тривало майже два роки. Справу вів слідчий Кольчик. Він обшукав і допитав ряд осіб у Києві, Львові, Івано-Франківську і Москві, а також кількох політв'язнів.

Слідство у справі Мороза було припинене у березні 1969 року через відсутність достатніх доказів. Це один з дуже небагатьох випадків, коли КДБ повністю дотрималося букви закону. В. Мороз був відправлений добувати термін у Володимирську в'язницю, звідки і звільнився. Мешкає у Івано-Франківську, безробітний.

ЧАСТИНА II

На волі

11

ПРОКУРОРОВІ УРСР
ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ ТОВ. ШЕЛЕСТОВІ
ГОЛОВІ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
ТОВ. НІКІТЧЕНКОВІ

З А Я В А

26 квітня 1970 року я знаходився в селі Космач Косівського району Івано-Франківської області серед багатьох десятків туристів, які приїхали подивитись на космацький Великдень з його неповторними писанками, уборами й співанками. Помітивши, що я записую великоднє богослуження на магнітну стрічку, до мене підійшли троє невідомих, поширюючи навколо себе різкий сивушний запах. Не пред'являючи ніяких санкцій, не називаючи себе, п'яні зажадали, щоб я ішов з ними (потім виявилось, що це були директор місцевої школи і двоє працівників з Косівського райкому). Коли я відмовився, хулігани спробували вжити силу. Віруючі, яких кругом було дуже багато, обурились і закликали хуліганів до порядку. Все це відбувалося на церковній території під час свячення пасхи. Отже, людям перешкодили здійснити забезпечені законом релігійні обряди.

29 квітня я приїхав додому. Через кілька годин до мене прийшли працівники КДБ — Пригорницький, Басистий, Баранов, Остролуцький — і "по свіжих слідах" зробили обшук. Про рівень його можна судити з того факту, що серед забраних речей опинились "Мальви" Іваничука, дитяча казка "Кіт Мурко" Ірини Стасів. Забрали більшість книжок і журналів старих видань, незалежно від змісту, вірші Симоненка, Ліни Костенко, Вінграновського, Драча. (Все це "пережило" три обшуки і аж тепер виявилось крамоль-

ним). Побачивши у записнику мого сина-першокласника слова "Пістолет-мавзер" і 8 патронів, провінційні шерлок-голмси стали на *повному серйозі* (!) вимагати у мене пістолет і 8 патронів. Довго я доводив, що каракулі писані рукою мого сина, але до кінця, здається, так і не переконав.

На моє зауваження, що постанова про обшук дозволяє вилучати лише антирадянські твори, мені відповіли, що крім антирадянських є право вилучати всі твори, які вважають потрібними.

Під час обшуку в моє помешкання зайшов літературний критик Володимир Іванишин. Його теж обшукали, незважаючи на протести, хоч ордеру на його обшук ніхто не давав. Потім його відпустили, а після того знову затримали на вулиці і повели в КДБ, розірвавши при цьому костюм і показавши рідкісну навіть для працівників КДБ брутальність. Сцена відбувалася на вулиці, під обурливі крики натовпу. Характерно, що за несправедливо задержаного вступилися дружинники, що проходили поряд.

Трудно перевірити, наскільки є небезпечними для влади "ідеологічні диверсії" з-закордону, про які день і ніч кричить радіо. Зате я переконався на власні очі, як катастрофічно підривають авторитет влади "охоронці закону" і п'яні "кадри" з райкому, що вилучають "Мальви", шукають зброю у дитячому записику і спричиняють вуличний бунт демонстративним ігноруванням будь-якої законности.

2 травня 1970 року.

Валентин Мороз

12

ПРОКУРОРОВІ УРСР
ГОЛОВІ КОМІТЕТУ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
ВІД ГР. ІВАНИШИНА В. М.

СКАРГА

Звертаюся до Вас з приводу відкритого нападу і незаконного затримання мене у м. Івано-Фданківську працівниками управління КДБ.

29 квітня 1970 року я відвідав у Івано-Франківську свого знайомого Мороза Валентина Яковича. У його квартирі я застав працівників Івано-Франківського УКДБ Басистого, Остролуцького, Баранова (прізвище четвертого не знаю) з обшуком. Мене так само тут незаконно обшукали. І хоч у мене не виявили нічого, від мене вимагали без пред'явлення будь-яких постанов поїхати у слідчий відділ КДБ буцімто для вияснення якоїсь справи. Я категорично відмовився і запротестував. Через дві години мені дозволили піти... Я пообіцяв господареві, що повернуся через кілька годин.

Коли я навідався вдруге, обшук ще тривав, але мене до хати не впустили. Один з тих, що проводили обшук, — Басистий випровадив мене на вулицю, вимагаючи знову поїхати в управління КДБ. Я вдруге опротестував цю вимогу як незаконну. Тоді Басистий разом з Остролуцьким почали застосовувати до мене силу, викручуючи мені назад руки. Я звільнився і пішов геть. На вулиці Матейка мене наздогнали "Волгою". У машині разом з шофером сиділо четверо. Всі вони накинулися на мене, намагаючися збити мене з ніг, а шофер при цьому викрикував нецензурні лайки. Зібрався народ. Тих, хто хотів втрутитися і заступитися за мене, відганяли, розмахуючи кагебістськими посвідченнями.

Мені подряпали руки й ноги, пообривали гудзики

й рукави на сорочці та костюмі. Я кілька разів запитував, за що мене так беруть, але всі вони мовчки шарпали мене, крутили руки, поки не вкинули в машину.

Для того, щоб затримати й обшукати людину, треба мати для цього грунтовні підстави і відповідний дозвіл. Згадані працівники КДБ порушили ці положення радянського законодавства, грубо принижували мою людську гідність, за що повинні нести відповідальність.

Як вияснилося у обласному управлінні КДБ, ніяких суттєвих претензій до мене не було. Працівники КДБ Черкасов і Ковальчук вимагали написати письмове пояснення про мету приїзду до Івано-Франківська та відвідин Мороза В. Я., також вимагали віддати їм пашпорта, якого я вже пред'являв для встановлення особи в квартирі Мороза В. Я. Пашпорта я відмовився їм віддати як не компетентним в цій справі особам (йшлося про те, що у пашпорті не продовжено прописку).

Як злочинця, мене з нарядом міліції за наказом Черкасова у черговій міліцейській машині ("воронку") відвезли у відділ міліції, щоб відняти пашпорт. Лише о 22 год. 40 хв. вечора мене звільнили. Загалом я пробув у КДБ та міліції сім з половиною годин.

У нашій країні, де кожна людина за Конституцією користується правом недоторканости особи, цей факт я розцінюю, як розбійницький напад серед вулиці і серед білого дня.

Прошу притягнути до відповідальности поіменованих вище працівників КДБ разом із шофером. Особи, які зловживають своїми правами під час виконання обов'язків, повинні бути покарані.

1 травня 1970 року. В. Іванишин

13

ОБШУК У о. В. РОМАНЮКА

У перших числах травня 1970 року у священика села Космача Косівського району Івано-Франківської області Василя Романюка працівники районного та обласного КДБ зробили обшук. Шукали "антирадянські" документи, статті В. Мороза. Нічого не знайшли і забрали кілька старих книжок, в тому числі якусь "Історію України" ще дореволюційного видання. Обшук зв'язаний, очевидно, із інцидентом з В. Морозом (див. вище) або з тим, що у о. Романюка на Великдень гостювали люди з Івано-Франківська, Києва та ін.

14

"СЕРЕД СНІГІВ" У САМВИДАВІ

У "Самвидаві" з'явилося два твори, в яких засуджується відома заява І. Дзюби до Спілки письменників України, надрукована в газеті "Літературна Україна" за 3. 1. 1970 р.

Вячеслав Чорновіл у вступі до полемічних нотаток "Як і що обстоює Б. Стенчук" (спрямованих проти книжки Стенчука "Що і як обстоює І. Дзюба") називає заяву І. Дзюби "поза сумнівом хибним кроком". Однак, він вважає, що цей крок стоїть осібно у всій дотеперішній творчості й діяльності І. Дзюби і що немає ніяких підстав (і навіть шкідливо) говорити про перехід І. Дзюби на якісь інші позиції, про його згасання тощо.

Валентин Мороз у статті "Серед снігів" зачіпає це питання ширше. Він аналізує причини, які привели до появи "шестидесятників" в українському літературному та громадському житті, і процеси, які відбуваються в середовищі "шестидесятників" в останній період. Під цим оглядом він вважає заяву І. Дзюби закономірним результатом втрати І. Дзюбою та його оточенням почуття *одержимости*, яке їм було раніше притаманне.

Частина громадськости (навіть дехто з тих, хто не схвалює Дзюбиної заяви) вважає недоцільним згадані вище публічні виступи проти Дзюби. Вони виходять з того, що конкретний зміст Дзюбиної заяви нібито не дає можливости говорити про неї, як про зміну ідейної платформи, а тільки як про тактичний компроміс-
ний крок, вдалий чи невдалий.

ЧАСТИНА III

Другий арешт

15

ГОТУЄТЬСЯ ЩЕ ОДНА РОЗПРАВА НАД ВАЛЕНТИНОМ МОРОЗОМ!

1 червня 1970 року в Івано-Франківську кагебісти знову заарештували українського громадського діяча, історика і публіциста ВАЛЕНТИНА МОРОЗА. Ім'я Валентина Мороза відоме українській громадськості, тому тільки коротко нагадаємо про його життєвий шлях.

Народився Валентин Якович Мороз 15 квітня 1936 року в Горохівському районі на Волині у селянській родині. Після школи навчався на історичному факультеті Львівського університету. Скінчивши університет, спочатку учителював у рідному районі, а потім викладав історію у Луцькому та Івано-Франківському педагогічних інститутах. Готував кандидатську дисертацію про революційну боротьбу пролетаріяту і селянства Західної України проти польської буржуазної влади.

1 вересня 1965 р. Валентин Мороз був заарештований в Івано-Франківську і відправлений для слідства в Луцьк. Йому інкримінували "антирадянську пропаганду й агітацію з метою підриву чи ослаблення радянської влади" (ст. 62, ч. 1 КК УРСР) за читання і розповсюдження самвидавівських статтей і закордонних видань (книги І. Кошелівця "Сучасна література в УРСР", статтей "З приводу процесу над Погружальським", "Відповідь матері Василя Симоненка" та ін.). Дезорієнтований несподіваним арештом і методами

слідства, В. Мороз підтверджував свідчення ряду осіб і частково визнавав наявність у своїх діях складу злочину. Але поглядів своїх він не зрікався і на суді в Луцьку в січні 1966 року (суд був відкритий) їх обстоював. Був засуджений на чотири роки позбавлення волі в таборах суворого режиму і відправлений у Мордовію. В ув'язненні активно протестував проти свого засудження і проти дій тюремників, і за це його неодноразово карали. Тому В. Мороз пробув у табірній зоні тільки кілька місяців, а решту часу — у закритті по штрафних ізоляторах, "бурах" та тюрмах.

В ув'язненні остаточно склалася система переконань Валентина Мороза. Це відбилося у переданому ним на волю публіцистичному творі "Репортаж із заповідника імені Берії" (датовано 15 квітня 1967 року), який широко розповсюдився в українському і російському "Самвидаві".

Восени 1967 року В. Мороза перевезли із Володимирської в'язниці до слідчої тюрми республіканського КДБ у Києві, де тримали спочатку як свідка в справі В. Чорновола, а потім як обвинуваченого за виготовлення і розповсюдження "Репортажу . . .". В. Мороз повністю бойкотував слідство, яке тривало більше року і було закрите на початку 1969 року за недостатністю доказів авторства. В. Мороза відправили назад у Володимирську в'язницю, звідки він і звільнився 1 вересня 1969 року.

Після звільнення аж до нового арешту В. Мороз весь час був безробітним. Він робив спроби працевлаштуватися (учнем різьбаря, на метеостанції тощо), але йому чинили перешкоди і дозволяли працювати тільки робітником на будівництві, на що В. Мороз не погодився.

З перших днів перебування на волі В. Мороз активно включився в громадське життя, намагаючись активізувати ті національні сили, які активно виступали в середині 60-х років, або ж роздобути нові. Він напи-

сав три публіцистичні твори ("Мойсей і Датан", "Хроніка опору" та "Серед снігів"), в яких торкався гострих питань національного буття і національної етики. (Статтю "Мойстей і Датан" було подано у викладі у попередньому випуску, там же коротко згадувався зміст статті "Серед снігів". "Хроніку опору" містимо далі повністю — у розділі "Документи Самвидаву").

Змістовно і талановито написані статті Валентина Мороза здобули популярність, викликали жваву і нераз гостру полеміку серед української громадськости (найбільше стаття "Серед снігів", написана з приводу заяви І. Дзюби до Президії СПУ). Перед арештом В. Мороз почав працювати над великою статтею про національний світогляд Лесі Українки (до сторіччя від дня народження поетеси).

У квітні 1970 року на Пасху (Великдень) у селі Космач на Гуцульщині щодо В. Мороза була влаштована провокація. За очевидною вказівкою згори представники місцевої влади хотіли заарештувати В. Мороза тільки за те, що він записував біля церкви на магнітофон гаївки, але космачани не допустили арешту.

Тут наводимо заяву до прокурора Івано-Франківської области, яку підписали на доручення всієї громади кілька мешканців Космача. Зберігаємо стиль викладу.

З А Я В А

Ми, громадяни села Космач Косівського району Ів.-Франківської обл., звертаємося до Вас з своєю скаргою про те, що сталося в нашому селі Космач, в нашій огорожі церкви на Великдень під час посвячення пасхи.

Коли священик посвятив пасху, між людей почався великий шум. Люди почали кричати. Одні кажуть, що б'ють, а другі говорять, що арештують. Тоді ми побігли туди, де був цей шум. Люди були сильно стривожені. Між людьми стояв чоловік і біля нього стояв наш директор школи тов. Дідух Михайло Андрійович

і з ним ще два товариші. Дідух почав тягнути цього чоловіка за руки тому, що ми, хористи, попросили цього чоловіка, щоби своїм магнітофоном записав нам церковну пісню, тому ці товариші почали тягнути чоловіка за руки. Тоді цей чоловік сказав: "Що я вам люди зробив поганого, що мене арештують?". Люди почали кричати: "Чого ви чоловіка тягнете з між людей і псуєте людям настрій і переслідуєте релігію". Тоді Дідух прислав нашого участкового Гребенчука і участковий пішов за цим чоловіком вулицею, а люди всі за ним і не дали чоловіка взяти, бо ми сказали, що він не винуватий, бо ми попросили, щоби зняв нашу пісню.

Тому ми просимо Вас яко прокурора, щоби Ви розглянули нашу скаргу, перевірили все, чи так може бути, щоби нам псувати настрій біля Церкви і переслідувати релігію.

Наш директор школи Дідух Михайло і Голова Сільської Ради тов. Клапцуняк Іван Васильович сидять кожний день в нашій чайні коло чарки, а за порядком на селі не дивляться, що в нас мостів нема, що вода забрала вже рік і ніхто не звертає уваги на те, щоби зробити дороги, щоби в селі був порядок, дорога і мости.

В нас до цього року ніколи такого не було, щоби з огорожі церкви тягнули людей.

Просимо задовольнити нашу просьбу. Нас косматан.

КНИЩУК Олена
БЕРВЕНИЧУК Ганна *)
ЛИНДЮК Юрко
СЕНЧУК Анна
КЛАПЦУНЯК Дмитро
ПОЛЯК Василина
ПОЛЯК Петро

(Як і слід було чекати, результатом заяви було те, що всіх підписаних покликали на допити, на яких

*) Подаємо це прізвище так, як можна було його відчитати — Вид.

зв'язаного із В. Морозом, у о. Романюка не виявилося.

1 червня 1970 року Валентина Мороза викликали повісткою на розмову в обласне управління КДБ і там заарештували. Це сталося рівно через дев'ять місяців після звільнення . . .

Одночасно з арештом Мороза 1 червня у Києві, Львові, Івано-Франківську та Івано-Франківській області були проведені обшуки. Трусили квартири колишніх політв'язнів Любови ЛЕМИК (Івано-Франківськ), Оксани МЕШКО (Київ), Ірини СЕНИК (Івано-Франківськ), Вячеслава ЧОРНОВОЛА (Львів). Робили обшуки також у містечку Яремчі на Гуцульщині у Морозових знайомих, до яких Валентин з родиною іноді приїжджав відпочивати, а також у батьків літературного критика Володимира ІВАНИШИНА в Рожнятівському районі на Івано-Франківщині. Знову обшукали квартиру В. Мороза, забравши всі нотатки, зроблені за місяць після попереднього обшуку (зокрема нотатки до статті про Лесю Українку).

Якщо у Києві та Львові кагебісти поводилися на обшуках більш-менш чемно, то в Івано-Франківську, де обшукували колишніх учасників оунівського руху, були грубими, вдавались до погроз і лайок. Наприклад, кагебісти Андрусів та Завгородній, які проводили обшук у Любови Лемик, грубо лаялися (особливо Завгородній), зверталися на "ти", влаштували навіть обшук особи, повністю роздягнувши Любов Лемик, її сестру Марію та племінницю Дарину, а також зовсім сторонню особу — Оксану Попович, яка випадково зайшла до Л. Лемик під час обшуку. Брутальну процедуру натільного обшуку з професійною майстерністю здійснювала якась Анастасья Лаврентьєва, приведена кагебістами і записана в протокол як "понята".

Так само брутально вели себе кагебісти в помешканні Ірини Сеник.

Під час обшуків забиралися книги старих видань, записні книжки, рукописні нотатки, друковані на ма-

вимагали відмовитися від підпису і виказати "зачинщика").

Як тільки Валентин Мороз повернувся з Гуцульщини, в кімнату педінститутського гуртожитку, де він мешкав із сім'єю, з'явилася група працівників Івано-Франківського управління КДБ (майор Баранов, капітани Пригорницький, Басистий, ст. лейтенант Остролуцький) і зробили обшук. Відібрали багато книжок старих видань (всі вони були в кімнаті під час трьох попередніх обшуків — 1965, 1967 і 1968 років, але тоді їх не забирали), листи, записні книжки, зошити з різними виписками і чорновими нотатками (більшість — з періоду ув'язнення, вже перевірені в республіканському КДБ), магнітофонні стрічки з фолкльорними записами. Із самвидавівських матеріялів забрано: виступ Віри Вовк у Києві в Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном, витяги із статті О. Полторацького "Що таке Остап Вишня", виступ І. Дзюби на вечорі Симоненка в СПУ у січні 1965 року, статтю політв'язня Масютка про літеру "ґ", легально прислану із Володимирської в'язниці. Із художніх творів забрано машинописи віршів В. Симоненка (переважно передрукованих), І. Драча, Ліни Костенко, І. Калинця, Г. Чубая та ін., дитячі казки І. Стасів, гумореску невідомого автора "Я бачив Магомета" тощо.

Під час обшуку забрано по одиому машинописному примірникові статтей В. Мороза "Хроніка опору" та "Серед снігів", а також ряд приватно переданих В. Морозові листів чи записок від різних осіб, де згадуються його статті.

Як згодом стало відомо, вже тоді на В. Мороза була заведена справа і почалося слідство, хоч сам Мороз про це не знав.

У середині травня по справі Мороза обшукали Космацького священика Василя Романюка, відібрали у нього і дотепер не повернули записки із різними принагідними нотатками та велику кількість релігійної літератури (переважно виданої ще до революції). Нічого

шинці матеріяли цілком невтрального характеру (вірші, мовознавчі та літературознавчі статті тощо), а у В. Чорновола забрали навіть давню ікону. Ні в кого з обшуканих не виявлено нічого забороненого, жодної статті Мороза чи чогось такого, що мало б відношення до справи Мороза (декому вже повернено вилучені папери й речі або частину їх).

Через кілька днів після арешту Валентина Мороза стало відомо, що йому пред'явлене звинувачення за ст. 62, ч. 2 КК УРСР, що передбачає ув'язнення терміном від трьох до десяти років. Вів справу слідчий Івано-Франківського КДБ Баранов, йому допомагав слідчий Пригорницький. Про Баранова відомо, що в органах безпеки він працює ще з беріївських часів. У 1949 році, наприклад, він у Львові вів справу групи студентів політехнічного інституту та неповнолітніх школярів із Золочівського району на Львівщині, звинувачених у спробі вести антирадянську пропаганду. На підставі проведеного ним слідства трійка ОСО засудила тоді студентів на 25 років ув'язнення кожного, а неповнолітніх школярів — на 10 років кожного. У 1965-1966 роках Баранов вів справу художника Заливахи Панаса, засудженого за ст. 62 (антирадянська пропаганда) на 5 років позбавлення волі. Виходячи із розкритого слідством "злочину", вирок П. Заливахи вважають непомірно жорстоким навіть у порівнянні з тодішніми аналогічними вироками. Баранов був також одним із слідчих, що вели справу УНФ (Український Національний Фронт) у 1967 році, яка теж закінчилася вироками (від 6 то 15 років).

У звинуваченні В. Мороза спочатку фігурували статті "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" і "Серед снігів", а також гумореска "Я бачив Магомета", авторство якої КДБ без достатніх підстав приписує Морозові. Але оскільки згадані статті важко було кваліфікувати як антирадянські та й достатніх свідчень "розповсюдження" їх зібрати не вдалося, КДБ пішло на крок,

дуже сумнівний з юридичної точки зору, негуманний і жорстокий — з етичної.

Не маючи в своєму розпорядженні ніяких нових матеріялів чи свідчень про "Репортаж із заповідника імени Берії", кагебісти все ж добилися скасування своєї власної постанови про закриття справи за звинуваченням В. Мороза у написанні "Репортажу . . .", яка була прийнята весною 1969 року. Вважають, що цим самим Комітет держбезпеки дав сам собі ляпаса і розписався в тому, що не визнає ніяких гарантій справедливости і недоторканости особи. Вважають, що "гуманніше" і "порядніше" було навіть засудити Мороза за "Репортаж" у 1969 році, аніж закрити тоді справу, поманити людину короткочасною волею — і знову кинути за грати за тим самим звинуваченням. Дехто зв'язує таке рішення із зміною в керівництві республіканським КДБ (замість усунутого влітку 1970 року генерал-полковника Нікітченка став Назарчук).

По справі Валентина Мороза допитано близько 30 осіб. Свідчення Вол. Іванишина та О. Мешко (Київ), О. Антонів та Л. Шереметьєвої (Львів), Д. Возняк, М. Возняк, Л. Волинюк, Л. Лемик, Р. Мороз, О. Попович, І. Сеник (Івано-Франківськ), В. Баб'яка і В. Романюка (Космач) та ряду інших осіб більш-менш однотипні. Усі вони заперечили, що читали статті Мороза чи чули що-небудь про них. О. Антонів, Р. Мороз та Л. Шереметьєва, яких, крім того, знову допитували про "Репортаж . . .", заявили, що ніяких нових свідчень, порівняно з даними в 1968 році, вони дати не можуть.

Дещо відрізняються свідчення Б. Антоненка-Давидовича, А. Горської, М. Плахтонюка, Є. Сверстюка (всі з Києва) та В. Чорновола (Львів), чиї листи або записки були відібрані у В. Мороза, а також І. Дзюби, якому була адресована стаття "Серед снігів". Художниця Алла Горська заявила, що рядки з її поштівки, де згадується про "квітку серед снігів", витлумачені неправильно, бо вони зовсім не означають знайомства із статтею "Серед снігів". Так само лікар Микола Плах-

тонюк заперечив знайомість із статтями Мороза, заявивши, що кілька загальних фраз про ці статті вжив у записці, аби не зачепити авторського честолюбства, признавшися Морозові, що не читав його статтей. Критик Євген Сверстюк пояснив, що у листі до Мороза дискутував із його оцінкою заяви Дзюби, а не із статтею "Серед снігів", якої не читав. Так само пояснив свій лист Вячеслав Чорновіл. Він також відмовився давати якісь нові свідчення про "Репортаж . . .", послався на вірогідність своїх показань 1968-69 років. Перед цим В. Чорновіл кілька місяців взагалі відмовився від будь-яких свідчень, поки не добився повернення незаконно вилучених під час обшуку 1 червня ц. р. паперів і речей.

Підтвердили знайомство із деякими статтями Мороза тільки критик Іван Дзюба та письменник Борис Антоненко-Давидович. І. Дзюба посвідчив, що В. Мороз дав йому статтю "Серед снігів", бо стаття написана з приводу заяви І. Дзюби і фактично йому адресована. Б. Антоненко-Давидович посвідчив, що В. Мороз давав йому читати ще недовершені статті "Серед снігів" та "Мойсей і Датан", і просив письменника висловити свою думку, що той і зробив у листі до Мороза.

Характерно, що всі допитані заперечили те, що статті чи розмови Мороза носили антирадянський характер. В. Чорновіл, зокрема, домігся внесення власноручної заяви про це в протокол допиту. Б. Антоненко-Давидович хоч і назвав думки В. Мороза хибними, все ж заперечував кваліфікацію їх як антирадянських. Він також протестував проти спроби витлумачити факт звернення до нього Мороза за літературною консультацією як факт "розповсюдження". Ніхто із допитаних не підтвердив, що читав чи бодай чув про твір "Я бачив Магомета".

Таким чином, слідство, яке закінчилося в середині жовтня, не зібрало ніяких нових доказів, що В. Мороз — автор "Репортажу із заповідника імени Берії", і фактично не довело авторства гуморески "Я бачив

Магомета". Невідомо, як спромоглося слідство обгрунтувати, що статті "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" та "Серед снігів" носять антирадянський характер. Те, що В. Мороз показав дві статті, які так чи інакше торкалися літературного процесу, двом членам Спілки письменників України, — цілком недостатня підстава, щоб твердити про "розповсюдження" ним особисто своїх статтей. І все ж, не зібравши навіть формально достатніх доказів "вини", КДБ знайшло можливим передати справу до суду.

Відомо, що Валентин Мороз вів себе на слідстві витримано, мужньо, з гідністю. Відразу після арешту він вимагав переведення слідства з Івано-Франківська, посилаючися на некомпетентність і упередженість Івано-Франківських кагебістів. Ця його вимога не була задоволена. Тоді В. Мороз відмовився від будь-якої участи в слідстві. Відійшов він від цього принципу, тільки коли йому прочитали свідчення Б. Антоненка-Давидовича. Заперечивши їх, він все ж протоколу допиту не підписав. Після цього були проведені зведини віч-на-віч, під час яких В. Мороз знову заперечив те, що він особисто давав Антоненкові-Давидовичу свої статті. Протоколу зведин В. Мороз не підписав.

Відомо, що під час слідства В. Мороз звернувся з листом до П. Ю. Шелеста, в якому писав про безпідставність арешту, заявляв, що його арешт — не виявив безсилої люті приречених на крах реакційних сил суспільства. Лист написано гостро і принципово, без будь-яких прохань про полегшення особистої долі.

"Справа" Валентина Мороза знаходиться в обласному суді, дата суду ще невідома. Захищатиме В. Мороза московський адвокат Коган (він справу Синявського у 1966 році). Спочатку захищати Мороза погодився відомий адвокат В. Б. Ромм (Москва), але потім йому було заборонено вести захист на політичних процесах.

Арешт Валентина Мороза викликав ряд індивідуальних і колективних протестів, адресованих до різних інстанцій. Наводимо ті з них, які відомі в "Самвидаві". Подаємо їх в такій послідовності, в якій вони були надіслані.

16

ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР
тов. О. П. ЛЯШКОВІ

Копія: ГОЛОВІ КДБ тов. В. Ф. НІКІТЧЕНКОВІ
ДЕПУТАТОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР
тов. Б. Є. ПАТОНУ

З А Я В А

2 червня 1970 року в моїй квартирі органами КДБ було зроблено трус без з'ясування конкретних причин.

Шукали листів Валентина Мороза, антирадянської літератури та "інших предметів, вилучених із загального вжитку". Нічого в мене не було вилучено, нічого компромітуючого не виявлено.

Про те, яку літературу визнають антирадянською, які предмети належать до вилучення, важко зрозуміти: перед трусом не було мені пред'явлено точно визначеного і компетентними установами затвердженого списку книжок, статтей і т. п., що належать до вилучення і заборони.

Прикрий дуже самий цей факт.

Та найбільше схвилювала мене звістка про арешт Валентина Мороза.

Валентина я знаю особисто. Кілька разів розмовляла з ним, коли він, відбувши 4-річний строк ув'язнення, повернувся на волю. Він був змучений і виснажений, але духовно світлий і людяний, привабливий у своєму чистому прагненні до добра і справедливости для загалу людей . . .

Ще в 1965 році чула я про Валентина Мороза, коли вперше його судили в Луцьку не за якісь речево доведені злочини, а по суті, за переконання.

Всього дев'ять місяців прожив він на волі, не трудовлаштований, в атмосфері, затроєній пильним поглядом тієї Івано-Франківської установи, що заважала йому в справі трудовлаштування за фахом, наступа-

ючи на п'яти йому, куди б не поїхав, куди б не пішов, спровокувала його на інцидент в селі Космачі, коли він записував фолкльорну картину Гуцульського краю на Великдень.

Чи бачив він світ взагалі !

Прямо з студентської лави кілька років працював на педагогічній роботі, далі судовий штучний процес в 1965 році, 4 роки тюрми і таборів.

Чи після звільнення в вересні 1969 року встиг він роздивитись нашу дійсність? Чи дали йому вільно прикласти творчі сили непересічного інтелекту?

Я на собі відчула всі страхіття концтаборів культівської доби, коли нізащо-ніпрощо була засуджена ОСО на 10 років позбавлення волі з фіналом — реабілітація і вибачення . . .

Не можу я тепер залишитись байдужою до порушення норм законности нашої соціалістичної батьківщини.

Вважаю своїм моральним обов'язком і правом обізватись на захист Валентина Мороза, який не вчинив злочину: злочин йому органічно не властивий.

Звертаюсь до Вас, людей, наділених відповідним офіційним авторитетом і депутатськими повноваженнями, поставити питання в справі Валентина Мороза так, щоб воно могло бути вирішене справедливо, з дотриманням конституційної законности.

17 червня 1970 р.

Київ — 86, Верболозна, 16

Мешко Оксана Яківна

17

ГОЛОВІ ПРАВЛІННЯ СПУ
ДЕПУТАТОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
О. Т. ГОНЧАРЕВІ

Вельмишановний Олесю Терентійовичу!

Вважаємо своїм обов'язком повідомити Вас, письменника і депутата Верховного органу нашої країни, що 1 червня 1970 року в Івано-Франківську знову арештовано талановитого публіциста, колишнього викладача історії в Івано-Франківському педінституті Валентина Мороза.

Восени минулого року він повернувся в Івано-Франківськ після чотирирічного ув'язнення і ще не встиг як слід оглянутися навколо себе чи хоча б десь влаштуватися на роботу.

З кількох його публіцистичних, гостро-полемічних статтей, з якими дехто міг ознайомитися в рукописі, видно лише непересічний літературний хист, але ніякою мірою не можна говорити про їх антирадянський характер, що, як видно з попереднього розслідування, інкримінують йому сьогодні. Проблеми моральні і загальнокультурні, проблеми національноетичні, становлення духовного розвитку людини за творами Лесі Українки — ось коло питань, над якими він працював останнім часом. Ми не входимо в оцінку — вона може бути різною вже через свідомо дискутивний характер його статтей, — але невже гостроактуальні питання сучасности належать до компетенцій органів безпеки?

Ми просимо Вас, Олесю Терентійовичу, поставити питання про долю Валентина Мороза у відповідних інстанціях і сприяти тому, щоб воно було розв'язане відповідно до вимог нашого суспільного життя, яке потребує здорових і чесних сил, здатних бачити і громадськи сміливо ставити актуальні проблеми сучас-

ности, безкорисно виявляти свою людську причетність до пекучих загальнонародних питань.

З повагою

І. ДЗЮБА
І. СВІТЛИЧНИЙ
З. ФРАНКО
В. ЧОРНОВІЛ
Є. СВЕРСТЮК

18

ГОЛОВІ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ДЕПУТАТОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ОЛЕСЮ ТЕРЕНТІЙОВИЧУ ГОНЧАРУ

Шановний Олесю Терентійовичу!

Звертаюся до Вас у справі, яку у нас не прийнято обговорюючи, хоч зачіпає вона найосновніші принципи нашого суспільного життя.

Мені стало відомо, що 1 червня цього року в Івано-Франківську заарештований і перебуває під слідством Валентин Мороз, історик-педагог за фахом, який у 1965 році уже був засуджений до чотирьох років ув'язнення і відбув покарання.

Зараз йому інкримінують той же злочин супроти нашої республіки — спробу ослабити (а то й повалити) її суспільний державний лад (стаття 62 карного кодексу).

Не знаю, мають слідчі органи Івано-Франківська підстави для такої інкримінації чи не мають. Зате я переконаний (до речі, й на власному досвіді), що тюрма не може бути місцем "исправления врагов". Тюрма — це завжди горе, лихо, біда. Тим більше, коли йдеться не про налогових злодіїв, вбивць, шпигунів-диверсантів, для яких призначена ізоляція, а людей інтелектуальної праці.

Знаю також, що слідчі органи полюбляють створювати видимість суспільної небезпеки тих, хто має сміливість відкрито висловити свій погляд на певні явища нашого життя. В пам'яті ще не стерлися масові арешти молодої української інтелігенції 1965 року (навіть за те, що хтось прочитав якусь невгодну статтю або книжку). Чи конче потрібні були ці арешти? Чи не можна було обійтися без них? Чи можемо сьогодні впевнено відповісти, що дали вони якісь позитивні наслідки? Чи настільки шкідливими були ці люди, щоб застосовувати до них такі надто суворі заходи? Певен, кожна неупереджена людина внаслідок співставлення

відомих фактів мусить дійти висновку: арешти ті, крім шкоди, не принесли нашому суспільству нічого. Ні краплини добра від них не збільшилося. Навпаки, збільшилося клопотів. Це помимо того, винні ці люди чи невинні. Бо якщо взяти ще під сумнів їх вину? . . .

За таких обставин арешти в середині представників молодої радянської інтелігенції за висловлювання критичних міркувань про те, що виглядає їм вадами в нашому житті, видаються мені просто пімстою, нерозумною жорстокістю деяких представників законодавчого апарату, які, займаючи такі відповідальні пости, мусили б уймати свої пристрасті.

Про Валентина Мороза говорять як про здібного літератора-публіциста. Говорять, правда, і про різкий тон його публіцистичних статтей. (А чого іншого можна було сподіватися від талановитої, сильної характером людини, після чотирирічного перебування у в'язниці?).

Та подумаємо зараз, поки ще час, про інше. Наскільки виправдане це нове ув'язнення? Чи є в Івано-Франківських слідчих достатньо підстав, аби ставити В. Мороза перед величезною відповідальністю, якої вимагає 62 стаття?

Мене мучать ці питання. Гадаю, лишити їх вирішення тільки в руках судових органів — ризиковно.

Тому й звертаюся до Вас, Олесю Терентійовичу. Звертаюся до Вас, як до письменника і людини, глибоко шанованої народом. Звертаюся також до Вас як до Голови Спілки письменників України, депутата Верховної Ради СРСР.

Згідно з своїми службовими, чисто людськими й письменницькими обов'язками — зацікавтесь долею В. Мороза. Її вирішення треба поставити під громадський контроль. Від цього, будьте певні, нашому суспільству буде тільки користь.

З повагою до Вас

Михайло Косів (Львів—27, Дубова, 32).

19

ГОЛОВІ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ДЕПУТАТОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
тов. ГОНЧАРУ ОЛЕСЮ ТЕРЕНТІЙОВИЧУ

Шановний Олесю Терентійовичу!

1 червня 1970 року в місті, що носить ім'я одного з найсвободолюбивіших діячів української культури, в Івано-Франківську заарештовано Валентина Мороза. Про цю сумну подію сповістила мене дружина жертви. На підставі попередніх допитів можна зробити висновок, що Валентинові Морозові інкримінують нібито антирадянські мотиви в його гостропубліцистичних талановито виконаних статтях, у змісті яких, немов у калейдоскопі, переливаються животрепетні проблеми національно-етичних стосунків у радянському суспільстві, теми виховання і моралі, честі та гордости в громадян за національно-культурні здобутки та мистецькі традиції великого і геніяльного українського народу.

Це різиобарв'я, гостросюжетність, полемічний характер, запальна стильова манера письма Валентина Мороза, викликали в частини інтелігенції, яка в той чи інший спосіб ознайомилася з літературним доробком Валентина Мороза, пристрасні дискусії, жваві розмови про потребу примноження славетних традицій у мистецтві та суспільному діянні трудолюбивого та волелюбного українського народу.

Саме ті мотиви, шановний Олесю Терентійовичу, як мені здається, виразно пульсують і повноголосо звучать у Ваших творах останнього періоду — зокрема в романах "Собор" та "Циклон". Бо навіть, такі тривожні проблеми, як розпорошення і розбазарення гуцульського народного мистецтва спільно звучать у Ваших художніх творах та в публіцистиці Валентина Мороза. А це ж найкрасномовніший доказ, що Валентин Мороз молодий, соціально чутливий літератор, в око якого потрапляють ті ж живокричущі фактори сього-

дення, якими болієте та переймаєтесь і Ви, ушанований народом талановитий письменник, супроти нас учитель та наставитель.

Шановний Олесю Терентійовичу!

Я не належу до особистих приятелів Валентина Мороза, я навіть не згоден з рядом його дискутивних думок та скоростиглих характеристик, але я передовсім ровесник Валентина Мороза. Мене болить коефіцієнт морального престижу нашої з Вами Батьківщини, яка з такою немилосердністю ізолює від суспільства людей, для яких сміливість та волевияв особистости став запорукою чесної суспільно активної праці.

Звертаюся до Вас як до депутата Верховної Ради СРСР, зробіть усе, щоб долю Валентина Мороза взяти під контроль та результативну опіку громадськости. Силою морального авторитету і влади слід було б домогтися:

1) Щоб Валентин Мороз публічно заявив, що його не б'ють та не чинять жодних актів психічного одурманення;

2) Щоб було оприлюднено зміст публіцистичних статтей, які інкримінують Валентину Морозу як нібито антирадянські;

3) Щоб було створено об'єктивну і безсторонню комісію з найбільш авторитетних літераторів, які б дали справжні, а не заплачені аналізи і оцінки творчости Валентина Мороза;

4) Щоб справу Валентина Мороза обернути в справу загальнонародної відомости.

В ім'я гуманізму, в ім'я нашої рідної української культури й літератури, в ім'я соціалістичної законности.

Ваш Михайло ОСАДЧИЙ

7 липня 1970 р., Львів

20

ДО ЦК КПУ
ДО КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Нині зрозуміло кожному, що ми живемо напередодні якихось істотних змін. Про це йдеться і в самвидавівських текстах, і в промовах на пленумах ЦК, в розмовах пасажирів, і в інтимних сімейних радах.

Останнє десятиріччя було періодом майже систематичного погіршення матеріяльних і духовних умов існування. Продовжується загальна девальвація цінностей — від курсу карбованця до багатьох економічних, політичних, етичних і естетичних понять.

Певен, що сьогодні є багато таких питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчувають О. Солженіцин і Ю. Андропов, В. Нікітченко і В. Мороз, В. Козаченко і І. Дзюба, І. Світличний і М. Шамота.

Потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене. Щоправда, це обговорення ведеться, але в ненормальних умовах — або на закритих партійних засіданнях, або в самвидавівській літературі. А ненормальність умов заважає віднайти істину, вона призводить до того, що навіть віднайдена істина залишається ненормальною: існуючи тільки для окремих, будучи "таємницею", вона викликає природний опір загалу.

Відсутність потрібного діалогу створює прекрасний ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшуване скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за . . . ворога!

Ось приклад того, як ненормальні умови цілком закономірно продукують "ворогів", приводять до скрайньої поляризації.

Людина В. звертається до інстанції Н. з конкрет-

дарма його цікавлять питання культури, народу, честі. Його рядки сповнені болю за ґвалтовану душу людини, культури, народу. Це людина найвищих етичних імперативів, мужня і чесна людина з великої літери.

В нормальних умовах з ним можна було б і треба дискутувати. Але наскільки була б безсовісна ця дискусія зараз, коли над Валентином Морозом просто чинять розправу. Чинять люди, найменше здатні до чесних і відкритих дискусій!

Вважаю, що вимагати припинення слідства над Валентином Морозом — справа честі кожної радянської людини, якій дороге добре ймення свого суспільства, краю, землі.

І я прошу Вас — зробіть все для того, щоб можлива судова розправа над Валентином Морозом не стала новою ганьбою для кожного з нас.

З повагою

Василь СТУС

28 липня 1970 р.

ними пропозиціями. Людині не відповідають. Вона починає писати знову. Її знову обходять відповіддю. Тоді В. починає обурюватись. Він пише знову, але вже в різкішому тоні. Хоч різкість викликана єдиним наріканням на глухоніму інстанцію, яка зобов'язана говорити. І що ж? Людину В. викликають в іншу інстанцію і починають погрожувати, або — в гіршому разі — надовго причиняють за чоловіком високу браму.

Ось він, цей небажаний наслідок відсутности діялогу: кожна з інстанцій знає, що В. має рацію, але його запроторюють у в'язницю, бо про це ще не час говорити. Справді: про те, що написав В., обидві інстанції заговорять років через десять (обговорюють уже сьогодні!), але поки питання стане надбанням усіх, нещасний футуролог встигне вибути строк і повернутися звідти затятим ворогом обох інстанцій. І він матиме рацію: єдиним його "злочином" стало те, що він народився на десять років раніше!

Зовсім проста і очевидна річ: людина народжується, щоб жити. І коли суспільство звинувачує людину в тому, що вона народилася раніше, ніж їй треба, це значить, що вона позбавляє її права жити. Це суспільство стає вбивцею.

Гірко відчувати, що забороняючи людям можливість мати свою позицію в житті, наше суспільство бере на себе відповідальність за їхню духовну чи фізичну смерть. Таке суспільство назвати гуманним не можна.

Страшно боляче і соромно думати про долю Валентина Мороза, заарештованого два місяці тому за написання кількох публіцистичних статтей. Це якраз той приклад, коли людині відмовляють в існуванні. Бо що значить заборонити людині думати і висловлювати свої думки? Безперечно, Валентин Мороз має непересічний талант публіциста. Це добрий людяний публіцист, часом різкий і гнівний, але не злий. Його різкість і гнівність — від бажання допомогти людям, а не від прагнення осміяти, принизити образити. Не-

І ще одне: був час, коли вважали ворожими твори В. Симоненка; був час, коли не друкували творів В. Симоненка; і, нарешті, прийшов час, коли збірка В. Симоненка стала настільною книжкою кожної людини, закоханої в поезію. Але скільки ворожих язиків погрілося на попередніх фактах.

В. Мороз, поскільки він не скривав своїх поглядів, як не скриває їх чесний поет чи впевнений у своїй праві вчений, прагнув відвертої розмови і дискусій з найширшими колами і може бути осуджений у такій же відвертій розмові чи дискусії. І до того часу, доки в пресі не будуть опубліковані матеріяли звинувачення, жоден з нас не має права вважати ув'язнення В. Мороза законним.

Ірина СТАСІВ (Львів)
Ігор КАЛИНЕЦЬ (Львів)
Марія КАЧМАР-САВКА (Львів)
Людмила ШЕРЕМЕТЬЄВА (Львів)
Стефанія ГУЛИК (Львів)
Ніна СТРОКАТОВА (Одеса)
Олена АНТОНІВ (Львів)
Ярослав КЕНДЗЬОР (Львів)
Юрій ШУХЕВИЧ (Нальчик)

21

ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УРСР
ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ
ГОЛОВІ КОМІТЕТУ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УРСР
ГОЛОВНОМУ ПРОКУРОРОВІ УРСР

З А Я В А

Цією заявою висловлюємо свій протест проти повторного арешту Валентина Мороза в Івано-Франківську. Ми живемо в країні, де не повинно бути політичних в'язнів серед громадян, оскільки свобода слова гарантована Конституцією УРСР і СРСР. Кожен має право втручатися в справи народні і висловлювати про них відверто свою думку. Ворог же, якщо це справжній ворог, ніколи не виявляє свого обличчя, діє нишком. Ми ж впевнені, що Валентин Мороз нічого не міг зробити таємно, скриваючись. Напевне, його, як кожну чесну людину, боліли справи насущі: мистецтво, пам'ятки культури і науки, збереження рідних традицій.

Ворог же, якщо це дійсний ворог, має зі своїх вчинків якийсь хосен. Яку ж вигоду мав Мороз? Після 4-річного, повністю несправедливого ув'язнення в 1965 році — безробіття і новий арешт.

На яких же підставах арештований В. Мороз? За те, що відверто виголошував свої думки, які слід було б обговорити в пресі? Чи, може, за те, що проблеми людської гідности і чесности ставив на першому плані? Чи, може, за те, що був безробітний? (Тут вже краще було б арештувати тих, хто вперто перешкоджав Морозові трудовлаштуватись.). Чи, може, В. Мороз зробив щось таке, що стало причиною його ізоляції? Сам факт арешту В. Мороза вимагає негайного широкого вияснення. Його арешт викликав чимале замішання серед найширших кіл громадськости. Ніхто не ставить під сумнів, що арешт цей не є справедливий.

сюдження цього твору більше року. Справу вів тоді слідчий відділ республіканського КДБ, і на початку 1969 року знайшли можливим слідство припинити. Тепер же, хоч ніяких нових даних про "Репортаж" слідчі органи КДБ не мають, вони, як мені заявлено, включають цей твір у обвинувачувальний висновок. Чи не може це викликати у кожної об'єктивно мислячої людини думку, що у нас немає сталих гарантій справедливости и законности, а доля людини залежить тільки від того, які тенденції переможуть в даний момент в тих чи інших керівних або слідчих органах, або навіть від змін персонального складу керівників цих організацій?

Чи відомо Вам також те, що зарубіжна пропаганда вже використовує сам факт арешту Валентина і, поза сумнівом, стократ більше використає факт його засудження? Чи, може, у цьому теж побачать вину мого чоловіка і причину, щоб суворіше з ним повестися?

Чотири довгих роки я з малим сином чекала свого чоловіка і батька з ув'язнення, підстави якого для багатьох досі видаються проблематичними. А пробули ми разом тільки дев'ять місяців. Якщо зважати на інкриміновану Валетинові статтю Кодексу, нас знову чекають довгі роки розлуки, а Валентина — знову тривалі фізичні й моральні мордування.

Чи справді таке потрібне для будування найсправедливішого і найгуманнішого в світі суспільства?

Через те, що виступи на захист мого чоловіка адресовані у різні інстанції і можуть бути Вам невідомі, я вирішила зібрати хоч частину з них і надіслати Вам.

Ще й ще раз покликуюся до Вашої об'єктивности, справедливости і людяности.

РАЇСА МОРОЗ
дружина і мати

8 жовтня 1970 року
м. Івано-Франківськ
вул. Набережна, 14, кв. 35.

22

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ
тов. ШЕЛЕСТОВІ
ПРОКУРОРОВІ УРСР тов. ГЛУХОВІ
ГОЛОВІ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
тов. ФЕДОРЧУКОВІ

Із дня на день я в тривозі чекаю закінчення . . . (нечітке слово) і суду над моїм чоловіком МОРОЗОМ Валентином Яковичем, звинуваченим за ст. 62, ч. 2 КК УРСР в "антирадянській пропаганді та агітації". Поки не пізно, я дуже прошу Вас втрутитися в справу Мороза і, відкинувши упередженість, добре зважити, кому буде користь від такого суду. Чи прислужиться авторитетові нашого суспільства, авторитетові соціалістичної демократії засудження людини за відверто висловлювані переконання, хай у багато чому не такі, як у Вас?

Я — дружина і мати, мої судження можете вважати необ'єктивними. Тому я їх не висловлюю. Але мені відомо, що арешт мого чоловіка не пройшов непоміченим. Як дружина Мороза, я поінформована про ряд колективних і індивідуальних виступів на його захист, адресованих у різні інстанції. Мабуть їх більше, але я не про все знаю. Отже, якась частина громадськости, що підписала протести (бо ж ці люди живуть не ізольовано і висловлюють тому не тільки свою думку), вважає арешт Валентина незаконним і навіть шкідливим для морального здоров'я нашого суспільства. Чи варто геть зовсім скидати із шальки терезів їхню думку?

Нарешті мене дуже стривожило те, що слідчий відділ Івано-Франківського УКДБ, не знайшовши, очевидно, нічого антирадянського у Валентинових статтях написаних після звільнення, знову включає у звинувачення "Репортаж із заповідника імени Берії". Адже Мороз був під слідством у справі написання і розпов-

23

ДОПИТИ ПРОТЕСТУЮЧИХ

Наскільки відомо, ніхто відповіді на ці заяви не одержав. Зате вперше за останні роки кагебісти почали офіційно, з протоколюванням, допитувати осіб, які підписують заяви протесту. Такий допит було знято в Івано-Франківську із Л. ШЕРЕМЕТЬЄВОЇ (Львів), при цьому їй не вказали, по якій кримінальній справі її допитували. Допитувала Шереметьєву якраз та інстанція, про незаконні дії якої йшлося у львівській заяві протесту. Ставилися питання, хто ініціатор заяви, хто написав текст і т. п. Л. Шереметьєва сказала, що раз вона підписала заяву, то є одним з авторів і ініціаторів її, щось інше відповісти відмовилася.

ЧАСТИНА IV

Другий суд

24

ГАНЕБНЕ СУДИЛИЩЕ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

(Валентина Мороза засуджено на 14 років)

Про другий арешт 1 червня 1970 року, в Івано-Франківську, історика й публіциста Валентина Мороза, про суть звинувачення і хід слідства детально розказано в попередньому випуску «Українського Вісника». Там наведені також протести громадськості у зв'язку з незаконністю арешту В. Мороза. Тому нижче — тільки про самий суд.

Судові передували раніше не практиковані «запобіжні» заходи щодо людей, які, на думку КДБ, могли поїхати на процес в Івано-Франківськ.

У Києві критика і перекладача І. Світличного на день суду викликали до міліції для розмов про «тунеядство»; до хворого вчителя О. Сергієнка послали для контролю в лікарню учителів; у туберкульозному санаторію, де працює лікарем М. Плахтонюк, терміново скликали збори і під загрозою звільнення з роботи застерегли, щоб наступного тижня ніхто не смів нікуди відлучатися і навіть хворіти (!). У Одесі такі ж застереження зробили Н. Караванській.

У Львові незадовго до суду група осіб (відомо, що серед них були письменник і журналіст М. Осадчий, поети І. Калинець, І. Стасів та Г. Чубай, художниця С. Шабатура, педагог О. Горинь та ін.) звернулася до

Прокуратури УРСР та до Івано-Франківського облсуду з фототелеграмою, у якій вимагали допустити їх на процес В. Мороза і повідомити про день суду. Уже наступного дня їх почали викликати до керівників підприємств чи установ, де вони працювали, погрожувати і застерігати, що поїздка в Івано-Франківськ означатиме для них викинення з роботи. Художника Олега Мінька саме на 17 листопада викликали в автоінспекцію (він має власну машину), а звідти, всупереч його волі, відвезли в КДБ на допити.

У Івано-Франківську, за кілька днів до суду, викликали в КДБ для залякування Марію і Дарину Возняк. Художникові Панасові Заливасі, який перебуває в Івано-Франківську під гласним наглядом, офіційно, в порядку нагляду, заборонили протягом тижня з'являтися на вулиці, де знаходиться обласний суд.

Особливо брутально повелися в м. Долині (Івано-Франківська область) з медсестрою Марією Юкиш, яка, одержавши з Івано-Франківська вістку про день суду, мала повідомити також в Моршинському санаторії киянку О. Мешко. Щоб запобігти цьому, кагебісти негайно послали в квартирю Юкиш «лікаря», який встановив у цілком здорової двомісячної дитини вивих ноги і насильно відвів матір з дитиною в лікарню. М. Юкиш тримали з дитиною цілий тиждень серед інфекційних хворих у загальній (навіть не в дитячій) палаті і не давали можливості підійти до телефону. Непоінформовані лікарі і сестри спочатку дивувалися, чому в лікарні тримають здорову дитину, яка може заразитися від інших хворих. Потім дізналися, і хтось з них тихцем повідомив стривоженій матері, що її дитина здорова і що в сусідній прохідній палаті поклали «хворого» кагебіста, який пильнує кожен її крок.

Незважаючи на такі заходи, на суд приїхала група людей зі Львова та Львівщини, окремі особи з Москви і Києва. Приходили також мешканці з Івано-Франків-

ська *). Пересічно протягом двох днів біля дверей суду було 20-30 осіб.

Уранці 17 листопада, група осіб подала голові Івано-Франківського облсуду особисто і послала телеграфом вимогу допустити їх на процес В. Мороза, щоб вони могли переконатися, чи В. Мороз справді провинився перед радянськими законами. Якщо до залу суду заведуть спеціально підібраних осіб, а друзів і знайомих Мороза, що приїхали з різних міст, на суд не пустять, — писалося в заяві, — такий суд не матиме права називатися відкритим. Однак кагебісти і судді побоялися пустити до залу суду навіть перевірених осіб. Всупереч Радянській Конституції і радянським законам, процес був закритим. Навіть для охорони підібрали інонаціональних солдатів, переважно з Кавказу, які погано розуміли не тільки українську, але й російську мову.

Для « охорони порядку », крім війська, було викликано багато кагебістів навіть з інших областей (кількох своїх « опікунів » впізнали львів'яни). Як кажуть, на кожного присутнього під судом припадало не менше десяти « охоронців ». Далі парадних дверей суду не пустили нікого. На 2 дні був припинений доступ громадян не тільки в суд, а і в розміщені в цьому будинку колегію адвокатів та нотаріальну контору.

Судила Валентина Мороза судова колегія в кримінальних справах Івано-Франківського облсуду в складі судді Бачиленка Ів. Ів., засідателів Галкіна і Бажалук. Державним звинувачем виступав помічник прокурора області Городько **). Захищав підсудного

---

*) Для більшої вірогідності описуємо суд, зводячи до одного розповіді трьох присутніх там осіб.

**) Звертаємо увагу на те, що цей Городько вів від прокуратури « нагляд » за слідством по справі Мороза, був присутній

адвокат з Московської міської колегії адвокатів Коган (1966 року він захищав російського письменника Синявського).

Нагадуємо, що слідство у справі Мороза вело і підготовило звинувальний висновок Івано-Франківське управління КДБ. Начальник управління — полковник Голда, начальник слідчого відділу — полковник Долгіх, слідчий по справі — ст. слідчий майор Баранов, йому допомагав ст. слідчий капітан Пригорницький. Дав санкцію на арешт і затвердив звинувальний висновок КДБ прокурор області Параскевич (відомий безграмотним веденням звинувачення проти М. Озерного в лютому 1966 року).

Філологічну експертизу статтей Мороза для підтвердження авторства проводили працівники Інституту мовознавства АН УРСР, кандидати філологічних наук Г. Їжакевич. (внучка відомого українського художника...) та А. Грищенко.

Свідками по справі були викликані письменник Б. Антоненко-Давидович, літературний критик І. Дзюба, критик і журналіст В. Чорновіл та селянин із Космача на Гуцульщині В. Боб'юк, який нічого по суті справи не знав.

За розповідями вдалося відтворити таку картину суду.

Суд розпочався приблизно о 10 год. ранку 17 листопада 1970 р. До залу суду, де були тільки підсудний, судді, прокурор, адвокат, секретар і кілька солдатів при зброї, завели свідків для перевірки явки учасників. При свідках встановлювали особу підсудного. На запитання про підданство В. Мороз відповів, що є громадянином Української Радянської Соціаліс-

---

на допитах, якоюсь мірою спрямовував хід слідства, в той час як адвокат був допущений до матеріалів справи тільки після закінчення слідства.

все ж поставили декілька запитань, на які він не відповів.

Першим до залу суду покликали свідка І. Дзюбу. Замість відповідати на поставлені прокурором запитання, він оголосив заяву, що ні на які запитання відповідати не буде з двох причин. По-перше, одна із статтей, за які судять В. Мороза, полемічно спрямована проти нього, І. Дзюби, а тому ставити його в ролю свідка неетично. По-друге, він не може брати участі в незаконному суді, бо на основі ст. 111 Конституції СРСР, статті 91 Конституції УРСР, статті 20 Кримінально-процесуального кодексу УРСР суд над В. Морозом не може бути закритим.

Закликаний потім свідок Б. Антоненко-Давидович також заявив, що з огляду на цілковиту незаконність закритого суду ніяких показів давати не буде. Адже у своєму житті він пройшов через два закриті суди, які жорстоко судили його (один раз навіть до смертної кари) за вигаданими найсміхотворнішими звинуваченнями. Тому він вважає недопустимим для себе участь в такому « суді », бо не бажає нести відповідальність перед нащадками разом з суддями і прокурором за участь у відвертій сваволі.

Після тривалої перерви, викликаної, очевидно, замішанням суду через поведінку свідків, запрошено до залу суду свідка Василя Боб'юка. Він відповідав на цілком сторонні запитання: наскільки шкіл у Космачі тепер більше, ніж було при Польщі; чи справді заважає космачанам вежа геологорозвідки в центрі села тощо.

Свідок В. Чорновіл, викликаний останнім, відмовився давати будь-які покази з двох причин. Перш за все, всякий суд за відкрито висловлювані переконання є таким, що підриває основи соціалістичної демократії і радянського ладу. По-друге, закритий суд є наругою над радянською Конституцією і процесуальними законами.

тичної Республіки (як відомо, в СРСР є однак тільки всесоюзне громадянство). На запитання, чи був суджений раніше, сказав, що у 1966 році був незаконно засуджений на 4 роки за дозволену Конституцією СРСР пропаганду відокремлення УРСР від СРСР. На запитання про місце праці дружини сказав, що не певен, що вона взагалі працює, бо у нас заведено мститися на рідні заарештованих за політичними мотивами. На запитання, чи не має підсудний заперечення проти складу суду і прокурора, відповів, що для відводу має досить підстав, але цього не робитиме, бо його доля вирішена без цього « суду » і процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення.

Після того, як свідків вивели і судове засідання було продовжене, Валентин Мороз заявив протест проти незаконного закритого суду і вимагав відкритого слухання справи. Адвокат підтримав вимогу підсудного. Однак суд відхилив клопотання без будь-яких серйозних обгрунтувань.

Потім було зачитано звинувальний висновок і запропоновано підсудному дати пояснення по суті звинувачення. На це Мороз зробив заяву такого змісту: закритий судовий розгляд є незаконним, тому він відмовляється давати на такому суді будь-які пояснення і відповідати на будь-які запитання суддів чи прокурора як таких, що санкціонували беззаконня. Однак він лишив за собою право вносити протести чи клопотання, а також відповідати на запитання адвоката. Щоб це рішення не було витлумачене як непринципове намагання боягузливо заперечити авторство інкримінованих йому публіцистичних статтей, сказав Валентин Мороз, він водночас заявляє, що є автором статтей « Репортаж із заповідника імені Берії », « Мойсей і Датан », « Хроніка опору », « Серед снігів », але йому не належить приписувана слідчими органами гумореска « Я бачив Магомета ». Більше ніяких свідчень на такому « суді » давати не буде. Однак підсудному

Таким чином, суд фактично був зірваний бойкотом підсудного і свідків. Суд не мав можливості фігурувати ніякими доказами. Однак судове засідання було продовжено.

Наступного дня суд заслухав експертів, які ретельно обгрунтували те, що Мороз насправді є автором чотирьох виставлених у звинуваченні статтей *). Були зачитані нібито також висновки якоїсь ідеологічної експертизи, яка кваліфікувала зміст статтей В. Мороза. Хто проводив цю « експертизу », визначивши як антирадянську навіть статтю « Хроніка опору », ще невідомо.

Повний зміст останньої промови державного звинувача Городька невідомий. Однак відомо, що прокурор кваліфікував всю діяльність В. Мороза і всі його статті як антирадянські. Акцентував прокурор на тому, що статті « Репортаж із заповідника імені Берії » і « Хроніка опору » надруковані на Заході, вбачаючи в цьому обставину, що збільшує провину. Такою ж обставиною прокурор називав те, що Мороза вдруге суджено за « антирадянську пропаганду і агітацію ». Звинувач вимагав максимального 15-річного покарання, яке допускає частина 2-га статті 62-ї — 10 років ув'язнення і 5 років заслання. Прокурор вимагав найсуворіших умов ув'язнення — спецтюрми, щоб перешкодити Морозові будь-що писати і передавати на волю.

Адвокат Коган у заключному слові доводив відсутність у діях В. Мороза складу злочину, передбаченого ст. 62 ч. 2 КК УРСР, тобто « агітації чи пропаганди з метою підриву чи ослаблення радянської влади ». Адвокат вважав безпідставною кваліфікацію статтей Мороза як антирадянських, а розповсюдження їх са-

---

*) Свідчення експертів не є такими безневинними, як спочатку здається. На попередньому слідстві В. Мороз не давав ніяких показів, і тому без висновків експертизи неможливо було звинуватити Мороза і віддати його до суду.

Залишившися без свідків, суд після наради вирішив, всупереч протестові адвоката, зачитати покази свідків на попередньому слідстві. Зачитали покази В. Чорновола, в яких свідок заперечував знайомство із трьома останніми статтями В. Мороза і заявляв, що він з власної ініціативи розіслав депутатам Верховної Ради УРСР, одержавши з Мордовії, твір « Репортаж із заповідника імені Берії », що було однією з причин його засудження в 1967 році. На запитання судді, чи підтверджує Чорновіл тепер ці покази, свідок відповідати відмовився з огляду на закритий суд.

Вдруге викликаний свідок І. Дзюба, вислухавши свої раніше дані свідчення, заявив, що, якби не його ставлення до незаконного закритого суду, він міг би внести суттєві уточнення. Однак він може зробити це і зараз, якщо йому дозволять підсудний та адвокат. Одержавши такий дозвіл, свідок сказав, що він обурений шантажем, якого допустився на попередньому слідстві слідчий Баранов. Він обманом витягав із І. Дзюби покази, які не зовсім відповідають дійсності. Насправді І. Дзюба ніколи не одержував від Мороза писаного тексту статті « Серед снігів », а тільки мав з Морозом усну розмову на цю тему. І. Дзюба вже після суду підкреслював, що ця його заява зовсім не означає відміни бойкоту закритого суду, бо зроблена вона на прохання підсудного, а на жодне запитання суддів чи прокурора Дзюба не відповідав.

Були зачитані також в присутності свідка попередні покази Б. Антоненка-Давидовича, який на слідстві стверджував, що В. Мороз показував йому незавершені варіанти статтей « Мойсей і Датан » і « Серед снігів », бажаючи одержати літературну консультацію. Вислухавши зачитане, Антоненко-Давидович сказав, що він міг би на суді внести суттєві зміни в свої покази, бо слідчий записував його свідчення перекручено. Але зробити цього він собі не дозволить, бо це означало б визнати законність закритого суду.

мим автором недоведеним. Він нібито називав юридично неграмотними аргументи прокурора про обставини, які посилюють вину. Поява статтей за кордоном, коли підсудний до передачі їх не причетний, не має ні побільшувати, ні зменшувати вини. Так само частина 2-га ст. 62 КК УРСР тільки й застосовується до тих, кого судять вдруге — і тому повторність засудження сама по собі ніяк не може впливати на вибраний судом термін. Адвокат вимагав виправдання підсудного *або хоча б перекваліфікацію* звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР з максимальним терміном покарання три роки.

Валентин Мороз виголосив коротке останнє слово, зміст якого невідомий. Відомо тільки, що він не просив ніякого полегшення собі і не займався спростуванням звинувачення. Його останнє слово було політичною промовою програмного характеру.

Згідно статті 20 КПК УРСР, вироки судів у всіх випадках проголошуються відкрито. Присутні під судом однодумці В. Мороза в письмових заявах і усно домагалися бути присутніми у залі суду при зачитанні вироку. Однак суд пішов ще на одне грубе порушення закону. Незважаючи на велику кількість війська і кагебістів, до судового залу побоялися пустити хоч когонебудь із присутніх під судом. Натомість телефоном викликали спеціально підібрану публіку.— деканів та викладачів суспільних наук медичного та педагогічного інститутів міста. Декого з них навіть не попередили, для чого їх викликають до суду. Інших кагебісти попереджали, щоб біля дверей вони казали, що йдуть не в суд, а в нотаріальну контору або в колегію адвокатів. Проте обман швидко виявився, і дорогу для « спецзапрошених » прочищали кагебісти та солдати, грубо відштовхуючи від дверей людей, які два дні чекали, щоб потрапити бодай на зачитання вироку. До залу суду завели також кагебістів, яких розмістили у проході.

У вироку повторювалися усі положення звинувального висновку, з Мороза тільки знімалося як недоведене авторство гуморески « Я бачив Магомета ». Та обставина, що всі свідки по справі, у знак протесту проти закритого суду, відмовилися свідчити, у вироку не згадана, а їхні покази на попередньому слідстві перекручені. Мабуть, саме через цю брехню свідків і не пустили до залу суду на зачитання вироку. Юридично безграмотні твердження прокурора про обставини, які посилюють вину, повторені у вироку. Термін, визначений Валентинові Морозові судом, — 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму і 5 років заслання — загалом 14 років покарання.

Валентин Мороз зустрів вирок іронічним сміхом, а запрошені « науковці » — розгубленим мовчанням. Тоді кагебіст з проходу дав « сигнал » — зааплодував. Всі мовчали — і він сильніше заляпав долонями. Там і сям його недружньо підтримали...

На запитання судді, чи зрозумілий йому вирок, Мороз відповів : не зовсім, бо у вироку сказано, що суд закритий, а ось він бачить у залі багато людей. Голова суду пояснив йому, що згідно закону, вирок у всіх випадках виголошується відкрито і до залу можуть прийти на зачитання вироку усі бажаючі. Мороз, що, очевидно, тільки і чекав на таке пояснення, запитав : « Чому ж у такому разі в залі немає моїх друзів, які два дні стоять під судом, а є люди, яких ви притягнули сюди на мотузці? ». Суддя замість відповіді наказав солдатам негайно вивести Мороза і оголосив суд закритим.

На час виголошення вироку, біля суду несподівано зібрався великий натовп мешканців Івано-Франківська, які протягом двох днів не наважувалися прийти до суду. Можливо, побоюючись демонстрації, кагебісти поставили для обману перед головним входом « воронок », а В. Мороза вивезли з чорного ходу звичайною машиною.

Звертають увагу на цинічну поведінку протягом процесу кагебістів та інаконаціональних солдатів, відповідно перед тим настроєних. Людей грубо відштовхували від дверей, солдати штовхали в живіт вагітну львів'янку С. Гулик, яка намагалася пройти із колективною заявою до голови облсуду. Кагебісти зневажливо казали тим, хто був біля суду: « ви — ніхто », « свора », « зробимо з вами, що захочемо », « у нас для вас усіх місця вистачить » і т. п.

Відразу після процесу свідки написали і відіслали Прокуророві УРСР і Міністру юстиції УРСР протест.

26

ПРОТЕСТИ ПРОТИ СУДУ І ВИРОКУ

Наприкінці листопада і на початку грудня багато людей (щонайменше 30-40 осіб) послали до Верховного суду УРСР індивідуальні телеграми і заяви протесту проти жорстокої розправи над В. Морозом, вимагаючи скасування незаконного вироку облсуду і звільнення засудженого.

Відомо, що до Верховного суду зверталися кияни — письменник Б. Антоненко-Давидович, критик І. Дзюба, художниця Алла Горська, кандидати філологічних наук М. Коцюбинська та З. Франко, пенсіонерка О. Мешко, лікар М. Плахтонюк, вчитель О. Сергієнко, В. Драбата та ін. Зі Львова — лікар О. Антонів, колишня працівниця Товариства охорони пам'ятників історії та культури С. Гулик, педагог О. Горинь, інженер А. Волицька, поет І. Калинець, художниця М. Качмар-Савка, телефоністка Г. Куницька, профспілковий працівник Я. Кендзьор, колишня студентка університету, поетеса Г. Савронь, поетеса І. Стасів, журналісти П. Чемерис, В. Чорновіл, поет Г. Чубай, художниця С. Шабатура та ін. Писали заяви також І. Гель (м. Самбір, Львівської області), Н. Караванська (Одеса), художник П. Заливаха, М. Возняк і Л. Лемик (Івано-Франківськ), священик В. Романюк (Космач на Гуцульщині) та інші.

Найгрунтовнішою, юридично доказовою вважають велику скаргу, подану до Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР свідками по справі — Б. Антоненком-Давидовичем, І. Дзюбою та В. Чорноволом. Автори відмовилися надати свою заяву для обігу, вважаючи, що цим вони продемонструють інстанціям, до яких звертаються, свою щирість і відсутність сторонніх умислів. Про зміст заяви відомо від кількох осіб, що читали її у авторів. В заяві підкреслюється, що в СРСР в післясталінські часи ще

жодного разу не карали так жорстоко людини, яка не діяла підпільно, а відкрито висловлювала свої погляди у літературно-публіцистичних статтях. Статті ці суд неправильно кваліфікував як антирадянські. Автори заяви вважають, що коли в 1969 році кагебісти припинили слідство за «Репортаж із заповідника імені Берії», вони ні трохи не сумнівалися, що його написав В. Мороз. Те, що «Репортаж...» знову включений в звинувачення, і неймовірно жорстокий термін покарання свідчить, на думку авторів заяви, про наступ реакції, і то особливо на Україні. Це видно також із порівняння вироку В. Мороза і вироку в справі російського історика Амальрика, теж вдруге притягненого до відповідальності за написання значно гостріших статтей, ніж Морозові, і засудженого на три роки табірного утримання.

Антоненко-Давидович, Дзюба та Чорновіл вважають, що слідство і суд не довели того, що Мороз особисто розповсюджував свої статті. Заслуговує на увагу їхня думка, що КДБ може штучно створювати кримінальну ситуацію, поширюючи чиїсь твори, щоб потім можна було звести порахунки з автором. Вони писали також про незаконність закритого суду і обурювалися, що їх як свідків не допустили на зачитання вироку, перекрутивши у вироку їхню поведінку на суді і покази на попередньому слідстві. Наприкінці, посилаючися на ряд статтей Кримінально-процесуального кодексу, автори вимагають скасування вироку Івано-Франківського облсуду.

Відомо, що автори всіх інших заяв також насамперед звертали увагу на закритий суд і на неймовірно жорстокий вирок. Маємо у своєму розпорядженні тільки декілька із циз звернень до Верховного суду УРСР.

27

Фототелеграма

КИЇВ, ВЕРХОВНОМУ СУДУ УРСР

Саме напередодні Дня Конституції СРСР і виборів суддів, Івано-Франківський нарсуд дозволив собі зігнорувати 91 статтю Конституції УРСР (і статті 20, 370, 372 КПК УРСР) про гласність судового розбору, засудивши на закритому судовому процесі історика Валентина Мороза до 14 років позбавлення волі.

Чи то Конституція СРСР перестала бути основним законом для всіх без винятку громадян Радянського Союзу, чи то вже обласні судові інстанції стоять вище всіх записаних законів, оскільки статтю 92 Конституції УРСР *) перекреслюють своєю практикою?

Якщо основу Конституції УРСР становлять головні принципи й підвалини соціалізму, то чи не є то не перший і не поодинокий випадок руйнування тих основ та ще й органами, які повинні свято берегти їх?

Бо що ж тоді повинно відрізняти Конституцію СРСР від усіх інших в світлі, якщо не послідовний і до кінця витриманий демократизм і демократичні права кожного громадянина?

А чи закритий суд над Валентином Морозом, заборона і недопуск міліцією громадян, бажаючих побути на судовому процесі, більше цього, заборона і недопуск їх навіть на зачитання вироку — говорить про це?

Хіба ж Конституція СРСР відрізнятиметься від буржуазних, якщо те, що в ній «не лише формально фіксуються права громадян, а головний центр ваги переноситься саме на гарантію цих прав, на засоби здійснення цієї гарантії» — отак легко, цинічно й без-

---

*) У статті 92 Конституції УРСР сказано: «Судді незалежні і підкоряються тільки законові».

25

МІНІСТРОВІ ЮСТИЦІЇ УРСР т. ЗАЙЧУКУ
ПРОКУРОРОВІ УРСР т. ГЛУХОВІ

17-18 листопада 1970 року, в м. Івано-Франківську, обласний суд розглядав справу Мороза Валентина Яковича, звинуваченого за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. На цей процес ми були викликані як свідки. Без усяких юридичних підстав на порушення Конституції СРСР, Конституції УРСР і Кримінально-процесуального кодексу УРСР, судовий розгляд проводився закрито. Нам, як свідкам, голова суду особисто і відповідальні особи з охорони гарантували присутність на зачитанні вироку, в якому могли бути згадані наші прізвища. Зрештою, це наше законне право, передбачене ст. 20 КПК УРСР. Однак, попри наші неодноразові нагадування, нас на зачитання вироку не допущено, хоча водночас повз нас, за спеціальними запрошеннями, на зачитання вироку проходило багато осіб, з яких деякі навіть не знали, для чого їх запрошено до обласного суду.

Залишаємо за собою право звернутися в касаційну інстанцію — Верховний суд УРСР, в Міністерство юстиції УРСР та в Прокуратуру УРСР із аргументованою скаргою у справі незаконності закритого суду над Морозом В. Я. І у зв'язку з цим — вироку.

18. XI. 1970 р.

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
І. ДЗЮБА
В. ЧОРНОВІЛ

карно перекреслюватимуть обласні суди, як це 17-18. XI. зробив Івано-Франківський облсуд?

Хіба ж це є вияв суті і особливостей соціалістичної демократії, соціалістичної законності і гуманності?

Якщо і Верховний суд утвердить вирок Івано-Франківського облсуду, то це змусить мене відмовитися від голосування на суддів, які не хочуть чи неспроможні стояти на сторожі букви і духу законів.

Ольга ГОРИНЬ

Львів — 16, Кірова 33/14

Різні відбуваються суди в наш час. Не боїмося судити при відкритих дверях бандитів, садистів, убивць... Ба, навіть брати деяких на поруки... Але чому, на яких підставах за закриті двері Валентина Мороза? Чи не тому, що скривджена правда стала б раптом поруч з підсудним?

Незабаром на Україні вийдуть твори видатного філософа XII ст. Р. Бекона, якого, лише за те, що не хотів погодитись з деякими схоластичними поглядами свого часу, засуджено було теж на 14 років. Століття оправдали і винагородили видатного вченого. Але скільки прокльонів, скільки зневаги вилило людство сьогодні на голови тих, що, одягнувши чорні киреї, вважали себе вершителями правди на землі. «Вершителі правди», чиї кості донині не мають спокою, чиї нащадки зреклись їх імені і їх пам'яті — скільки їх було в кожному столітті! І дотепер творить над ними історія свій невблаганний суд.

Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але як людина він має людське право: думати. Ви не вершителі усіх людських доль і на вас не чорні ряси. Але у ваших руках сьогодні доля людини. І ваша теж. Бо історія не вміє забувати. І щоб нащадки ваші не тікали від вашого імені, палаючи з сорому, хай сповниться біблійна мудрість: «Не судіть і самі осуджені не будете».

м. Львів
29 листопада 1970 р.

Ірина СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ
Ігор КАЛИНЕЦЬ

29

ЛИСТ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР, м. КИЇВ
від МЕШКО Оксани Яківни,
1905 р. народження

В Івано-Франківську 17-18. XI. 1970 р. відбувся судовий процес над Валентином Морозом.

Чоловіка звинуватили в тому, що він виступив із своїми думками, які його глибоко діткнули з приводу збереження матеріальних, духовних, культурних набутків нації. Коли людина із громадським темпераментом стикається з широким колом питань і її болять ці питання, то, погодьтесь самі, якби вона їх обминула, то її не можна було б вважати людиною порядною.

Але коли людина їх зачепила, в який би спосіб це не було зроблено, їй відомстили таким нечуваним терміном тюремного ув'язнення — 9 років і 5 років заслання!

По суті, власне суду ж не було — було закрите засідання, після якого навіть не пустили бажаючих і в тому числі свідків, на прослухання вироку.

Такий суд дає можливість ширитись всяким чуткам, здогадам, в яких залишається головне: чоловіка за одверто висловлені думки позбавили молодості і гарантованого нашою Конституцією права вільно жити і працювати за своїм покликанням.

Важко уявити, як можна такий вирок поєднати з поняттям соціалістичної законності. Але неважко уявити, що коли б він проголошував антикомуністичні ідеї і найавантюрніші заклики, то його судили б відкритим судом і написали б про це в пресі — на науку легковажним.

Коли б він був людиною непорядною, його можна було б засудити в пресі і це знайшло б загальну підтримку.

В мої роки і з моїм досвідом (несправедливо засу-

28

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

17-18 листопада 1971 року ми були свідками зліс-ного зловживання владою з боку працівників Івано-Франківського обласного суду та Івано-Франківського КДБ під час процесу над Валентином Морозом. За останній час це нечуваний факт : засудити людину аж на 14 років лише за те, що вона мислить.

Історія знає чимало нелюдських присудів кращим представникам своєї епохи. Але якщо ми сьогодні обу-рюємося невіглаством світу, що судив на 25 років Кампанеллу, що вигнав за межі рідної країни Данте, що гнав на Сибір Шевченка, то яке ж маємо право в наш XX гуманний вік мовчати, байдуже спостерігаючи, як вилазять на світ ясний середньовічні тортури?

Під захистом законів і конституційних прав, яке маємо право не обуритися, що за чотири невідомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій ауди-торії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальніший, найжорстокіший спосіб! Бо як інакше назвати все те, що робилось в Івано-Франків-ську : закритий процес, озброєна варта вже при вході в приміщення будинку суду, спеціально по телефону запрошені на вирок представники і т. д.? Хіба справе-дливі рішення виносяться під покровом тайни, хова-ючись від людей? Хіба слово прокурора, якщо воно дійсно об'єктивне і справедливе, мусить ховатися за незаконні постанови суду? Звідки і по якому праву стільки зневаги до тих « простих смертних », що добро-вільно приїхали на суд В. Мороза, яких представники місцевого КДБ називали « ВИ — НПЦО »? Зрештою, не будем питати про право, подумаєм, який вигляд мають деякі представники відповідних органів.

джена в часи культу Сталіна на 10 років табірного режиму, потім реабілітована) можна сказати, що на подібних процесах звалюють чужу вину...

Хтось же винен в тому, що його, молодого спеціаліста — історика, що мав захищати дисертацію і, очевидно, добре читав лекції, бо до нього не було претенсій, оголосили злочинцем і дали йому 4 роки ув'язнення.

Звичайно, там він набачився і насильства, і неправди. Потім вийшов на волю, але без можливості заробляти собі на хліб, бо роботи йому не дали і через дев'ять місяців за гострі критичні думки йому дали 9 років тюрми.

Це просто не по-людськи. Чи не було тут помилки, яку тепер зарівняно жорстокістю?

Я звертаюсь до Верховного суду зі своїми міркуваннями, щоб зважили на них і переглянули справу Валентина Мороза в дусі соціалістичної законності і моралі, на якій виховується наша молодь і мусить її поважати.

О. МЕШКО

Київ — 86, Верболозна, 16

31

ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

17-18 листопада 1970 року, я разом із групою осіб із Львова, Івано-Франківська, Києва, Москви була свідком безпрецедентної за жорстокістю і цинізмом судової розправи над істориком і публіцистом Морозом Валентином Яковичем, яка увінчалася 14-річним терміном засудження (6 років спецтюрми, 3 роки таборів, 5 років заслання).

Власне і свідками у повному розумінні цього слова ми не були, бо нас не пущено навіть до вестибюлю будинку суду. На кожного з нас припадало не менше десятка « охоронців » і « спостерігачів » у формі і в цивільному, від яких ми, поправді радянські громадяни, почули, що ми « ніхто », « свора », що з нами « зроблять, що захочуть » і т. п.

На порушення радянських законів, які гарантують гласність судового розгляду, Валентина Мороза судили в чотирьох порожніх стінах, сховавшися за спинами озброєних військовиків. Нас побоялися пустити навіть на зачитання вироку. Все це дає підстави вважати суд незаконним і аморальним. Ми всі, присутні під судом, схвалили тому принципову поведінку свідків, які, на знак протесту проти такого суду, відмовилися брати в ньому будь-яку участь.

Мороза засуджено за спробу мати власні переконання, які не влягаються в стандартні рамки. Треба бути дуже злими і тенденційними людьми, щоб побачити « антирадянську пропаганду і агітацію » в Морозових публіцистичних статтях, особливо у тих, які він писав, вийшовши на волю, і які стали причиною його арешту.

Юридична кваліфікація статтей Мороза як антирадянських не витримує критики. Слідство і суд

не знайшли також жодних доказів розповсюдження особисто Морозом його статтей. І тому жорстока кара — це лише хижа помста людей, позбавлених природою чи обставинами життя тих рис, які має Валентин Мороз : людяності, принциповості, внутрішньої порядності і справжнього, а не платного патріотизму.

Прошу Вас, не приєднайтеся до тих, хто вже зганьбив себе нелюдською розправою і про кого ще скаже своє слово історія, як сказала про їх духовних близнюків із часів сталінщини. Скасуйте при розгляді касації вирок Івано-Франківського облсуду як незаконний, аморальний і шкідливий для престижу нашого ладу. Жорстокість не принесе Вам шани від громадськості і душевної рівноваги, вона завжди висітиме важким каменем на Ваших шиях.

Хочеться вірити, що при розгляді справи Мороза Ви проявите себе справедливими і людяними.

Стефанія ГУЛИК

м. Львів, вул. Партизанська, 12, пом. 1-а

30

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
від гр. ДРАБАТОЇ В. П.
Київ — 101, Ломоносова 57, кв. 7.

Мені стало відомо про надмірно суворе покарання молодого історика Валентина Мороза — 9 років таборів суворого режиму і 5 років заслання (всього 14 років).

Я його не знала. Не знаю, за що його судили, бож суд був закритий. Я не юрист і не розуміюсь на статтях карного кодексу. Але знаю, що, за сучасними радянськими законами, найбільший строк ув'язнення — 15 років.

Якщо він вчинив якийсь страшний злочин, то про це повинні б бути поінформовані широкі кола громадськості. Коли ж причини вироку замовчуються, то складається враження, що маємо справу не з вчинками, а з поглядами та їх вираженням.

В наш час, коли під впливом демократичних сил у всьому світі ширяться гуманістичні тенденції, надмірна суворість покарання людей, погляди яких з тих чи інших причин не співпадають з офіційними, може тільки викликати гнітюче враження, як у очах своїх громадян, так і зарубіжних друзів.

Судочинство, зокрема і у нас, не завжди є непомильним. Про це свідчать хоча б факти з нашого не такого вже й далекого минулого.

Вважаю своїм громадянським обов'язком звернути Вашу увагу на невиправдано надмірну суворість цього вироку з метою його пом'якшення.

11 грудня 1970 р.

В. ДРАБАТА

32

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

17-18 листопада ц. р. в Івано-Франківську відбувся суд над письменником-публіцистом Валентином Морозом. Загальний присуд — 14 років. Я була присутня під дверима суду і є свідком порушення норм соціалістичної законности. Гадаю, що в нашій країні, яка недавно відзначила своє 53-ліття, закриті суди і такі жорстокі вироки письменникам є явищем антигуманним і антинародним.

Прошу касаційний суд скасувати вирок Івано-Франківського обласного суду.

Марія Качмар-Савка
м. Львів, 25/XI-1970 р.

33

ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
В СПРАВІ ЗАСУДЖЕННЯ НА 9 РОКІВ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ І 5 РОКІВ ЗАСЛАННЯ ІСТОРИКА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

від священика с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської області
ВАСИЛЯ РОМАНЮКА

ЗАЯВА

Ми живемо в час великих прискорень і великих контрастів. З одного боку — зростає у світі модерна жорстокість і новітній тоталітаризм, девальвуються цінності, втрачаються традиції і глибшає душевна спустошеність. З іншого — болісне шукання шляхів до Миру, Добра і Справедливості.

І все ж часто зло перемагає: потоптання християнських вартостей, які людство виробляло віками, стає звичним і навіть буденним... Серед таких знецінюваних вартостей, мабуть, на перше місце слід поставити людяність терпимість, християнське милосердя.

Такі думки прийшли відразу, як тільки стало відомо про неймовірно жорстокий засуд, що його виніс Івано-Франківський обласний суд Валентинові Морозові. 14 років засудження, з них 6 років спецтюрми і 3 роки таборів особливого режиму, — на таке можна було б засудити хіба убивцю або гвалтівника, — і то з великою гіркотою, з розуміння боргу суспільства за збоченство такого індивіда.

А що зробив Валентин Мороз? Принципово і відверто написав кілька статтей, перейнятих щирою турботою за духовні набутки нації, за її долю, за людяність і справедливість. Людину, сповнену турботи про народ і про людей, судили за «підрив ладу». Варто

було б задуматися, хто насправді « підривав » лад — Валентин своїми людяними статтями, чи Івано-Франківський облсуд, по-азіатському жорстоким вироком, здатним скомпрометувати будь-який лад.

Я знав Валентина особисто. Знав, як гарну людину, чесну, високоморальну, розумну. І я ніколи не чув з його уст нічого такого, що можна було б назвати злочинним.

Я не юрист, можу й не знати, якими статтями чи параграфами обгрунтовувався вирок Морозові. Але щоб зрозуміти, що цей вирок незаконний навіть юридично, мені досить було дізнатися, що судили Мороза закрито, в чотирьох порожніх стінах, під посиленою охороною і наглядом.

Звертаючися до Вас як до касаційної інстанції, яка скоро переглядатиме справу Мороза, прошу Вас керуватися не тільки юридичними мірками (хоча і їх достатньо, щоб анулювати або зменшити вирок), а насамперед високими принципами людяності і справедливості.

Бо навіть Понтій Пилат, вища інстанція у римській провінції Іудеї,. якого важко було запідозрити у надмірній людяності, не хотів приєднати свого імені до чорних злочинів та наклепів фарисеїв на Ісуса Христа і, як каже Святе Письмо, « умив руки ».

27. XI. 1970 р.

Василь РОМАНЮК

35

У ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Нещодавно в Івано-Франківську на 9 років тюремного ув'язнення і на 5 років заслання засуджено Валентина Мороза. Вважаю, що цей вирок суперечить засадам соціалістичного суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Як засвідчує нова програма КПРС, наша країна досягла рівня загальнонародної демократії. У нас немає соціальної основи для суспільно-політичного антагонізму. Отже В. Мороз *об'єктивно* не міг вчинити чогось такого, що справді заслуговувало б на таке жорстоке покарання, становило б реальну загрозу для суспільства. Очевидно, цей вирок наслідком необдуманого підходу до справи або екзальтованих емоцій, що нерідко трапляється на практиці.

Тому я звертаюсь до Верховного суду Республіки з проханням переглянути справу В. Мороза. На мій погляд, було б несправедливо тільки зменшити міру покарання В. Морозові. Він має бути *повністю звільнений*. Саме таке рішення було б у вищій мірі державницьким рішенням.

У наш час виносити невиправдано жорстокі приговори своїм співвітчизникам нібито в інтересах радянської влади, на ділі означає осквернять і компромітувати радянську владу в очах світової громадськости і в своїх власних очах. Злоба не радник там, де повинні домінувати поміркованість, людське сумління, почуття відповідальности за свої дії перед народом і Вітчизною.

Віра в принципи соціалістичної законности та гуманізму дає підстави сподіватись, що Верховний суд УРСР при розгляді справи В. Мороза не поставиться зневажливо до цих доброзичливих застережень.

З повагою.

Павло Чемерис, журналіст
м. Львів, 30/XI 1970 р.

34

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР В КАСАЦІЙНІЙ СПРАВІ ВАЛЕНТИНА ЯКОВИЧА МОРОЗА, ЗАСУДЖЕНОГО В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ НА 14 РОКІВ

В листопаді в Івано-Франківську відбувся суд над Валентином Морозом. Я глибоко схвильована терміном, на який осуджено цього молодого письменника, бо важко повірити, що в наш час можна так жорстоко розправлятися з людьми. Адже, якщо судять когось на такий термін, то мотиви, якими керувався суд, самі звинувачення Валентина Мороза мусіли б бути офіційно повідомлені широкому колу громадськости.

Тим часом більшість знає, що суд над Валентином Морозом був закритий, на вирок нікого з друзів і знайомих не допустили. Важко повірити в таке свавілля. Думаю, що ті версії, які появляються зараз в газетах, не будуть цілком достовірними, бо ж слушніше було не скривати всієї справи відразу.

Маю надію, що вирок Івано-Франківського обласного суду, який радше послуговується якимись особливими позазаконними мотивами, буде скасований.

І це оправдає радянське правосуддя, авторитет якого підривають своїми провокаційними вчинками працівники з Івано-Франківська.

Войтович Марія
м. Львів, 5/XII 1970 р.

36

МОСКВА, КРЕМЛЬ, СОВЕТ МИНИСТРОВ,
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР
КОСЫГИНУ А. Н.
МОСКВА, МИНИСТЕРСТВО ВНУТРЕННЫХ ДЕЛ СССР
МОСКВА, МИНИСТЕРСТВО ЗДРАВОХРАНЕНИЯ СССР
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ КОМИТЕТА ОБЩЕСТВА КРАСНОГО
КРЕСТА

По доручению родных, друзей, товарищей и знакомых историка и писателя Валентина Яковлевича Мороза, заключенного 1-го июня 1970 года и осужденного по статье 62 УК УССР на 14 лет лишения свободы, прошу вас немедленно вмешаться в действия администрации Владимирской тюрмы.

Как стало известно, Валентин Мороз сейчас тяжело болен, лежит в тюремной больнице. Есть все основания считать, что крайнее истощение организма и тяжелая болезнь Валентина Мороза — следствие нечеловеческих условий владимирской тюрмы.

Прошу вас освободит В.Я. Мороза из заключения, как осужденного без всяких оснований (кроме того советские гуманные законы гарантируют свободу тяжело больным заключенным), а пока хотя бы перевести его в лагеря и разрешить ему получить дополнительный продукт питания — посылку.

Обращаюсь с просьбой в правление общества Красного Креста и Красного Полумесаца создать коммисию для проверки условий в которым содержаться политзаключенные, в том числе и Валентин Мороз и на основании виводов этой коммисии добиться изменения этих условий.

Ирина Калинец

37

ВЕРХОВНИЙ СУД УРСР ЗАЛИШИВ ВИРОК В СИЛІ

У Верховному суді УРСР в Києві справа Валентина Мороза розглядалася 24 грудня 1970 року. Відомо, що В. Мороз касаційної скарги по суті вироку до Верховного суду не подавав, а тільки протест проти незаконного закритого суду і вимогу ще раз відкрито розглядати справу. Касаційну скаргу по суті подав адвокат засудженого, Коган, вимагаючи звільнення Мороза або хоча б перекваліфікації звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР.

Декількох киян, що прийшли до Верховного суду на слухання касації, до залу не пустили, заявивши, що справа слухається закрито. У коридорі, перед початком суду, критик Дзюба, мовознавець З. Франко та лікар М. Плахтонюк звернулися до Прокурора республіки Глуха.

На запитання, чому судили Мороза закритим судом, Прокурор відповів, що на суді розглядалися державні таємниці, а саме: канали, якими Мороз передавав свої статті за кордон, а цього, мовляв, не можна говорити при публіці. Це — свідома брехня. Мороз нічого не передавав за кордон, на слідстві й на суді про це не йшлося і ніякі « канали » там не дослі-

джувалися. Коли ж лікар Плахтонюк запитав, чому ж у такому разі закритим судом судили у 1966 році його знайомого, студента мединституту Я. Геврича, адже Геврич нічого сам не писав і ні про які канали мова не йшла, Прокурор не знайшов що відповісти. На заяви І. Дзюби, М. Плахтонюка та З. Франко про неймовірну жорстокість вироку, Прокурор республіки сказав таке : « А если он меня хочет уничтожить, на горло насту-пает, то я должен с ним церемонится? У нас для защиты от таких существует аппарат насилия ». На це йому відповіли реплікою, що якщо так думати, то за такі безневинні статті, як « Хроніка опору », треба не то що 14 років давати, а навіть розстрілювати...

Прокурор заявив також, що вимагатиме залишити вирок в силі, бо це потрібно для науки іншим. Від слів З. Франко, що громадськість змушена буде звертатися до ООН, Прокурор іронічно відмахнувся : звертайтеся, мовляв, на здоров'я...

Прокурор « суверенної » республіки спочатку на-магався говорити українською мовою, але це йому було дуже важко, і він перейшов на російську...

Верховний суд залишив вирок Івано-Франків-ського облсуду без мін. У січні 1971 року Валентина Мороза відправлено етапом у Володимирську в'язницю, де в умовах суворої ізоляції його триматимуть перших шість років.

Реакція свідомої частини української громадськос-ті на засудження В. Мороза різна. Але всі сходяться на тому, що термін покарання за відкрите написання літературно-публіцистичних статтей по жорстокості безпрецедентний у післясталінські часи. Дехто схиль-ний розцінювати це, як винятковий випадок, виклика-ний реакцією кагебістів на гостру критику їх у « Ре-

портажі... » і на підкреслено принципову поведінку В. Мороза як в ув'язненні, так і на волі. Інші вважають розправу над Морозом закономірним етапом дальшого наступу реакції і відродження сталінсько-беріївських тенденцій у суспільному житті СРСР. Вони гадають, що за цим судом підуть інші, не менш жорстокі репресії, може, навіть масові. Хтось при цьому поширює провокаційні чутки навіть про кандидатів на репресії, називають прізвища Є. Сверстюка, В. Чорновола та ін.

Як стало відомо, останнім часом у США, Канаді та ін. країнах відбулися масові демонстрації української молоді, передовсім студентства, біля радянських посольств і консульств на знак протесту проти антидемократичної жорстокої розправи з Валентином Морозом. Однак, звертають увагу на те, що це мало навіть у порівнянні із реакцією на справу Амальрика, і що світ про ситуацію і репресії на Україні майже нічого не знає. При цьому проводять аналогію із майже одночасними голосними процесами ленінградських євреїв та з арештом американської комуністки Анджели Девіс. 14-річний вирок Мороза не поступається жорстокістю перед вироками іспанських басків та ленінградських євреїв, однак характер звинувачення у нього зовсім інший. У всіх перелічених випадках людей судили чи судитимуть формально не за переконання і їх розповсюдження, а за якимись іншими (нехай, можливо, сфабрикованими) чисто кримінальними звинуваченнями — за вбивство глави секретної поліції, за змову захоплення літака і вбивство пілотів, за передачу зброї в'язням і допомогу при втечі тощо. Мороза ж навіть формально засуджено виключно за переконання — за написання і не доведене судом розповсюдження кількох статтей опозиційного характеру.

Порівнюються також деталі. Анджела Девіс ще до суду може щоденно мати контакти з адвокатами, зна-

Подаємо у перекладі ту частину статті професора міжнародного права Задорожного, де є загальнотеоретичні положення :

« Право на свободу думання і на вільний вияв своїх переконань, право на зібрання, право вільно утворювати для захисту своїх інтересів асоціації і профспілки, право на особисту недоторканість та інші основні свободи людини перетворюються імперіалізмом у державний злочин, за який загрожує смертна кара, пожиттєве або тривале тюремне ув'язнення. Але ж всі держави взяли на себе за Статутом ООН зобов'язання заохочувати і розвивати повагу і дотримання прав і свобід людини.

Загальна декларація прав людини і Міжнародні пакти про права людини конкретизують права людини і основні свободи як елементарний мінімум демократії, гідний сучасної цивілізації, підкреслюючи, що кожна держава зобов'язана поважати і забезпечувати ці права і свободи всім особам, що знаходяться в межах її території і під її юрисдикцією.

Мінімум демократії, гарантований міжнародним правом і конституційним правом цивілізованих країн, полягає в тому, що ніхто не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте й сімейне життя, свавільних або незаконних посягань на недоторканість його життя (мабуть, житла) чи таємницю кореспонденції або незаконного посягання на його честь і репутацію.

Стеження, телефонні підслуховування, тотальний контроль за думками, свавільне вторгнення в особисте, ділове і суспільне життя, систематичні вбивства політичних і громадських діячів — добре відомі всьому світові факти... ...Дійсно, важко знайти норми міжнародного або конституційного права, положень Статуту ООН або пактів про права людини, які в своїй основі не були б порушені силами міжнародної імперіалістичної реакції.

Зупинити руку катів, юридичну сваволю, знущання над принципами Загальної декларації прав людини — цього вимагає совість народів, інтереси загального миру, демократії і прогресу... »

(Г. Задорожний, « Спинити сваволю! », « Правда », 15. XII. 1970 р.)

Думають, що поява цих статтей в органі ЦК КПРС призведе, можливо, до більшої популяризації в СРСР документів ООН про права людини, які в СРСР досі замовчувалися. Під час обшуків Загальна декларація прав людини ООН вилучалася. Відбираючи Декларацію у політв'язнів Мордовії, наглядачі заявляли: « Ето для негров, тебе зачем? » (див. про це в статті В. Мороза « Репортаж із заповідника імені Берії » та в заяві політв'язня І. Кандиби, вміщеній у попередньому випуску).

Наприкінці 1970 року у Самвидаві з'явилася збірка поезій Валентина Мороза « Прелюд », у яку ввійшли вірші, написані як у першому, так уже і в другому ув'язненні. Поширюється також складений влітку 1970 року, після арешту, твір « Перший день ». Ці твори є свідченням всебічности обдарування автора, його неабиякого літературного хисту.

йомими і незнайомими особами, з однодумцями по партії. Вона пише листи з критикою державного ладу США, дає інтерв'ю такого ж змісту, сама спрямовує кампанію на власний захист. Якщо її судитимуть, то без сумніву, відкрито, із кореспондентами і кінооператорами. Для участі в слідстві по справі Анджели Девіс і контролю за дотриманням законності американці, як відомо з нашої преси, офіційно запрошували радянських юристів тощо. А Валентина Мороза тримали майже півроку в найсуворішій ізоляції, не давали до суду навіть побачення з дружиною і 8 річним сином. Бодай формально відкритим був суд ленінградських євреїв, на суді був відомий захисник демократичних прав в СРСР академік Сахаров. Навіть басків у Іспанії судили відкрито, в присутності французьких юристів та іноземних журналістів. А «суд» Мороза відбувся в чотирьох глухих стінах під охороною солдат, що не розуміли жодного сказаного підсудним слова...

Помічено, що центральна російська преса не тільки дуже активно виступила проти беззаконня в Іспанії і США (ось заголовки тільки одного номера за 5 грудня газети «Правда»: «Зупинити сваволю!», «Совість і мужність у в'язниці», «Катівня не зломить борців за волю», «Ганебне судилище»), але і вперше вмістила солідні статті про правове значення замовчуваних досі документів ООН — Загальної декларації прав людини і Міжнародних пактів про права людини. Такими є, наприклад, статті доктора юридичних наук, професора міжнародного права, члена правління Радянської асоціації сприяння ООН Г. Задорожного («Правда» за 15 грудня) та кандидата юридичних наук В. Романова («Правда» за 11 грудня). Думка проф. Задорожного про необхідність кожної держави забезпечувати своїм громадянам елементарний мінімум демократії особливо немічна, бо якраз за спробу скористуватися найелементарнішим мінімумом демократії і був нелюдськи покараний Валентин Мороз.

38

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ РАЇСИ МОРОЗ

Зводиться порахунки із дружиною засудженого Валентина Мороза, Раїсою Мороз. Вона вже п'ять років бездоганно працює у Івано-Франківському педінституті, де викладає німецьку мову. Після суду над Морозом, Р. Мороз недвозначно дали зрозуміти, що працює в інституті вона останній рік. На весну оголошується конкурс на заміщення посади, яку займає Р. Мороз.

Родина Морозів будували собі квартиру кооперативним способом. Рішенням загальних зборів кооперативу їм було дозволено мати трикімнатну квартиру, вони вплатили необхідну суму і були поселені. Зараз за вказівкою КДБ у Р. Мороз вимагають виселитися з її квартири в однокімнатну. Голова кооперативу не приховує на зборах, що це робиться за те, що чоловік Р. Мороз засуджений за « політику ».

39

СКОНФІСКОВАНІ КНИЖКИ

Про обшук 4 травня 1970 року по справі В. Мороза у священика села Космач на Гуцульщині *Василя Романюка* повідомлялося у попередніх випусках. Після суду над В. Морозом Романюкові повернено тільки кілька релігійних книжок. Решта — конфісковані Івано-Франківськими кагебістами як заборонені. До заборонених потрапили: ряд релігійних книжок, в тому числі видані ще наприкінці минулого і на початку нашого століття, драматична поема Лесі Українки «Бояриня» (фотокопія із радянського видання 20-х років), книжка М. Возняка «Історія української літератури» т. 2, віки XVI-XVIII, 1921 р., «Історія України» М. Аркаса 1909 року видання, підшивки газети «Неділя» за 1934-36 рр., книжка «Всесвітня історія», календарі, колядки, вірші Лепкого тощо. Забрано також листування, різні нотатки, конспекти релігійного характеру (В. Романюк вчиться в духовній семінарії в Москві). На запитання В. Романюка: невже можна вважати антирадянською «Історію України» Аркаса, видану 1909 року і дозволену навіть царською цензурою, капітан КДБ Пригорницький відповів: «Вона хоч і не антирадянська прямо, але може привести до антирадянського думання».

41

ЛИСТ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Гадав був і книжку Вам надіслати, та, поки зібрався, вона зникла з продажу в Києві, а обіцяного додаткового тиражу (50 000) так і не буде... Чому? Видимо, за погану суспільну поведінку її автора й за шкідливість цієї книжки, на думку Білодіда та інших білодідьків... Поведінка моя виявилась поганою ще на процесі Мороза в Ів.-Франківську, куди я був викликаний разом з Дзюбою та Чорноволом як свідок обвинувачення й відмовився давати свідчення на закритому судовому процесі, покликаючись на радянські закони, погляди Леніна, конституцію СРСР та свої власні переконання. Коли голова суду зажадав від мене такої позиції, я сказав: "Не хочу, щоб наші нащадки судили мене разом з вами за те, що я взяв участь у незаконному ділі"... Не схвалить моєї поведінки й міністр освіти Удовиченко, якому я надіслав листа, що його копію вкладаю в цю коверту. Офіційно мене не покарано за відмову давати свідчення на суді, як того можна було сподіватись, але неофіційні санкції вже почались: знято в журналі "Україна" вже ухвалену до друку мою повість "Завищені оцінки", не друкуються в "Літературній Україні" мої дальші мовні нотатки "Ваговиті дрібниці" й нарешті не буде видано додаткового тиражу "Як ми говоримо". Отож навряд чи зможу я наступного 1971 року "порадувати читачів новими творами", як Ви того мені бажаєте... Взагалі, в літературі тепер настанова — писати "виробничі" та "колгоспні" романи, до чого я аж ніяк не мастак. Ну що ж — доведеться писати "для вічності", відкладаючи написане в папку "Як умру, то почитайте"...

Київ, 6 січня 1971 року.

Борис Антоненко-Давидович

40

ШИЗОФРЕНІКИ

Виступаючи у м. Косові Івано-Франківської області перед учителями, якийсь партійний лектор назвав І. Дзюбу, І. Світличного, В. Чорновола та ін. «шизофреніками». Такими ж «психічно ненормальними» людьми, на його думку, є генерал Григоренко, історик П. Якір і академік А. Сахаров... Про В. Мороза було сказано, що він встиг наробити в Космачі біди, але його все ж вчасно знешкоджено.

42

"АПОСТОЛ" І ЙОГО ШТАНДАРТИ

Знову гарячково заскрипіли пера. Знову закалатала в усі свої дзвони мюнхенська радіостанція "Свобода". Знову жовто-блакитні листки і журнали — від "Мети" і "Українського голосу" до бандерівського "Визвольного шляху" і мельниківського "Українського слова" зарясніли заголовками про "нечувану судову розправу над "невинним".

З чого ж отой шум учинився? Кого так ревно поспішають захищати націоналістичні видання? Виявляється, колишнього викладача Івано-Франківського педагогічного інституту В. Мороза, засудженого за антирадянську пропаганду. Захищають насамперед тому, що він став на шлях активної пропаганди ідей буржуазного націоналізму, в усі кінці строчив брудні пасквілі з наклепами на ленінську національну політику Комуністичної партії і Радянської держави. Замість того, щоб, як то годиться педагогові, сіяти розумне, добре і вічне, В. Мороз зайнявся злочинною діяльністю. А за злочин, як відомо всім, треба відповідати, причому — за всією суворістю закону.

Ось що показав сам В. Мороз на слідстві (!) ще тоді, коли його вперше (як бачите, "пропагандист" зі стажем!) притягли до відповідальності за антирадянські дії: "Коли я оселився і почав працювати в Івано-Франківську, то, використовуючи свої поїздки у відрядження для керівництва практикою студентів, відвідував і місто Луцьк. Завжди привозив з собою антирадянську літературу, статті такого ж змісту. Розповсюджував їх у колі своїх знайомих. Я говорив їм про необхідність відокремлення України від СРСР і перетворення її на буржуазну країну. В своїх прагненнях, казав я їм, ми маємо розраховувати на підтримку західних капіталістичних країн і в першу чергу США, в тому числі і на військову".

Отже, справа зовсім не у "сваволі" радянського

Нічим не гребуючи, В. Мороз намагається виправдувати і насаджувати чужу нам ідеологію, національний егоїзм, ворожнечу між народами, що є нічим іншим, як закликом до зруйнування всіх наших набутків як у галузі братніх національних взаємовідносин, так і в економіці та культурі, отже, займається неприхованою антирадянською пропагандою.

Він закликає повставати проти інтернаціональних почуттів, соціалістичного змагання, обміну кадрами між союзними республіками, говорить про необхідність все це знищити раз і назавжди. В цьому зв'язку навіть розвідувальну натфову вишку біля с. Космача на Прикарпатті він розглядає як акт... ворожий українській культурі, нові обряди, колгоспні щедрівки називає не інакше, як "коров'ячим фольклором", визнану навіть нашими ворогами матеріалістичну філософію іменує "свинячою" і т. ін. "Дехристиянізація, колективізація, індустріалізація, масове переселення з села до міста, — вигукує В. Мороз, — усе це було небаченим в історії України розбиттям традиційних структур, катастрофічні наслідки якого виявились ще далеко не повністю".

Подібні "документи" В. Мороз розповсюджував нелегальним способом серед деяких елементів на території України, передавав їх для публікації за кордон (!) все з єдиною метою — спаплюжити соціалістичний лад, його великі завоювання. Він недвозначно пише в своєму пасквілі "Серед снігів": — "На Україні ще нічого гасити, ще треба розпалювати", бо, як нижче говориться в цьому самому пасквілі, — в нашій республіці — "примітивів" сорок мільйонів! З них і складається українська нація".

А в Мюнхені задоволено потирають руки. Ці "твори" передає в ефір радіостанція "Свобода", зарубіжні націоналістичні видавництва розгортають навколо них галасливу кампанію. Аякже? З'явився новий "апостол" на Україні.

суду, і це випливає із зізнання В. Мороза, а в його антирадянській діяльності, проводячи яку, він не гребував ніякими засобами — від політичного дворушництва і аж до зради Вітчизні. В Мороз заявляв, як показав свідок — вчитель Д. П. Іващенко, що "...відокремлення України можливе за допомогою з боку імперіалістичних країн і в разі відокремлення політична влада мала б бути буржуазною".

Але й ці плани, що їх В. Мороз викладав перед своїми поодинокими приятелями, далеко не повністю розкривали його справжні наміри. Куди вичерпніше викладаються вони в деяких приналежних його перу антирадянських писаннях — "Мойсей і Датан", "Серед снігів", "Хроніка опору" та інших.

Ратуючи за Україну, вирвану із братньої сім'ї радянських народів. В. Мороз закликає передусім звести на п'єдестал уніатство і поставити його на чолі духовного життя народу. Бо, за твердженням В. Мороза, "уніатство вросло в живе тіло української духовності, зробилось явищем національним". Виникає запитання: чому саме таких "духовних пастирів" хотів би накинути В. Мороз Радянській Україні? Зрозуміти неважко: уніатська церква завжди була ідейним натхненником українського буржуазного націоналізму. Адже це вона освятила бандерівщину, плазувала перед Гітлером, а її найвищий сановник митрополит Шептицький у своєму "Посланні до духовенства про організацію парохій і громади" писав: "Душпастир мусить мати напоготові прапор німецької армії... На ньому вишита свастика".

Непохитна вірність народу Радянської України ідеям В. І. Леніна, його полум'яний радянський патріотизм викликають у В. Мороза лють. Себе він зараховує до "еліти нації", а інших презирливо називає "напівплебеями"; сучасні українці, як на нього, "до краю огрублені", "зматеріалізовані", "занурені у стан сомнамбулічного напівсну".

ка-Давидовича, І. М. Дзюби, В. М. Чорновола — змушений зізнатися.

На суді, крім викладеного вище, з'ясувалося й інше. Націоналістичному "апостолові" вже стало тісно в рамках нашої республіки. Він накидається з лайкою не тільки на українських радянських письменників — співців дружби народів, інтернаціоналістів, а й на літераторів з інших республік, які виступають з критикою націоналізму. Так, прочитавши в "Литературной газете" статтю-відповідь радіобрехунам з Мюнхена білоруської поетеси Євдокії Лось, В. Мороз пише їй листа, насиченого націоналістичними мареннями і расизмом, перемішуваними з наклепами на національну політику партії, погрозами та образами.

Отже, засуджений В. Мороз не тільки систематично писав антирадяські наклепницькі "твори", але й сам нелегально розповсюджував цю отруту, вів антирадянську пропаганду і за це став вдруге перед судом, одержав по заслугах.

Все гранично ясно. Чого В. Мороз бажав, те й уподобав. І хто б, яким би чином не брався захищати цього "апостола зради", кожній неупередженій людині зрозуміло — чого він хоче, чого домагається. Він зрадив нашому народові, зрадив нашій багатонаціональній Радянській Вітчизні. А зрадників — карають.

Я. РАДЧЕНКО.

"Радянська освіта" (14 серпня, 1971)

Звідки ж пішла ця ненависть В. Мороза до нашого ладу, соціалістичної дійсності? Адже йому, як і мільйонам інших громадян, здійснення віковічної мрії про возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі відкрило найширші шляхи — вчитися, творити, будувати гідне радянської людини життя. Він дістав у своєму селі на Волині середню освіту, вступив до університету, як і всі радянські студенти, навчався безплатно і одержував державну стипендію, а по закінченні вузу став викладачем Луцького, потім Івано-Франківського педінститутів.

Падіння трапилось не одразу і не обмежується одним або кількома роками. В. Мороз постійно слухав зарубіжні антирадянські радіопередачі, читав закордонну антирадянську літературу, вдосконалював на цій основі форми і методи виготовлення й поширення антирадянських документів, весь час жив подвійним життям і, зрештою, пішов шляхом зради інтересів радянського народу.

Вище ми наводили зізнання В. Мороза на першому суді, перед яким він визнав себе винним і неначе покаявся. Проте потрібних висновків він не зробив.

У вересні 1969 року В. Мороз, відбувши покарання, повернувся до Івано-Франківська з твердим наміром продовжувати антирадянську діяльність. Він шукає шляхи ведення боротьби з нашим державним устроєм, пише "Хроніку опору", "Серед снігів". Часу для писань було не позичати. Замість того, щоб докласти рук до суспільно-корисної праці, В. Мороз торує знайомі стежки до радіостанції "Свобода", націоналістичних журналів "Сучасність" і "Визвольний шлях" тощо.

А коли довелось відповідати за злочин, за виготовлення і поширення антирадянських документів, він знову хитрує, намагається замести сліди. В. Мороз спочатку відмовляється від "честі" бути їх автором і тільки припертий до стіни показами свідків Б. Д. Антонен-

свідків звернулися у вищі юридичні інстанції з протестом проти закритого суду та необгрунтованого жорстокого вироку, з проханням переглянути його.

До речі, у своїй досить багатослівній статті Я. Радченко так і не повідомив своїх читачів про найголовніше: який же вирок ухвалив суд Морозові. Чим пояснити таку забудькуватість явно не рядового журналіста, що воліє мати скромне прізвище «Я. Радченко»? Може тут у нього кінці з кінцями не сходяться, а може — хто він не є, а все таки ніяково йому розголошувати той факт, що за написання кількох публіцистичних матеріалів (хай навіть і дуже хибних) молоду людину на дев'ять років замуровано у в'язницю, після чого її чекає ще п'ять років заслання. Дуже вже «не грає» цей моторошний факт у добу, коли наша країна, як відомо читачам «Радянської освіти», очолює боротьбу за людські права, за гуманний переустрій світу, за соціалізм і демократію!

Поява статті Я. Радченка зайвий раз засвідчує якої шкоди і образи завдають соціалістичній громадськості протизаконні т. зв. «закриті процеси».

Адже — крім усього іншого — якби справу В. Мороза розглядали публічно, тобто в законному порядку, журналіст не міг би так цинічно дезінформувати своїх читачів.

Може не від редакції «Радянської освіти» залежить дати докладну і об'єктивну інформацію про судовий процес В.Я. Мороза, як це годилось би за елементарними громадянськими поняттями. Але відомі юридичні положення про відповідальність преси дають мені право вимагати, щоб вона в якійсь мірі виправила фактичну помилку (помилку з її боку, а з боку автора статті — фальсифікацію), яка стосується мене особисто і яка завдає мені моральної шкоди.

З пошаною.

І.М. Дзюба
м. Київ, Повітрофлотський проспект, 52, кв. 97

44

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

У газеті « Радянська освіта » за 14 серпня 1971 року надруковано за підписом Я. Радченка статтю « "Апостол" і його штандарти ». Мусимо реагувати на неї хоча б тому, що у ній у брехливому контексті згадано наші імена.

Стаття Радченка з'явилася як відповідь на голоси західної преси з приводу судової справи історика і публіциста Валентина Мороза, заарештованого в червні 1970 року і в листопаді цього ж року засудженого Івано-Франківським обласним судом на дев'ять років ув'язнення в тюрмі і таборі особливого режиму та п'ять років заслання — всього на чотирнадцять років покарання.

Природно було сподіватися, що автор статті покаже фактичну сторону цієї — так чи інакше — екстраординарної судової справи, дасть її кваліфіковану юридичну інтерпретацію і, вже спираючись на таке грунтовне насвітлення суті справи, виступить у бій проти буржуазних фальсифікаторів.

Та ба ! Подібні сподівання виявилися наївними. Автор статті в простоті душевній (а може, знаючи закони жанру) вважає, мабуть, що в такій благословенній сфері, як боротьба з « українським буржуазним націоналізмом », здоровий глузд і елементарна логіка не конче потрібні, а фактична достоменність і правда — вже й зовсім зайва розкіш. Тут, гадає він, усі засоби дозволені. Тому і вважає за можливе не входити в конкретний зміст такої « дрібниці », як конкретний зміст судової справи, її фактична сторона, юридична обгрунтованість тощо — а, поминаючи ці скучні етапи розвитку теми, зразу дає максимальне навантаження своєї уяви, аби вона намалювала якмога страшнішу « парсуну ворога » — подібно до того, як ото гоголів-

ський коваль Вакула розмалював чортів, якими довірливі матері-селянки лякали своїх дітей.

Рівень названої статті не дає нам можливости серйозно дискутувати з її автором, тому коротко перерахуємо лише основні свідомі перекручення фактів, допущені Я. Радченком.

1. В. Мороза названо в статті « апостолом зради » і кілька разів наголошується, що він засуджений за зраду батьківщини. Це твердження позбавлене будь-якого політичного і юридичного змісту. Воно є хіба що риторичною фігурою. Алеж яке право мав автор вдаватися до « риторичних фігур » там, де йдеться про долю людини, про правдиве інформування громадськости ?

Зрештою, Конституція країни та Кримінальний кодекс точно окреслюють поняття « зрада батьківщини », і тут не повинно бути місця фантазії та сваволі.

Насправді В. Мороза судили не за ст. 56 КК УРСР (зрада батьківщини), а за ст. 62 (антирадянська пропаганда і агітація). Йому інкриміновано не шпигунство, диверсії, терористичні акти і т. д., а всього лише написання кількох літературно-публіцистичних статтей з питань збереження культури і духовних традицій нації. На суді статті Мороза кваліфікувалися як антирадянські за ст. 62 КК УРСР, кваліфікувались, на наш погляд, без достатніх підстав. Але до чого тут « зрада батьківщини » ?

2. Не знайшовши переконливих аргументів для виправдання розправи з Морозом в 1970 році, Я. Радченко цитує звідкілясь протоколи допитів В. Мороза по першій справі (1965 р.), коли звинувачений нібито зізнався в намірі створити з допомогою імперіалістичних країн самостійну українську буржуазну державу. Прийом у Я. Радченка неетичний і незаконний з двох причин.

По-перше докази теперішньої вини В. Мороза

треба шукати в його теперішній справі, а не в попередній, по якій він покарання відбув повністю.

По-друге, якщо цитовані свідчення справді записані у протоколі 1965 року (хоч ми не виключаємо можливости фальшування), то автором їх є зовсім не В. Мороз, а слідчий, котрий вів тоді справу. Адже допит ведеться за схемою запитань слідчого, він же формулює і записує до протоколу відповіді. До того ж відомо, що більшість засуджених по справах 1965 року — 1966 року, в тому числі і В. Мороз, надіслали з місць ув'язнення в юридичні інстанції заяви, в яких писали про незаконні методи ведення слідства і суду і відмовлялися як від визнання вини, так і від приписаних їм « свідчень ».

Звертаємо увагу, що чи не вперше в післясталінські часи преса цитує слідчі протоколи. Досі такий прийом був відомий, переважно з « досвіду » 30-х років.

3. Бажання В. Мороза « відірвати Україну з допомогою імперіалістичних держав » нібито підтверджував на тому ж першому слідстві свідок Д.П. Іващенко (учитель).

Знову неправда. *Свідка* Іващенка у справі В. Мороза тоді не було. Був в'язень Д. Іващенко, який не міг виступати свідком проти В. Мороза, бо був суджений разом з ним по одній справі. Такі юридичні аксіоми автор мусів би знати.

4. Такі ж самі « наміри » В. Мороза нібито куди вичерпніше викладаються в деяких приналежних його перу антирадянських писаннях — « Мойсей і Датан », « Серед снігів », « Хроніка опору » та інших. Але нічого й близько до тих « намірів » у статтях В. Мороза не було. Брехня розрахована на те, що не всі, хто читатиме Я. Радченка, знайомі з статтями В. Мороза.

5. Вискубнувши із контексту статті « Хроніка опору » півфрази, Я. Радченко пише, що В. Мороз закликав « поставити уніатство на чолі духовного

життя народу », « накинути Радянській Україні унію » і т. п.

Фантазія, гідна кращого застосування. Бо унію В. Мороз згадав тільки побіжно, пишучи не про Радянську Україну, а про Гуцульщину другої половини XVIII ст., де після поділу Польщі, унія перестала бути засобом польонізації і набрала українського характеру. Такі ж « антирадянські » думки можна знайти у багатьох дослідженнях сьогоднішніх радянських вчених.

6. Таку ж маніпуляцію робить Я. Радченко і з статтею « Серед снігів », перекручуючи слова В. Мороза, щоб довести нібито В. Мороз назвав всю українську націю « примітивами ». Насправді ж В. Мороз полемізує з такими уявленнями. Навіть у наведеній Я. Радченком півфразі слово « примітиви » стоїть у лапках.

7. Для Я. Радченка немає ніяких сумнівів у тому, що В. Мороз « не тільки систематично писав наклепницькі антирадянські « твори », але й сам нелегально розповсюджував цю отруту... серед деяких елементів на території України, передавав їх для публікації за кордон ».

Те, що слідство не могло встановити за п'ять місяців, « встановив » одним розчерком пера Я. Радченко. Жодного випадку розповсюдження особисто В. Морозом його статтей слідство не встановило (крім поодинокого факту звернення до Б. Антоненка-Давидовича із недокінченою статтею за літературною консультацією), ніякого « розповсюдження » не встановив і суд. Так само навіть мови не було, що Мороз особисто будь-що передавав за кордон чи доручав комунебудь передавати.

8. Твердиться, що В. Мороз уникав суспільно-корисної праці. Знову неправда. В. Морозові не тільки не надали праці за фахом, але перешкодили влаштуватися на далекі від ідеології посади (спостерігачем на метеостанції, учнем різьбаря та ін.).

9. Неправда також, що В. Мороз спочатку « замітав

43

ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ "РАДЯНСЬКА ОСВІТА"

Шановні Товариші!

У вашій газеті за 14 серпня 1971 року вміщено статтю Я. Радченка «"Апостол" і його штандарти». В ній ідеться про судову справу «колишнього викладача Івано-Франківського педагогічного Інституту В. Мороза, за антирадянську пропаганду». Але читач марно шукатиме в статті якихось конкретних фактів про суть справи, про склад злочину підсудного, про докази його вини та хід судового процесу. І елементарну фактичну інформацію, на яку читач має право, і ідейну та юридичну аргументацію підмінено нагнітанням «міцних» слів. У цьому випробуваному мистецтві Я. Радченко доходить до того, що з легким серцем приписує В. Морозу не більше і не менше, як «зраду батьківщини», хоч ні на судовому розгляді, ні у вироку В. Морозу про це мови не було.

Отже, Я. Радченко довільно, на свій розсуд «перекваліфікував» офіційне судове звинувачення, за що мав би понести кримінальну відповідальність.

Але Я. Радченко зводить наклепи не лише на підсудного, а й на інших осіб. Чорним по білому він пише, ніби підсудний В. Мороз заперечував авторство інкримінованих йому статтей, «хитрував», «намагався замести сліди» тощо — «і тільки припертий до стіни показами свідків Б.Д. Антоненка-Давидовича, І.М. Дзюби, В.М. Чорновола — змушений зізнатися». З контексту випливає, що названі тут особи — мало чи не Радченкові спільники у цькуванні В. Мороза.

Насправді ж усі названі тут свідки відмовилися брати участь у судовому розгляді справи Мороза В.Я. і давати будь-які покази — через те, що суд прямо порушив радянські закони і розглядав справу у закритому порядку.

Після закінчення процесу всі троє названих тут

нашу позицію; що судили В. Мороза фактично не за згадані у статті Я. Радченка твори, а найбільше за «Репортаж із заповідника імени Берії», де була гостра критика дій КДБ; що засуджено В. Мороза на неймовірно жорстоку кару — 14 років ув'язнення і заслання і т. п.

Статтю Я. Радченка можна було б сприйняти як випадковий екскурс у газетну практику 30-х років, якби такий виступ був єдиний. Але варто лише згадати горезвісну статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі "гуманісти"» («Літературна Україна» за 16/VII 1968 р.), виступи Джона Віра («Вісті з України», травень 1969 р.), Я. Радченка та Я. Клименка («Радянська Україна» за 31/I, 1971 р.) та ін., щоб помітити наростаючу тенденцію. Для таких виступів характерне одне: відсутність аргументованої полеміки, «переконування» читача за допомогою стандартного набору брудних лайок. Чи не застаріла ця зброя?

Після XX з'їзду КПРС було проголошено, що органи КДБ перестануть бути державою в державі, що за їхньою діяльністю встановлюється ефективний контроль партійних і державних органів. Тоді чому б комусь із республіканських керівників найвищого рангу особисто не перевірити одну якусь політичну справу, не вдовольняючися односторонньою інформацією КДБ і самими тільки агентурними даними органів безпеки, які можуть бути підібрані тенденційно.

З огляду на те, що справа В. Мороза викликала особливо сильну реакцію, як у середині країни, так і за кордоном, можна було б узяти під контроль саме цю справу. Прочитайте усі статті В. Мороза, матеріали слідства й суду, офіційно надіслані протести радянської і закордонної громадськости, виступи преси тощо.

Певні, що після такого повного і неупередженого ознайомлення ви зробите кроки до звільнення В. Мороза або максимального пом'якшення кари, невтралізувавши цим велику моральну шкоду, завдану нашому

сліди » і відмовлявся від авторства. Насправді на слідстві він взагалі ніяких свідчень не давав, вважаючи свій арешт незаконним.

Бойкотував він і незаконний закритий суд, але, ніби передчуваючи можливість наклепу, на початку суду все ж оголосив заяву про те, що він є автором чотирьох статтей — « Репортаж із заповідника імени Берії », « Мойсей і Датан », « Хроніка опору » та « Серед снігів ».

10. Нарешті Я. Радченко свавільно зробив своїми однодумцями і спільниками у нападках на В. Мороза нас — Б.Д. Антоненка-Давидовича, І.М. Дзюбу та В.М. Чорновола. Ми буцім то « приперли до стінки » В. Мороза і змусили його своїми свідченнями зізнатись в авторстві статтей. Ми ж не тільки не « припирали » В. Мороза « до стінки », а навпаки — оголосили протест проти незаконного закритого суду і відмовились давати на такому суді будь-які свідчення.

Постає питання : на що розраховував автор статті « "Апостол" і його штандарти », оббріхуючи не тільки людину, позбавлену можливости йому відповісти, але й нас ? Може на те, що газету прочитає більше людей ніж нашу відповідь ?

Ми перерахували вище лише випадки (навіть не всі) відвертого перекручення Я. Радченком таких конкретних фактів, які не надаються до подвійного тлумачення і до суб'єктивних оцінок.

На совісті автора залишаємо те, що він побачив у статтях В. Мороза « націоналістичне марення і расизм », « погрози та образи », « заклик до зруйнування всіх наших набутків » і т. п.

Наклеп можна чинити не лише говорячи, але й замовчуючи. А замовчує Я. Радченко занадто багато : що судили В. Мороза незаконним закритим судом; що, всупереч закону, на зачитання вироку не допустили нікого із знайомих підсудного і навіть нас, свідків, забезпечивши цим можливість і вироку фальшувати

суспільству і комуністичній ідеології самим фактом такої жорстокої розправи.

Б. Антоненко-Давидович
І. Дзюба
В. Чорновіл
29 вересня 1971 року.

45

"Я БІЛЬШЕ НЕ ВИТРИМАЮ!"

Ці слова належать в'язневі каторжної Владимірської тюрми Валентинові Морозові — духово сильній, мужній людині.

— Я більше не витримаю...

Валентин Мороз, історик за професією, колишній викладач Українського педагогічного інституту в Луцькому, був заарештований другий раз у липні 1970 року і другий раз засуджений за ст. 62 КК УРСР ("Антирадянська агітація і пропаганда").

В. Мороз отримав найжорстокіший вирок — чотирнадцять років позбавлення волі, з того числа шість років в'язниці — за написані ним книжки і статті. Ось перелік його праць, що їх визнано злочинними: 1) *Репортаж із заповідника ім. Берії* (робота написана в Дубровлазі, де Мороз відбував покарання — 4 роки позбавлення волі, після першого арешту в 1965 році. У справі Репортажу В. Мороза тримали протягом 1967 року під слідством в ізоляторі Лефортовської тюрми, але тоді, за цю його працю, реченця покарання йому не продовжено); 2) *Серед снігів* — про непослідовність, непринциповість І. Дзюби; 3) стаття адресована білоруській поетесі Євдокії Лось, вірші якої В. Мороз критикує за відсутність в них духа національного самовизначення, виступаючи одночас проти русифікації Білорусі.

Відбувати покарання Валентинові Морозові приз-

начили у Владимірській тюрмі. Там його посадили в камеру з двома кримінальними злочинцями-садистами. Вони довший час взагалі не давали В. Морозові спати, чергуючись біля його ліжка.

Всі прохання дружини Мороза перевести його в іншу камеру були безуспішні. "Він сидить з такими, як і він сам", — заявляли їй.

І ось одного разу, виснаженого безсонням В. Мороза співмешканці камери мало не вбили, порізавши йому ножем живіт. В'язничні керівники були змушені відправити В. Мороза в лікарню. Після звільнення з лікарні Мороза відразу повезли до Києва, як свідка в справі т. зв. українських націоналістів. Не діставши від нього ніяких свідчень, органи КҐБ відіслали його назад до Владимірської тюрми.

Після наполегливих прохань дружини Мороза його посадили в одиночну камеру. Там він перебуває і зараз у стані цілковитого фізичного і морального виснаження. Він на краю загибелі.

Під час побачення 9 жовтня 1973 року Валентин Мороз просив дружину робити заходи про дострокове перевезення його з тюрми до табору. Зустріч була дуже гнітуча. В. Мороз, звичайно зрівноважений і спокійний, не був подібний на себе. У стані цілковитого нервового напруження, роздратування, близького до істерії, він закидав дружині, що вона не робить достатніх зусиль, щоб полегшити його долю і просив та рівночасно вимагав робити щонебудь для його спасіння, рятування його життя.

— Я більше не витримаю!

Філософ Кант сказав, що найбільш дивують дві справи: зорі на небі і закон добра в людині.

Я пишу ці рядки з надією, що цей дивний закон — закон добра в людині — переможе і зло відійде.

Але воно відійде тільки тоді, коли залунає впертий і спокійний голос добра багатьох людей.

Хай отже кожна людина знайде в собі це добро і хай залунає цей голос — *голос добра проти зла* і, я вірю, зло відійде.

Валентин Мороз не загине!

3 квітня 1974
Москва Т. Ходорович

46

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПРС
ЛЕОНІДУ ІЛЛІЧУ БРЕЖНЄВУ

Арештований вдруге чотири роки тому, політичний в'язень *Валентин Мороз* після двох років перебування в одиничній камері Володимирської тюрми вимагає, щоб його перенесено до табору і заявляє голодівку. Валентин Мороз, який вже раніше відбув термін 4-річного ув'язнення, засуджений на 6 років тюрми, 3 роки табору і 5 років заслання за складення репортажу про страхіття його першого ув'язнення. Тільки бажання влади приховати ганебну правду може бути поясненням її повторної жорстокости. В тюрмі Мороз терпів від знущань підсаджених до нього кримінальних злочинців. На власне прохання його перевели в одиночку. Єдине порушення режиму, яке йому закидають — це розмова українською мовою на побаченні з дружиною. Я прошу вас втрутитись й урятувати чесну і мужню людину.

З глибокою пошаною

АНДРІЙ САХАРОВ, академік.

Мій чоловік голодує вже два місяці. Проте за весь той час я не маю жодних вісток про нього. На мої намагання довідатись що-небудь, я чую відповідь: він почуває себе нормально, ніяких порушень закону в нього немає. Так відповідає мені начальник Володимирської тюрми і тюремний лікар. Але як можна вірити, що людина, яка чотири роки перебуває у Володимирській тюрмі, що відома своїм гострим режимом, та яка хворіє на анемію і два місяці відмовляється від їжі, може почувати себе "нормально"?

Я просила, щоб мені дали побачення з чоловіком, або хоч здалека показали його, щоб я переконалася, що він ще живий, але мені відмовили. Я просила дозволу привести чоловікові лікаря, якому я довіряю, але й це мені відмовили. І одне і друге, нібито, не дозволяється правилами тюрми. Але ж, власне, згідно з цими правилами в'язень має право написати листа раз на місяць. Однак ані в липні, ані в серпні я не одержала від чоловіка ні рядка.

Відносно недавно, заступництво пана (Гайнріха) Белля помогло у майже такому самому становищі Андрієві Амальрику. Тому й моя одинока надія на заступництво письменників світу, і тому також я прошу вас, пане голово, довести до їх відома, в яких умовах перебуває мій чоловік, і підтримати моє прохання вашим високим авторитетом. Заздалегідь дякую вам.

27-го серпня 1974 року.

Рая Мороз

47

ЛИСТ РАЇ МОРОЗ ДО В. ПРІЧЕТА, ПРЕЗИДЕНТА МІЖНАРОДНОГО ПЕН-КЛЮБУ

Я звертаюся до вас, бо я глибоко стурбована долею мого чоловіка Ватентина Мороза. Він засуджений за свою публіцистичну діяльність, — його праці "Репортаж із заповідника імені Берії", "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" та "Серед снігів" суд визнав антирадянськими. Звичайно, ні одна з тих праць не була в СРСР надрукована, але я чула, що за кордоном їх публікували. Жорстокість присуду — 14 років позбавлення волі — збільшується тим, що суд визначив надзвичайно довгий строк перебування у тюрмі — 6 років (опісля жде його 3 роки таборів і 5 років заслання).

Не виключено, що це зроблено навмисно, тому що після першого перебування мого чоловіка в місцях ув'язнення (що дало йому матеріал для "Репортажу") було очевидно, що він тяжко переносить саме тюремний режим. З призначених йому шість років тюрми, він відбув уже більше чотирьох, з них два роки в одиночному ув'язненні. В часі останніх двох побачень (по правилам Володимирської тюрми, де він находиться, ми маємо право бачитися раз на шість місяців, по дві години, в присутності наглядача) чоловік настирливо повторяв, що він боїться за свій розум, що йому здається, наче б то стіни камери підносяться, що він находячись в повній самоті і бездіяльності, позбавлений головного задоволення інтелігентної людини в таких умовах — читання. Він не може скупчитися, його мучить якийсь внутрішній неспокій.

Він сказав мені, що 1 липня починає голодівку, щоби добитися переходу в лагер — на відкрите повітря, до людей. Він рішив необмежено голодувати — до переведеня в лагер або до смерти. Він воліє радше вмерти чим втратити розум.

Ще винесу радість — від того, що я чистий.

Бути в усьому чистим — для тебе.

Ще винесу міць свою, гартовану в холоді двометрових мурів, у вічній вологості сірого присмерку.

Ти вже підеш, а я щось візьму від тебе — щось дуже своє і знайоме — і понесу в тюремні ночі на мою постіль, тверду і чисту, в моє зголодніле чекання. Воно дуже м'яке і зворушливе, але з голками, немов їжак, і нікому не дається в руки.

Воно потоне в мені без останку і буде довго не озиватися, але потім з нього закам'яніє велика твердість.

Ще день, ще ніч — завтра...

Вже маю з чим увійти до тебе...

3 січня 1974 року.

Валентин Мороз

48

ЛИСТ В. МОРОЗА ДО СИНА

Ще день, ще ніч — завтра...

Увійдеш до мене із серпневого дня — засмаглий, чорноокий, у вишиваній сорочці з темногарячими грудьми...

У холоді сирих вуглів, у ненагрітому царстві сірого зимна — явишся мені золотим птахом з далекої Волі.

Випустиш на стіл золотого півня — могутню музику серпневих ранків. І на всьому, з чим явишся, горітиме поцілунок Волі: на гарячому вишитті з Гуцульщини, на окрилености погляду і на мелодії слів. І вже не винесу тобі гостинця, що ніс через дорогу заєць, бо ти вже завеликий. Будеш сидіти за столом на тамтому боці. З плечима, що вже зарисувались по-чоловічому твердо. Будеш чекально приглядатися до мене: а з чим прийшов?

І за кожним разом все більше голоду в твоїх очах, і кожного разу все тяжчають гостинці, що їх приношу тобі.

Колись... ти тоді один день прожив на світі, і світ перемінився на велику пісню, а в мене перший раз ворухнулася тривога: з чим прийду?

Бо вже є ти, — а я ще ніякий.
Бо вже є ти, — а я ще випадковий.
Бо вже є ти, — а я ще не став собою.

Ти розгорнув у мені крила, а крила — то неспокій. І вже ніколи не гамувалася тривога: з чим прийду?

Так я викував дужість — бо є ти.
Вже маю з чим увійти до тебе.

Винесу худу постать тобі назустріч — тверду й тонку, як гартоване лезо.

49

ЛИСТ В. МОРОЗА ДО РОДИНИ

Я живий, фізичних сил у мене немає, але духово тримаюся міцно. Іду під Божим знаменем, а Бог це могутність. Він нам допоможе подолати те зло, що як гора стоїть перед нами. Вітай друзів — близьких і далеких, що турбуються за мою долю.

Валентин

(Початок вересня 1974 р.)

З ОСТАННЬОЇ ХВИЛИНИ ПЕРЕД ДРУКОМ КНИЖКИ:

УСІМ ДОБРИМ І ГУМАННИМ ЛЮДЯМ,
ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ АМНЕСТІЇ,
МІЖНАРОДНОМУ ЧЕРВОНОМУ ХРЕСТОВІ,
ПЕН КЛУБОВІ,
ПРЕЗИДЕНТУ США ФОРДУ,
ПРЕМ"ЄР-МІНІСТРУ КАНАДИ ТРУДО,
КАНЦЛЕРУ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ ШМІДТУ,
ГОЛОВАМ УСІХ ДЕРЖАВ, ЯКІ ВТРИМУЮТЬ ЗВ"ЯЗКИ З СРСР,
ВСІМ ГАЗЕТАМ І РАДІОСТАНЦІЯМ СВІТУ.

Мій муж, політичний в"язень, Валентин Мороз, мав побачення з рідною і закінчив 128-ий день голодівки.

Як завжди, при розмовах були наглядачі, які постійно переривали нам, забороняючи говорити то одне, то друге.

Але було й щось нечуване у Володимирі: крім наглядачів, на побаченні був присутній кореспондент АПН. Мабуть із цієї причини побачення відбувалося не у пустій і поганій кімнаті, але у голі з якоюсь обстановкою і телевізором. Не знаю яку інформацію про Валентина Мороза наміряється дати АПН, отже я хочу це зробити сама.

Валентин застрашаюче худий (52 кілограми при 175 сантиметрів). У нього опухле лице і мішки під очима. Він жалується на болі серця. Але найбільші страждання спричинює йому зонд, при допозі якого, починаючи від 12-го дня голодівки, раз на добу його штучно годують. Цей зонд ранить стінки горла і стравохід. Коли його витягають - він цілий у крові. Болі, які Валентин спочатку мав тільки під час кормлення, тепер стали тривалі. Валентин майже безперервно, напівпритомний. Проте час від часу він змушує себе вставати на ноги, бо боїться, що інакше вони атрофуються. І така сила у цього чоловіка, що на побачення йо-

ЛЕОНІДУ ІЛЬЇЧУ БРЕЖНЄВУ

Шановний Леоніде Ільїчу!

До Вас звертається батько політичного в"язня Володимирівської в"язниці, Валентина Мороза. Вже п"ятий рік перебуває мій син у тій тюрмі. Я вже старий і мені важко їздити до нього на побачення. Тому я не бачив сина увесь цей час. Першого липня мій син оголосив голодівку, яка триває до сьогодні. Працівники КДБ і редактор газети "Радянська Волинь" приїхали до мене до дому і наполегливо просили мене поїхати до сина і переконати його припинити голодівку.

Учора я бачив свого сина, а вірніше те, що від нього залишилося. Переді мною сидів скелет з опухлим лицем, з мішками під очима. Його годують штучно і, як він каже, зондом, який уводять у стравохід, уже давно виймають з нього закривавленим, — до такої міри у нього усе поранено. Усе це завдає йому жахливих страждань. Син розпочав голодівку за те, щоб його перевели до табору, але побачивши його, я зрозумів, що тепер його вже не можна залишити у в"язниці, ані переводити до табору, — його життя може тепер врятувати лиш добра лікарня і висококваліфікована медична допомога. Я не можу переконувати його припинити голодівку, бо припинення означатиме для нього смерть. Адже ніхто не обіцяє, що припинення голодівки покращить його становище, навпаки, начальство і далі вважає, що, не зважаючи на його жахливий стан, він повинен відбути покарання призначене вироком у тому ж незмінному вигляді.

Я не розуміюся на політиці і мені важко зрозуміти, за що суд покарав мого сина тюрмою на такий неймовірно довгий строк, що його тепер не під силу синові знести. Але якою тяж-

го не принесли, - він йшов сам! Але ж якою твердою не була б людина, її фізичні можливості мають свої межі.

Тепер, щоб зберегти життя Мороза, необхідно його негайно помістити в лікарні і довго і дбайливо лікувати.

А втім начальник тюрми каже, що, незалежно від того чи Валентин буде продовжувати голодівку чи її припинить, він залишиться в тюрмі. Це є рівнозначне смертному присудові. Мій чоловік це розуміє і пиийняв таке рішення:

Він буде продовжувати голодівку ще два місяці, до 1 січня 1975 року. Якщо до того часу йому не вдасться вирватись з в"язниці, він знайде спосіб покінчити своє життя.

"1975 рік в тюрмі для мене не існує" – сказав він, і у мене немає сумнівів, що це своє рішення він виконає так само як і рішення про безперервну голодівку.

Невже ж можливо в теперішньому світі, щоб людина, уся вина якої – чотири журналістичні статті, названі судом антирадянськими, – заплатила за це життям?

5 листопада 1974 року РАЇСА МОРОЗ

кою не була б його провина, суд не карав його смерним вироком. Прошу Вас від усього серця втрутитися у долю мого сина і зберегти його життя, – адже Ви також маєте дітей і повинні мене розуміти – мій син повинен залишитися живий.

З пошаною до Вас і з великою надією.

6 листопада 1974 року

ЯКІВ МОРОЗ
Колгоспник-пенсіонер

Обидва документи, лист Раїси Мороз і Якова Мороза, перекладені з російської мови.

Ігор Калинець

Із збірки «ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ» (1970 р.),
присвяченої Валентинові Морозові

ДО ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Я хотів би, щоб ся книжка
була для Тебе хоч на мить
хусткою Вероніки на хресній
дорозі.

Я хотів би, щоб ся книжка
як хустка Вероніки нагадувала
нам про святість Твого
обличчя.

20 листопада.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Присвячено Валентинові Морозові

ВСТУП ДО ЦИКЛУ «КАМ'ЯНИЙ ВІТРЯК»

Коли я пригадую
Твій образ

мені здається
що Ти вийшов
із темного отвору
полум'я

і завжди можеш
повернутися
до себе додому

хоч клаптик Вітчизни
під ногами
називається
тюремною келією

і подолати простір
це камінь гризти

а подолати час
це помірятися
із закам'янілими
вітряками

ТРЕНОС
над ще однією хресною дорогою

СТРАСТЬ ПЕРША

на голгофі
провінційного суду
Твоє світле лице
частоколом гвинтівок
відгородили

самотньо
двигаєш хрест

таке ще немічне
наше плече

СТРАСТЬ ДРУГА

змахнула Україна
з ока потаємну
сльозину

Господи
аж світиться
прозорий гурток
плакальниць

але вигодувала
ненька
власним шпіком
легіони шпиків

СТРАСТЬ ТРЕТЯ

і ті дві
що були розп'яті
побіч Христа

нині
маскують
високу голгофу
галуззям кодексів

у прокурорській тозі
ховають
розбійницький ніж

СТРАСТЬ ЧЕТВЕРТА

свіжий хрест

недаремно плаче
з нього
космацька живиця

о він
ще послужить
замість іконостасу
у нашому
обкраденому храмі

СТРАСТЬ П'ЯТА

юродивий народцю
можеш спокійно
метушитись
адже нині
земля
не стряслася

а темряву
що з неба
попелом
дочасно
тобі на голову
осіла

ти й так
не добачаєш

СТРАСТЬ ШОСТА

без зради

проданий
нашим безсиллям

неодин побратим
ще нині
відсахнеться

навіть без серебреників

можливо пошкодуєш
тоді
за біблійним юдою

СТРАСТЬ СЬОМА

мовчить наш отець
а мати
до кривавих слідів
припадає

причинися
мамо Бога
що стала

й нашою матір'ю
за нами

дай і нам
торкнутися
негаснучих слідів

СТРАСТЬ ВОСЬМА

понад натовпом
металом
пойнялись
страдальні руки
дружини

Вероніко
ти хотіла обтерти
окривавлене лице

ногами шматують
полотно

що стане
стягом

СТРАСТЬ ДЕВ'ЯТА

відверни лице своє
від них

але зроби так
щоб у моїй душі
стояв завжди

образ твоєї
терном увінчаної
голови

Григір Чубай

Із присвяченого В. МОРОЗОВІ циклу « ВЕЛИКДЕНЬ » збірки « СВІТЛО І СПОВІДЬ » (1970).

КОСМАЧ — 1970 *)

всі житла і храми наші в долині
а на горі дракон
сидить і дивиться в долину
а то починає малювати гуцульські
писанки щоб у долині повірили
що дракон той тутешній

взявся і цього разу він малювати
котилися писанки із гори глеєм
розмоклим
вибігли ми до воріт щоб на писанки
ті поглянути
а на писанці кожній
тюрма намальована

---

*) На Великдень 1970 р. у Космачі щодо В. Мороза була вчинена провокація після якої у нього зробили обшук і через місяць арештували.

СТРАСТЬ ДЕСЯТА

з любові до нас
прийняв на себе
таку страшну
кару

щоб спасти нас
від найбільшого
гріха

байдужості
до в о г н ю

ДОРОГА

Присвячую
Валентинові Морозові.

Я каятись не буду,
Що вибрав шлях колючіший від терну,
Ні слави, ані похвали не хочу і не жду,
І байдуже мені, що може до овиду не дійду
Під тим хрестом важким.
Знекровлений на півдорозі упаду;

Бо твердо знаю:
Одні впадуть —
Піднімуть інші —
понесуть.
Щоб мученик-народ
Здобув квітуче майбуття —
Не завагаюся віддать життя,
Щоб смерть моя
Влилась краплиною житя
У невмируший організм народу,
В його неспинному бігу до щастя і свободи.
Тож не страшні:
Холодної Мордовії сніги
І сірої "Владимирської" кам'яні мішки —
Бо щастя досягнув,
Секрети поступу збагнув.
12. 1. 73.

Максим Сагайдак

смугастою уніформою, разючо і моторошно нагадує фотографії недобитих жертв Освенціму. Арештантська роба (одіж) теліпалася на тілі цього високого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі. Рідка, кущувата щетина на землистій висохлій шкірі, а сама шкіра, зеленаво-пергаменова, страшна, як у мумії, обтягала високе чоло і загострені вилиці... Очі... Ні, я не зумію висловити того, що я побачив у тих очах за кілька коротких хвилин цієї зустрічі...

Пізніше ми довідалися, що Валентина вкинули до сусідньої з нашою камери. Особливу наполегливість проявив Осип Тереля, для якого Мороз був кумиром. Ми цілий місяць, не рахуючись із небезпекою, намагалися пов'язатися з Валентином, намагалися перестукуватися, кликати, але нещасний був так зацькований донощиками і камерними провокаторами, що доки випадково не впевнився, що в сусідній камері дійсно ми, а не провокатори, які вільно розмовляють українською мовою, — не відповідав на стукання і не брав наших записок із сховків. Він так привик (якщо до цього взагалі можна привикнути) до щоденних чекістських провокацій, до шантажу, разючої і безнастанної винахідливости тюремних інквізиторів, що лише за місяць, побачивши нас особисто крізь випадково незачинену "кормушку", почав перекликатися з нами та обмінюватися журналами і записками. Але тільки тоді, коли його співкамерника викликали на допит, до лікаря або на прогулянку. Тоді Валентина провадили одного мимо нашої камери і він, випередивши конвоїра, встигав напівшепотом сказати приготовлену фразу, якої ми чекали, сховавшись за дверима.

Важко було повірити, що це той самий вольовий, темпераментний і мудрий Мороз, якого ми знали з розповідей та з його книжок, цитати з яких дійшли до нас. З його камери часто доносилися зойки і галас

ЗУСТРІЧ З В. МОРОЗОМ

Чекісти зробили помилку. Випадкові зустрічі в'язнів у коридорах тюрми суворо заборонені. Але цього разу щось зломалося в добре наладженому механізмі. Гримнули двері у вестибюлі П-го блоку і ми з Валерієм Ронкіним опинилися віч-на-віч з людиною у смугастому одязі рецидивіста. Хвилеве замішання. Нестерпно болюче розпізнавання один одного і раптовий стрибок друга до друга: "Валерію! — "Валентине!" Короткі півобійми і ось уже розлючені й насуплені наглядачі, матюкаючись пошепки (не дай, Господи, довідається начальство, що вони дозволили таку зустріч), розтягають двох давніх знайомих.

Коли за нами й за зустрічним в'язнем затріснулись двері, за кожним свої, Валерій запитав мене, чи я пізнав його. Я відповів, що ніколи з ним не зустрічався, але чув про нього, чув багато, позаочно шанував його, співчував йому, але навіть я, що бачив багато дечого за 10 років тюрми, з трудністю уявляв собі, що людину можна допровадити до такого стану.

Це був Валентин Мороз. Кожному українцеві напевно знайоме це прізвище. Мабуть, кожний українець за кордоном бачив його портрети. Тепер не вірте тим портретам! Московські жандарми потурбувалися про те, щоб ця людина з тонким інтеліґентним обличчям й розумними очима вже ніколи не була подібна до свого портрета. Худина! Хвороблива і страшна, сполучена із

бійки, туди часто вривалися з тупотінням наглядачі "буцкоманди" (оперативної групи втихомирення) — когось кудись волікли і хтось надсадно жалівся. Потім все затихало, щоб за кілька годин початися наново.

За кілька місяців я мав вийти з тюрми, тому постійно запитував Валентина, що передати на волю. Він болісно морщився і повторяв, повторяв з настирливою упертістю: "Передайте лиш одне: мене тримають із божевільними, мені створюють постійне пекло! Намагаються зробити з мене божевільного, такого як ті, кого вкидають до мене. Вони вбивці й людоїди. Я не маю чим дихати!" І так кілька разів тими ж самими словами...

І я повторюю: один із найчесніших і найталановитіших українських публіцистів доведений до стану повного знесилення, близького до божевілля. Його нинішнє буття — моторошна суміш голодного карцеру і кімнати дому божевільних. Він зазнає нападів напівзвірів, які цілковито втратили людський вигляд, втратили будь-які національні та соціяльні риси. Ані на один день не припиняються фізичні і моральні тортури Валентина Мороза.

Пам'ятайте про це!

Анатолій Радигін

НА ГРАНІ

Сучасні події в Україні є переломом: ламається к р и г а ж а х у, що непорушно сковувала духове життя народу довгі роки.

В. Мороз

Животіння тільки *собою*, для маленької слави *своєї*
суєтою сірих буднів і розкішних дозвіль,
в закошмарених стансах мітичних, в переливах канцон
солодкавих
про мрії вишневої ночі... Дивний гул без'обликих
сліпців.

А вихор Часу все розвіє в дим і пил,
на шлях життя розсипле — попід ноги *йому*
одному,

і таким, як *він*.
В пору заглади і тривоги — б'ють у дзвін. Б'ють у дзвони
великі!
Доба хитається — гогоче. Онтам — на грані божевілля
й смерти,
свідомо хтость з останніх сил, стає в двобій.
"Хтось, хто мусів загинути — ось зацілів!
Він ворушиться й навіть пручається — у останній
судомі.

... й вирисовує обрис лиця.
І вже руку підводить. І запалими палить очима".
(Є. М.)

Т а м — чуєте? Фінальний змаг *невольника з потугою держави!*

Він визнав сам — простим, коротким словом, як лицар-князь:

"Що ж, добре. Будем битись".
І нині перед нами реалітет життя один:
людина знову на хресті.
В годинах болю і тривоги — *не здатися* — дні,
місяці, роки —
могутній подвиг духа, найвищий ступень перемоги.
Людина — *тіло.* Куди ж його діти? Понад усе, і гірш самої смерти
— *фізичний біль.* Фізичний біль щодень, щоніч...
Лиш він один *конкретний.* Немає захисту ніде, полегші.

Жах вбиває духа...
Не впасти! Розкрити пекло камери в тюрмі,
і зпоза ґрат свідчити перед світом своїм пером,
своїм життям на муках, у голоді до смерти —
не дано всім, лиш вибранцям для жертви.
Він вибрав сам *себе.*
І бачить світ поставу-чин. Глагол життя народу на шляху Історії.
Надлюдську міць на зламі *круги жаху.*

— — —

Не сам. Я бачу вас багато з *ним,* і перед *ним* — і ще після,
в бою за "бути чи не бути".
А зброя — біль. А щит — одне мовчання, щодень, щоночі,
в голоді до смерти. Не зчислити й не знати всіх імен...

Тільки нам, тільки нам не мовчати!

— — —

Всі з ним сьогодні думкою і серцем. Чи чує нас
іздалеку?..

Привіт — наш голод, біль, слова — і сум знесилля,
і запалі очі.
В годину скрути і тривоги кладем долоні на його
чолі —
щодень, щоночі, завжди — і повік.

— — —

О, люди людяні на світі — бийте в дзвін!
Бийте в дзвони великі!!
Щоб почули сліпці,
щоб почули чужі,
і байдужі, далекі... свої.
І відчужені,
в кригу забиті!

Оттава, 28 липня 1974.

Марта Чиж
(Під час голодівки)

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

(Біографічна довідка)

ВАЛЕНТИН МОРОЗ — історик, публіцист, поет. Народився 15 квітня 1936 року в с. Холонові, Горохівського району на Волині. У 1958 році закінчив історичний факультет Львівського університету. Працював завідувачем середньої школи та вчителем історії й географії школи робітничої молоді в Горохівському районі. В 1964 році викладав у Луцькому педагогічному інституті ім. Л. Українки, а згодом — в Івано-Франківському. Виступав з доповідями, брав участь в наукових конференціях.

Вперше був заарештований в кінці 1965 року і засуджений в січні 1966 року Волинським обласним судом на 5 років у таборах суворого режиму, будучи обвинуваченим в «антирадянській пропаганді й агітації». Перебував у таборі ч. 1 в Мордовії, де в грудні 1966 року був засуджений на 6 місяців табірної тюрми. У 1967 році В. Морозові замінили табірне ув'язнення на тюремне і перевезли до Володимирської тюрми. Звідти його перевезли до тюрми республіканського КДБ у Києві, де вели слідство майже два роки в справі написання ним статті «Репортаж із заповідника ім. Берії». Не маючи достатніх доказів, Мороза було відправлено назад до Володимирської тюрми, звідки він звільнився 1 вересня 1969 року. Жив у Івано-Франківську, був безробітним.

26 квітня 1970 року, коли В. Мороз записував на магнетофонну стрічку Великоднє Богослуження в Космачі, місцеві працівники районного комітету влаштували провокацію супроти нього. 29 квітня у В. Мороза було зроблено обшук, при чому забрано вірші сучасних українських поетів і деякі книжки та журнали старих видань.

Будучи коротко на волі, В. Мороз разом із групою українських культурних діячів виступав в обороні С. Караванського, над яким у 1969 році вели слідство за його буцім то « антирадянську аґітацію й пропаґанду » у Володимирській тюрмі.

З В. Морозом була знайома Алла Горська, яка в одному листі назвала його « квіткою серед снігів ».

1 червня 1970 року В. Мороза було знову заарештовано в Івано-Франківському. В його справі КДБ допитувало близько 30 осіб. Його арешт викликав ряд індивідуальних і колективних протестів, адресованих до різних радянських установ. Деякі з тих протестів були опубліковані у третьому випуску самвидавівського « Українського вісника ».

Суд над В. Морозом відбувався 17-18 листопада 1970 року. Біля дверей суду постійно перебувало 20-30 осіб, які з'їхалися з Києва, Львова, Москви. На суді В. Мороз подав заяву, що він є автором всіх статтей, які йому приписували, за вийнятком гуморески « Я бачив Магомета ». Тому, що суд незаконно був закритим, він відмовився відповідати на питання суддів чи прокурора, залишаючи за собою право складати протести чи клопотання й відповідати лише на запитання адвоката.

Покликані на свідків письменник Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба й В. Чорновіл відмовилися давати будь-які зізнання, уважаючи суд незаконним.

Після дводенного суду В. Мороза було засуджено на 6 років спеціяльної тюрми, 3 роки таборів особливого

режиму і 5 років заслання — разом на 14 років покарання.

На час виголошення вироку біля суду зібралося багато людей. У залю не було допущено нікого з його знайомих, а цілий будинок був сильно охоронюваний солдатами.

В кінці листопада і на початку грудня 1970 року багато людей — письменників, інтеліґенції, студентів, робітників і селян зверталися до Верховного Суду УРСР з заявами протесту проти жорстокої розправи над В. Морозом, домагаючися скасування вироку і звільнення засудженого.

24 грудня 1970 року Верховний Суд УРСР розглянув справу В. Мороза на вимогу його адвоката і залишив вирок Івано-Франківського обласного суду без змін. У січня 1971 року В. Мороза було вивезено з України до Володимирської тюрми.

У Володимирській тюрмі В. Мороз перебував постійно з кримінальними в'язнями і зазнавав приниження, побоїв і безперервних духовних і фізичних тортур.

Після побиття і порізання з кінцем 1972 р., перебував деякий час у тюрмах Києва і Львова.

1 липня 1974 року Валентин Мороз проголосив голодівку, протестуючи проти свавілля і тюремного безправ'я. Голодівка В. Мороза, повна драматизму, мужности і героїчної стійкости, тривала кілька місяців і викликала підтримку преси, діячів культури й науки, письменників, політиків і зокрема студентської молоді у цілому світі.

Валентин Мороз є автором есеїв «*Репортаж із заповідника ім. Берії*», «*Мойсей і Датан*», «*Хроніка опору*», «*Серед снігів*». У самвидаві поширюється також його стаття «*Замість останнього слова*», нарис «*Перший день*» і збірка поезій «*Прелюд*».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абашідзе, І., 60
Абернеті, 163
Агаєв, 68
Аквінат, Ф., 158
Амальрик, 222, 240
Андропов, Ю., 198
Андрусів, 184
Антоненко-Давидович, Б., 52, 186, 187, 188, 212, 214, 215, 220, 221, 222, 247, 252, 253, 258, 259, 261, 286
Антонів, О., 186, 202, 221
Антонич, Богдан, 94
Аркас, М., 245
Артем, 160
Архипенко, О., 107
Атаманюк, 104, 105, 106, 107, 108, 117, 128

Баб"як, Василь, 104, 105, 106, 121, 186, 212, 214
Бажалук, 211
Бажан, 43
Бандера, С.,248
Баранов, 171, 173, 183, 185, 212, 215
Басистий, 171, 173, 183
Басс, І., 87
Бахметюк, О., 109
Бачиленко, І., І., 211
Бекон, 226
Бекон, Ф., 36
Бервеничук, Ганна, 182
Берія, Л., 23, 31, 32, 54
Бикав, 63
Бєдний, Д., 73, 77, 87
Браун, 63
Брежнєв, 273
Булавін, К., 100, 101
Бязров, Ф., 61

Винниченко, В., 28
Вишня О.,45, 88, 94, 183
Вір, Дж., 260
Вірун, С., 62
Вінграновський, М.,75, 172
Вовк, В., 183
Вовчанський, 65
Возняк, Д., 186, 210
Возняк, М., 245
Возняк, Марія, 186, 210, 221
Войтович, М., 236
Володимир, Великий, 29
Володін, 34
Волинюк, Л., 186
Волицька, А., 221

Галкін, 211
Гаращенко, 32
Гебус-Баранецька, 105
Геврич, Я., 239
Гель, І., 221
Гітлер, А., 32, 249
Глух, 203, 220, 238
Гоббс, 155, 156
Голда, 212
Голованівський, 43
Гольмс, Ш., 172

Гомер, 35, 40
Гончар, І., 121
Гончар, О., 60, 105, 111, 192, 194, 196
Городько, 211, 216
Горинь, Богдан, 65
Горинь, Михайло, 32, 33, 62, 65, 153
Горинь, О., 209, 221, 224
Горська, Алла, 186, 221, 286
Гошовський, Адріан, 29, 30
Грабовецький, 105
Грабовський, Павло, 93
Гребенчук, 182
Григоренко, П., 246
Грищенко, А., 212
Грінченко, Борис, 28, 94
Грушевський, Михайло, 28
Гулик, Стефанія, 202, 219, 221, 231

Данило, Галицький, 30
Данте, 225
Девіс, Анджела, 240, 241
Денісов, 58
Дерев"янко, 105
Дзюба, Іван,20, 65, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 181, 183, 186, 187, 193, 198, 212, 214, 215, 220, 221, 222, 238, 239, 246, 252, 253, 254, 259, 261, 263, 286
Дідух, Михайло, 181, 182
Довбня, Іван, 111
Довбуш, Олекса, 99, 102, 103, 105
Довженко, О., 103
Долгіх, 212
Достоєвський, Ф., 48
Драбата, В., 221, 229
Драч, Іван, 41, 76, 85, 96, 155, 172, 183

Енгельс, 90
Епік, 88

Завгородній, 184
Задорожний, Г., 241, 242, 243
Зайчук, 220
Заливаха, Опанас, 66, 68, 95, 185, 210,221
Зеров, Микола, 28

Іваничук, 171
Іванишин, Володимир, 172, 173, 184, 186
Іващенко, Віра, 58
Іващенко, Дмитро, 58, 249, 257
Іліу, 163
Ільєнко, 119

Їжакевич, Г., 212

Єжов, 31, 54

Казаков, 32, 39, 58, 64
Казінський, Юра, 55
Калинець, Ігор, 109, 183, 202, 209, 221. 226. 287
Кальвін, 94
Кампанелла, 225
Кандиба, Іван, 243, 273

Кант, 156, 263
Караванський, Святослав, 286
Качмар-Савка, М., 202, 221, 232
Кендзьор, Ярослав, 202, 221
Клапцуняк, Дмитро, 182
Клапцуняк, Іван, 182
Клименко, Я., 260
Ключевський, 28
Книщук, Олена, 182
Кобалія, Заутрі, 32
Ковальчук, 174
Коган, 188, 212, 216, 238
Крзаченко, Василь, 86, 90, 198
Козлов, 33
Кольчик, 167
Косигін, О.,237
Косинка, Г.,94
Косів, Михайло, 195
Костенко, Ліна, 172, 183
Костомарів, Микола, 94
Кошелівець, І., 179
Кошовий, Олег, 72
Коцюбинська, М., 221
Коцюбинський, Юрій,94
Кравцев, 68
Кравців, 76
Кривоніс, 107
Круть, 32, 62, 64, 65, 67
Кудін, 125, 129
Кулик, 43
Куліш, Микола, 94
Кульмагамбетов, Махмед, 26, 27
Куницька, Г., 221

Лащук, 62
Лаврентьєва, Анастасія, 184
Лемик, Любов, 184, 186, 221
Ленін, Володимир, 59, 66, 90, 249
Леннрот, 74
Лепкий, 245
Літуєва, 109, 115, 125
Линдюк, Юрко, 182
Литвин, 32, 58, 65
Ломоносов, 49
Лорентас, 24
Лось, Євдокія, 137, 252, 263
Лук"яненко, Левко, 58, 62, 65, 79, 95, 153
Луначарський, Анатолій, 79, 91, 92, 93, 94
Лютер, 94
Любаєв, 67
Любчик, Василій, 107, 108, 109, 111, 115, 117, 118, 124, 125
Ляшко, О., 190

Маланчук, Валентин, 28, 29, 30
Малихін, 63
Малишко, Андрій, 60
Марусенко, 60, 65
Масарик, 118
Масютко, Михайло, 32, 34, 64, 65, 153, 183
Маркс, 90, 138
Махмудов, 26
Мельник, Андрій, 248
Мешко, Оксана, 184, 186, 191, 210, 221, 227, 228
Мінько, Олег, 210
Міцкевич, Адам, 91
Мигаль, Тарас, 76

Моравія, Альберто, 155
Мороз, Валентин, 17, 19, 20, 21, 23, 137, 153, 157, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 183; 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211,212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 273, 278, 279, 280, 285, 286, 287
Мороз, Михайло, 106
Мороз, Раїса, 186, 204, 244, 266
Мороз, Яків, 273, 274
Надірадзе, 32
Назарчук, 186
Нарбут, Юрій, 107
Некрасов, 89
Неру, 92
Нечай, Остап, 43
Нікітченко, В., 171, 186, 190
Новаківський, Олекса, 106
Новиченко, Леонід, 60
Нурмсаар, Хеіно, 55

Ожиняк, 102
Олесь, Олександер, 28, 94
Озерний, Михайло, 212
Осадчий, Михайло, 60, 197, 209
Остролуцький, 171, 173, 183

Павличко, Дмитро, 83, 84
Палкін, Микола, 66
Панас, Анатолія, 59
Параджанов, Сергій, 117, 119, 120, 121, 122, 130
Параскевич, 212
Патон, Б., 190
Петро, І., 28, 50, 119
Петлюра, Симон, 94
Первомайський, 43
Петрусявічус, Альгідас, 23
Пилат, Понтій,234
Платон, 35
Плахтонюк, Микола, 186, 209, 221, 238, 239
Погружальський, 179
Покровський,М., Н., 40
Полторацький, Олексій, 67, 68, 76, 183, 260
Поляк, Василина, 182
Поляк, Петро, 182
Попович, Оксана, 184, 186
Потій, Іпатій, 102
Пригорницький, 171, 183, 185, 212, 245
Пришибаєв, 35
Пушкін, 89
П"ятаков, 160

Радигін, Анатолій,280
Радченко, Я., 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260

Форсель, Віхло, 67
Фосколо, 91
Франко, Зіновія, 193, 221, 238, 239
Франко, Іван, 89
Форд, 271
Ходорович, Татьяна, 262, 264
Холодний, 109
Холодний, Микола, 123
Хрущов, Микита, 33, 37, 38, 67, 108

Ціцеро, 155

Чемерис, Павло, 129, 221, 235
Черкасов, 174
Чернишевський, 49
Чехов, 96
Чорновіл, Вячеслав, 60, 167, 180,
184, 185, 186,187, 193, 212, 214,
215, 220,221, 222, 240, 246, 252
253, 259, 261, 286
Чубай, Г., 183, 209, 221, 278, 287
Чуковський, 72
Чупірчук, Іван, 102

Шабатура, С., 209, 221
Шамота, Микола, 81, 198
Шевченко, Тарас, 28, 29, 66, 75,
81, 88, 89, 91, 92, 93, 135, 225
Шелест, Петро, 157, 171, 188, 203
Шептицький,митр., 249
Шереметьєва, Людмила, 186, 202,
Шмідт, 271
Шкрібляки, 109
Шоу, 47
Шульженко, 31

Шумук, Данило, 64, 65
Шухевич, Юрій, 202

Юкиш, Марія, 210
Юркевич /-Рибалко/, Лев, 29
Юрша, 24

Ягода, 54
Якір,П., 246
Якутович, 119

Ратцель, Ф., 34, 38
Ренан, , Е., 81
Рибалко /Юркевич/, Лев, 29
Рильський, 43
Романов, В., 241
Романюк, Василь, о., 129, 130, 175, 183, 184, 186, 221, 233, 234, 245
Ромм, В.Б., 188

Савронь, Г., 221
Сагайдак, Максим, 279
Сагайдачна, 121
Сахаров, Андрій, 241, 246, 265
Свердлов, 64, 65
Сверстюк, Євген, 81, 186, 187, 193, 240
Світличний, Іван, 76, 193, 198, 209, 246
Сегелі, 37
Симоненко, Василь, 45, 73, 75, 85, 108, 160, 172, 179, 183, 202
Синявський, 188, 212
Сеник, Ірина, 184, 186
Сенчук, Анна, 182
Сергієнко, Олександер, 209, 221
Сковорода, Григорій, 38, 47, 79
Скорик, 119
Скрипник, Микола, 94
Скуїнек, Кнут, 66
Смольський, 102
Смотрицький, Мелетій, 102
Солженіцин, Олександер, 42
Солнцева, 120
Соловйов, С.М., 28, 100
Сосюра, 43
Спок, 163
Сталін, Йосиф, 18, 29, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 42, 48, 50, 51, 54, 89, 108, 115, 126, 228
Стасів-Калинець, Ірина, 171, 183, 202, 209, 221, 226, 237
Стельмах, Михайло, 60
Стенчук, Богдан, 176
Степняк / Кравчинський /, 53
Строката /-Караванська/, Ніна, 202, 209, 221
Ступницький, Іоан, 100
Ступницький, Петро, 100
Стус, Василь, 200
Сукарно, 92, 93
Сун-Ят-Сен, 93

Тереля, Осип, 281
Терещенко, 43
Тичина, 43, 73, 74, 88
Тіто, 51
Ткачук, Ярема, 64
Трегубов, Н., 55
Трудо, 271
Удовиченко, 247
Українка, Леся, 59, 74, 77, 89, 181, 184, 245
Усенко, 43
Ушаков, 43

Федорчук, 203
Фефер, 43

ЗМІСТ

Стор.

Від Видавництва 9

Юрій Стефаник — "На українському хресті" 11

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ: ТВОРИ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Замість останнього слова 17

Репортаж із заповідника імені Берії 23

Серед снігів 57

Хроніка опору 99

Мойсей і Датан (уривки) 131

Вірші із збірки "Прелюд"

Україна 141

Тятива 141

Спізнілий лет 142

Прелюд 142

Луцьк 143

Так жовто світяться купави 144

Перший день 145

РОЗДІЛ ДРУГИЙ: СПРАВА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА
ДОКУМЕНТИ

Частиина І: Перше ув'язнення

1. Валентин Мороз 153
2. Публікації 154
3. З листів до дружини 155
4. В. Мороз до П. Шелеста, 15 травня 1968 р. 157
5. В. Мороз до Прокурора УРСР, 16 травня 1968 р. 162
6. В. Мороз до Голови КДБ, 1 серпня 1968 р. 163
7. В. Мороз до Прокурора УРСР, 9 серпня 1968 р. 164
8. В. Мороз до Лефтерія Патріда, 28 жовтня 1968 р. 165
9. В. Мороз до Асоціації Юристів УРСР, 10 грудня 1968 р. 166
10. Повернувся з ув'язнення 167

Частина II: На волі

11. В. Мороз до Прокурора УРСР, П. Шелеста, В. Нікітченка, 2 травня 1970 р. 171
12. В. Іванишин до Прокурора УРСР, Голови КДБ, 1 травня 1970 р. 173
13. Обшук у о. В. Романюка 175
14. "Серед снігів" у самвидаві 176

Частина III: Другий арешт

15. Готується ще одна розправа над В. Морозом 179
16. О. Мешко до О. Ляшка, В. Нікітченка, Б. Патона, 17 червня 1970 р. 190
17. І. Дзюба й інші до О. Гончара 192
18. М. Косів до О. Гончара 194
19. М. Осадчий до О. Гончара, 7 липня 1970 р. 196
20. В. Стус до ЦК КПУ, КДБ, 28 липня 1970 р. 198
21. І. Стасів і інші до Голови Ради Міністрів, ЦК КПУ, КДБ, Прокурора УРСР 201
22. Р. Мороз до Шелеста, Глуха, Федорчука, 8 жовтня 1970 р. 203
23. Допити протестуючих 205

Частина IV: Другий суд

24. Ганебне судилище в Івано-Франківську 209
25. Антоненко-Давидович, Дзюба, Чорновіл до Зайчука і Глуха, 18 листопада 1970 р. 220
26. Протести проти суду і вироку 221

Звернення до Верховного Суду УРСР:

27. О. Горинь 223
28. Ірини Стасів-Калинець і Ігоря Калинця, 29 листопада 1970 р. 225
29. О. Мешко 227
30. В. Драбатої, 11 грудня 1970 р. 229
31. С. Гулик 230
32. М. Качмар-Савки, 25 листопада 1970 р. 232
33. В. Романюка, 27 листопада 1970 р. 233
34. П. Чемериса, 30 листопада 1970 р. 235
35. М. Войтович, 5 грудня 1970 р. 236
36. Ірини Калинець до О. Косигіна й інших 237
37. Верховний Суд УРСР залишив вирок в силі 238

38. Переслідування Раїси Мороз 244
39. Сконфісковані книжки 245
40. "Шизофреніки" 246
41. Лист Б. Антоненка-Давидовича, 6 січня 1971 р. 247
42. Я. Радченко — "'Апостол' і його штандарти" 248
43. І. Дзюба до "Радянської освіти" 253
44. Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, В. Чорновіл до ЦК КПУ, 29 вересня 1971 р. 255
45. Т. Ходорович в обороні В. Мороза, 3 квітня 1974 р. 262
46. Акад. А. Сахаров в обороні В. Мороза, червень 1974 р. 265
47. Раїса Мороз до ПЕН Клюбу, 27 серпня 1974 р. 266

48. Лист В. Мороза до сина.....268
49. Лист В. Мороза до родини.....270
Раїса Мороз до през. Форда, Трудо і інших.....271
Яків Мороз до Л. Брежнєва.....273

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ: ПРИСВЯЧЕНО ВАЛЕНТИНОВІ МОРОЗОВІ

Ігор Калинець — "До Валентина Мороза" 277
"Вступ до циклу "Кам'яний вітряк" 278
"Тренос" 279
Григір Чубай — "Космач — 1970" 277
Максим Сагайдак — "Дорога" 283
Анатолій Радиґін — "Зустріч з В. Морозом" 284
Марта Чиж — "На грані" 287

Валентин Мороз, біографічна довідка 290
Іменний покажчик 295